

એ.વી. સ્કુલના પહેલા મળુ ધારણા માટે ટેકસ્ટ બુક તરીકે મંજૂર થયેલી.

હિંદના ઇતિહાસનું પ્રથમ દર્શન.

કર્તા,
પ્રાણભાઈ લલિતભાઈ કાળી,
બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

પ્રકાશક :
પ્રોપરલાલ મગનલાલ ગજરાવળા,
બી ગુજરાત એરીએન્ટલ બુક ડીપો,
અમદાવાદ.

Price Rs. 0-12-0

કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮૧૧ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ હિંદના ઇતિહાસનું પ્રથમંદશ્ક

વિષય મંડલ : ૧૪૩ : ભાગ : ૧. ૪૩

ઑંગ્લો-વનાકયુલર સ્કૂલનાં પહેલાં ત્રણ ધોરણો માટે.

હિંદના ઇતિહાસનું

પ્રથમ દર્શન.

સરળ વાર્તાઓ અને પુષ્કળ ચિત્રો સહિત.

કર્તા.

બાલુભાઈ લલ્લુભાઈ કાજી, બી. એ; એસ. ટી. સી. ડી.

મુંબઈ સરકારી કેળવણીખાતું.

ટ્યુટર, મહારાજા કુમાર સાહેબ, મોરબી.

માજી હેડ માસ્તર, શ્રી રણજીતસિંહજી હાઇસ્કૂલ, દેવગઢખારીયા.

‘જંગમાં ઝૂકેલું જગત’ ના ભાષાન્તરકર્તા.

(સર્વ હક સ્વાધીન)

ધી ગુજરાત એગ્રીએન્ટલ બુક ડીપો,

ટીનીરોડ.—અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૫ મી. રીપ્રિન્ટ.]

[સને ૧૯૨૯.

કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦

પ્રકાશક: પોપટલાલ મગનલાલ ગજરાવાળા,
મેનેજર, ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુક ડીપો,
રીયારોડ, અમદાવાદ.

ગ્રંથાલય
અમદાવાદ ૧૪૬૧
રાત્રી કૉપીયર્સ-સંગ્રહ

આવૃત્તિ	સને	પ્રત
૧	૧૯૧૯	૧૦૦૦
૨	૧૯૨૧	૧૦૦૦
૩	૧૯૨૨	૧૦૦૦
૪	૧૯૨૨	૩૦૦૦
,, રીપ્રિન્ટ	૧૯૨૪	૨૦૦૦
,, સેકન્ડ રીપ્રિન્ટ	૧૯૨૪	૩૦૦૦
,, થર્ડ ,,	૧૯૨૫	૩૦૦૦
,, ફોર્થ ,,	૧૯૨૬	૧૦૦૦
૫	૧૯૨૭	૫૦૦૦
૫ રીપ્રિન્ટ	૧૯૨૯	૨૦૦૦

ધી "સૂર્ય પ્રકાશ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પટેલ મળચંદલાલ ત્રીકમલાલે છાપ્યો.
પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

શાળાના અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસ અતિ અગત્યનો અને ઉપયોગી વિષય છે, એ નિર્વિવાદ વાત છે. પૂર્વે થએલા મહાન વીરોનાં પરાક્રમ, દેશમાં થએલા બનાવો અને તેથી પ્રજાની સ્થિતિ ઉપર થએલી અસર, અન્ય દેશો સાથે સ્વદેશનો સંબંધ, વ્યાપારઉદ્યોગનો વિકાસ વગેરેની માહિતી દરેક વિદ્યાર્થીને હોવી જોઈએ. પરંતુ નાનાં બાળકો મહાન પુરુષોની નીતિરીતિથી તથા બનાવોથી થતી અસરની તુલના કરી શકે, અને ઇતિહાસનું ખરૂં રહસ્ય સમજી શકે, એવો સંભવ ન હોવાથી વાર્તા રૂપેજ ઇતિહાસનું જ્ઞાન તેમને આપવું વાસ્તવિક છે. વાર્તા રસમય હોવાથી મન ઉપર સારી છાપ પડે, અને મોટી વય થતાં બાળકની મગજશક્તિ ખીલે, ત્યારે વાર્તામાંથી જે ખરો બોધ લેવાનો હોય તે આપોઆપ સમજાઈ જાય; પરંતુ છુટાછવાયા બનાવો અને પરાક્રમેની વાર્તા કેવળ વાર્તાજ રહી જવાનો ભય રહે છે; ક્રમવાર બનાવો અને પરાક્રમ સંબંધી વાર્તાઓને બીજી સહેજ સહેજ હકીકત વડે ગૂંથી લેવામાં આવે, તો બાળકોને સ્વદેશના ઇતિહાસનું પ્રથમ દર્શન ઉત્તમ રીતે થાય એમાં સંદેહ નથી.

માત્ર ઇતિહાસ નહિ તેમજ માત્ર વાર્તા નહિ, ઇતિહાસની રેખા બહુ ઓછી નહિ તેમજ બહુ ભરેલી નહિ, એવા પુસ્તકની ખાસ જરૂર મને જણાય. એ હેતુ લક્ષમાં રાખી આ લઘુ પુસ્તક ગુજરાતની ઍંગ્લો-વર્નાક્યુલર શાળાઓનાં પહેલાં ત્રણ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કર્યું છે. પરંતુ પ્રાથમિક શાળાઓનાં છેલ્લાં ત્રણ ધોરણના તેમજ વર્નાક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ પડે એમ માન્યતા છે; વળી ભાષા ઘણી સાદી અને સરળ રાખી છે, જેથી બાળકો વિષય સહેલાઈથી સમજી શકે.

પુસ્તકના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક ભાગ એકેક ધોરણ માટે પૂરતો થઈ રહે એટલો છે. પ્રથમ ભાગ પ્રાચીન કાળને લગતો છે. વેદના સમયથી મુસલમાન રાજ્યની હિંદમાં શરૂઆત થવા માંડી, ત્યાં સુધીની વાર્તારૂપે ઐતિહાસિક રેખા એમાં આપવામાં આવેલી છે. દ્વિતીય ભાગ મધ્યકાળનું દર્શન કરાવે છે. ગુજરાતની કાંઈક હકીકત ઉપરાંત દિલ્હીના પઠાણ પાદશાહો, મોગલ સમ્રાટો, અને મરાઠા સરદારોના સમયની માહિતી એમાં સમાવેલી છે. તૃતીય ભાગમાં અર્વાચીન સમય આલેખવામાં આવ્યો છે. પશ્ચિમના દેશોની પ્રજાનું આગમન, અંગ્રેજોના અમલની શરૂઆત, અંગ્રેજ વીરોનાં જીવન-ચરિત્રો અને તેમાંથી મળતો બોધ, તેમણે હિંદના કલ્યાણાર્થે કરેલો સ્તુત્ય પ્રયાસ, અને હિંદને બ્રિટિશ અમલથી મળેલા અપૂર્વ લાભો આ વિભાગમાં વર્ણવેલા છે.

જેમને માટે આ લઘુ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે, તેમને ખરે-ખર એ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે. તેમ થશે તો લીધેલો શ્રમ સફળ થએલો માનીશ.

આ પુસ્તક તૈયાર થતું હતું, ત્યારે તે વાંચી કેટલીક સૂચનાઓ આપવા માટે ભરૂચ હાઈસ્કૂલના આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર રા. ઉછરંગરાય કેશવરાય એઝા, બી. એ; નો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

દેવગઢખારીઆ,
રેવાકાંઠા.

}

આ. લ. કાજી.



દ્વિતીય આવૃત્તિ.

આ આવૃત્તિના પહેલા અને બીજા ભાગમાં અમુક અમુક સ્થળે ઘટિત સુધારોવધારો કરવામાં આવ્યો છે. ગત અનુભવ અને શિષ્યોની શક્તિ વિચારી આ બે ભાગમાં વિસ્તાર કરવાની જરૂર જણાઈ નથી.

ત્રીજા ભાગ ધોરણ પરત્વે વિસ્તાર કરવા ભેગ જણાયો નથી. નં. ૩૯-૫૧ તથા ૬૯-૭૦ સુધીની વાર્તાઓ નવેસરથી લખવામાં આવી છે. તેમાં વર્તમાન સમય સુધીના ઇતિહાસનો તથા હિંદની રાજ્યપદ્ધતિની જરૂરભેગી ઉકીકતનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આશા છે કે આ આવૃત્તિ પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં વિશેષ સરળ અને ઉપયોગી નીવડશે.

દેવગઢખારીઆ; રેવાકાંઠા.
જુન, સને ૧૯૨૨

}

ખા. લ. કાળ.

ત્રીતીય આવૃત્તિ.

આ આવૃત્તિમાં જરૂર ભેગો સહેજ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. વળી વીર પુરુષોનાં ચિત્રો, અગત્યના નકશાઓ, તેમજ અગત્યની સાલવારી આપવામાં આવ્યાં છે.

આશા છે કે આ સુધારાવધારાથી પહેલાંના કરતાં આ આવૃત્તિ વધુ ઉપયોગી થઈ પડશે, ને વધારે આદરને પાત્ર થશે.

દેવગઢખારીઆ; રેવાકાંઠા.
નવેમ્બર, સને ૧૯૨૨

}

ખા. લ. કાળ.

(૬)

પાંચમી આવૃત્તિ.

વીર પુરુષોનાં જરૂરી વૃત્તાંતો, તેમજ જરૂરી ઐતિહાસિક બનાવો આ આવૃત્તિમાં બાળકો તેમજ બાલિકાઓ સહેલાઈથી સમજી શકે એવી રીતે આપવામાં આવ્યા છે. અગત્યના સાલવાર બનાવોની નોંધ તેમજ કંપની સરકારથી આધુનિક સમય સુધીનો ઇતિહાસ કેટલાંક પરિશિષ્ટોની સાથે સરળ ભાષામાં બાળકો સહેલાઈથી સમજી શકે એમ દાખલ કરવામાં આવેલો છે. જેથી આશા રાખવામાં આવે છે, કે સમયોચિત સુધારાવધારાથી આ આવૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડશે.

અમદાવાદ સીટી હાઈસ્કૂલના આસિ. માસ્તર વૈદ્ય સોમચંદ્ર કેશવલાલ, બી. એ; એ આ આવૃત્તિમાં સુધારાવધારો કરવાના કામમાં મને જે મદદ કરી છે, તે માટે તેમનો આભાર માનું છું.

ભોરખી.

ફેબ્રુઆરિ, ૧૯૨૭

}

બા. લ. કાળ.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો.

પ્રાચીન હિંદ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ હિંદુસ્તાનનું સામાન્ય વર્ણન ...	૧
૨ હિંદના લોક	
અ. અનાર્ય ...	૪
બ. આર્ય ...	૫
૩ રામાયણ	
અ. રામ અને સીતા ...	૮
બ. રામ અને રાવણ ...	૯
૪ મહાભારત	
અ. પાંડવ અને કૌરવ ...	૧૧
બ. મહાભારતનું યુદ્ધ ...	૧૩
૫ પ્રાચીન હિંદુઓ અને તેમની વિદ્યાકળા...	૧૪
૬ પશ્ચિમની પ્રજાનું હિંદમાં આગમન ...	૧૬
૭ બુદ્ધ, તેણે ફેલાવેલો ધર્મ અને શિક્ષણ...	૧૮
૮ બૌદ્ધ સમયના મહાન રાજાઓ	
અ. ચંદ્રગુપ્ત ...	૨૧
બ. અશોક ...	૨૩
૯ મહાવીર સ્વામી ...	૨૬
૧૦ ગુપ્ત વંશ	
અ. વિક્રમાદિત્ય અને શા-દ્યાનની મુસાફરી ...	૨૭
બ. રાજા હર્ષ અને હિચોન્થશાંગ ...	૨૯
૧૧ દક્ષિણ હિંદ-મહાન રાજા રાજ ...	૩૧

વિષય.

પૃષ્ઠ.

૧૨ અસલના રજપૂતો અને તેમનાં રાજ્યો.

જગદેવ પરમારની વાર્તા ... ૩૩

ભાગ ૨ જો.

હિંદના મુસલમાન રાજાઓ અને તેમનાં રાજ્યો.

૧૩ મહાન ધર્મસુધારક મહંમદ પેગંબર ... ૩૬

૧૪ મુસલમાનોનો ફેલાવો—મહંમદ કાસમ ... ૩૭

૧૫ અ. મહંમદ ગિઝની અને સૌમનાથ ... ૩૯

બ. મહંમદ ગિઝની અને જિંદોસી ... ૪૧

૧૬ રાજા જયચંદ અને રાજસૂય યજ્ઞ: સંયુક્તા ... ૪૨

૧૭ મહંમદ ઘોરી અને પૃથ્વીરાજ ... ૪૪

ગુલામ વંશ.

૧૮ કુતુબુદ્દીન અને કુતુબમિનાર ... ૪૫

૧૯ સુલતાના રઝિયા ... ૪૮

ખિલજી વંશ.

૨૦ અલાઉદ્દીન અને કરણ ... ૪૯

૨૧ અલાઉદ્દીન અને ચિતોડ: પંચીનીની વાર્તા ... ૫૧

તઘલખ વંશ.

૨૨ મહંમદ તઘલખ ... ૫૩

૨૩ પ્રિરોઝ ... ૫૫

૨૪ ગુજરાતના સુલતાનો: અહમદશાહ અને અમદાવાદની સ્થાપના. ૫૬

૨૫ મહંમદ બેગડો... ૫૭

૨૬ બ્રાહ્મણી રાજ્ય: હસનગંધુની વાર્તા ... ૫૯

૨૭ તૈમુર લંગડો... ૬૧

વિષય.

પૃષ્ઠ.

મોગલ પાદશાહો.

૨૮ બાબર	૬૩
૨૯ (અ.) હુમાયુ અને શેરશાહ	૬૬
(બ.) સૂર વંશના રાજાઓ	૬૮
૩૦ અકબર અને બહેરામ: પાણીપતનું યુદ્ધ	૬૯
૩૧ અકબર અને રજપૂતો: ચિતોડનો ઘેરો	૭૧
૩૨ પ્રતાપસિંહ અને હલદીઘાટનું યુદ્ધ	૭૨
૩૩ અકબર અને ચાંદબાબી	૭૪
૩૪ અકબર અને તેના મિત્રો	૭૬
૩૫ જહાંગીર અને સર ટૉમસ રો. નૂરજહાં	૭૮
૩૬ શાહજહાન અને તેનું મયૂરાસન: તાજમહેલ	૮૧
૩૭ ઔરંગઝેબ	૮૪
૩૮ નાદીરશાહ અને મોગલ રાજ્યની પડતી	૮૮

ભાગ ૩ જો.

અર્વાચીન હિંદ: બ્રિટિશ સત્તા.

૩૯ શિવાજી અને ઔરંગઝેબ	૯૦
૪૦ બીજો પેશ્વા બાજીરાવ, અને મરાઠા રાજ્યની વૃદ્ધિ	૯૬
૪૧ ત્રીજો પેશ્વા બાલાજી બાજીરાવ અને પાણીપતનું ત્રીજું યુદ્ધ	૧૦૧
૪૨ ચોથો પેશ્વા માધવરાવ અને નાના ફઝલવીસ	૧૦૫
૪૩ નાના ફઝલવીસ અને છેલ્લો પેશ્વા બાજીરાવ બીજો	૧૦૯
૪૪ સિંધીઆનું કુટુંબ: મહાદજી સિંધીઆ	૧૧૦
૪૫ અહલ્યાબાઈ અને તુકાજી હોલકર	૧૧૩
૪૬ રાઘોજી ભોંસલે અને ગાયકવાડ	૧૧૪
૪૭ (અ.) યુરોપીયન લોકોનું હિંદમાં આગમન	૧૧૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૪૭ બ. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિનો શરૂઆતથી	
સને ૧૮૫૭ સુધીનો વૃત્તાન્ત...	... ૧૧૯
૪૮ રૉબર્ટ ક્લાઇવ અને તેની શરૂઆતની જિંદગી	... ૧૨૧
૪૯ રૉબર્ટ ક્લાઇવ અને આર્ક્ટનો ઘેરો	... ૧૨૫
૫૦ કલકત્તાનું કારાગૃહ	... ૧૨૭
૫૧ રૉબર્ટ ક્લાઇવ અને પ્લાસીની લડાઈ	... ૧૨૯
૫૨ વૉરન હેસ્ટિંગ્સ અને તેનો હિંદમાં અમલ	... ૧૩૨
૫૩ હેસ્ટિંગ્સ અને ઇંગ્લાંડમાં તેની સામે ચાલેલો મુકદ્દમો...	૧૩૫
૫૪ મહેસુરનું રાજ્ય. હૈદરઅલી	... ૧૩૭
૫૫ ટીપુ...	... ૧૩૯
૫૬ લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ અને જમાખંધી	... ૧૪૨
૫૭ વેલેસ્લી અને તેની ઇંગ્લાંડની કારકીર્દી	... ૧૪૪
૫૮ માર્કિવસ વેલેસ્લી અને તેનો હિંદનો અમલ	... ૧૪૬
૫૯ માર્કિવસ હેસ્ટિંગ્સ અને તેની રાજનીતિ...	... ૧૪૯
૬૦ માર્કિવસ હેસ્ટિંગ્સ અને પિંઢારા	... ૧૫૦
૬૧ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિનક અને વેલ્લારનો બળવો	... ૧૫૪
૬૨ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિનક અને તેણે કરેલા સુધારા	... ૧૫૬
૬૩ સીખ લોકો અને રણજીતસિંહ	... ૧૫૭
૬૪ લૉર્ડ ડેલહાઉસી અને દેશી રાજ્યો	... ૧૬૦
૬૫ લૉર્ડ ડેલહાઉસી અને તેણે કરેલા સુધારા	... ૧૬૨
૬૬ ૧૮૫૭ નો બળવો અને દિલ્હીનો ઘેરો	... ૧૬૫
૬૭ લૉર્ડ રિપન અને બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિથી થતા લાભ	... ૧૬૯
૬૮ લૉર્ડ મિન્ટો અને લૉર્ડ હાર્ડિંગ	... ૧૭૨
૬૯ લૉર્ડ હાર્ડિંગ અને મહાન યુરોપીયન વિગ્રહ	... ૧૭૫
૭૦ હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ	... ૧૭૭
૭૧ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી લાભ	... ૧૮૩

અગત્યનાં ઐતિહાસિક વર્ષો.

- ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ પર આર્યો હિંદમાં આવ્યા.
 ,, ૧૦૦૦ વર્ષથી આર્યો હિંદુ કહેવાવા લાગ્યા.
 ,, ૧૦૦૦-૩૦૦ ખ્રીષ્ટાબ્દોની સત્તાનો સમય.
 ,, ૪૮૦ માં ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ થયો.
 ,, ૩૨૭ માં મહાન સિકંદરે પૌરસને હરાવ્યો.
 ઈ. સ. ૫૭૦-મહંમદ પેગંબર સાહેબનો જન્મ થયો.
 ,, ૬૩૬-મુસલમાનોએ ઇરાન જીત્યું.
 ,, ૧૦૦૦-મહંમદ ગિઝની હિંદ પર ચઢી આવ્યો.
 ,, ૧૦૦૧-મહંમદે લાહોરના રાજા જયપાલને હરાવ્યો.
 ,, ૧૦૨૪-મહંમદે સોમનાથ પાટણ જીત્યું.
 ,, ૧૧૯૩-મહંમદ ઘોરીએ પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો.
 ,, ૧૨૦૬-ગુલામ વંશ સ્થપાયો.
 ,, ૧૨૯૬-૧૩૧૬-અલ્લાઉદ્દીને રાજ્ય ભોગવ્યું.
 ,, ૧૪૯૮-વાસ્કો ડી ગામા હિંદમાં આવ્યો.
 ,, ૧૫૦૪-બાબરે કાબુલ જીત્યું.
 ,, ૧૫૨૬-બાબરે ઇબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો.
 ,, ૧૫૪૨-મહાન અકબરનો જન્મ થયો.
 ,, ૧૫૫૬-અકબરે હેમુને હરાવ્યો.
 ,, ૧૬૦૦-અંગ્રેજોએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપી.
 ,, ૧૬૦૫-મહાન અકબર મરણ પામ્યો.
 ,, ૧૬૨૭-શિવાજીનો જન્મ થયો.
 ,, ૧૬૫૯-શિવાજીએ અફઝલખાનને મારી નાખ્યો.
 ,, ૧૬૬૧-શિવાજીએ શાઈસ્તખાનને નસાડ્યો.

- છં. સ. ૧૬૮૦-શિવાજી મરણુ પામ્યો.
- ,, ૧૭૦૭-ઔરંગઝેબ મરણુ પામ્યો.
- ,, ૧૭૩૮ નાદીરશાહ હિંદ પર ચઢી આવ્યો.
- ,, ૧૭૪૮-દિલ્હીને પાદશાહ મહમદશાહ, સતારાને રાજ શાહ, ને નિઝામઉલમુલક મરણુ પામ્યા. અહમદશાહ અબદલીએ પંજબ પર સવારી કરી. અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોને મુલોહ થવાથી મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું.
- ,, ૧૭૪૮-મરાઠી રાજ્યની સંપૂર્ણ સત્તા પેશ્વાના હાથમાં આવી.
- ,, ૧૭૫૬-કલકત્તાનું કારાગૃહ.
- ,, ૧૭૫૭-પ્લાસીની લડાઈ.
- ,, ૧૭૬૧-અહમદશાહ અબદલીએ મરાઠાઓને હરાવ્યા.
- ,, ૧૭૭૨-વૉરન હેસ્ટિંગ્સ બંગાળાને ગવર્નર નિભાવ્યો.
- ,, ૧૭૭૪- ,, ,, હિંદને પહેલો ગવર્નર જનરલ થયો.
- ,, ૧૭૮૮-ટીપુ હાઈદર અને મરાયો.
- ,, ૧૮૧૮-પેશ્વાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું.
- ,, ૧૮૩૨-સતી થવાનો આલ બંધ પાડ્યો.
- ,, ૧૮૪૫-મુઢકી અને ફિરોઝપુરની લડાઈમાં સીખોને હરાવ્યા.
- ,, ૧૮૪૮-સતારા બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડી દીધું.
- ,, ૧૮૪૮-૪૯ બીજો સિંધ વિગ્રહ.
- ,, ૧૮૫૭-દેશી સિપાઈઓનો બગવો.
- ,, ૧૮૫૮-હિંદ ઈંગ્લાંડની સરકારના હાથમાં મુકાયું.
- ,, ૧૮૦૧-સાતમા એડવર્ડ હિંદના શહેનશાહ થયા.
- ,, ૧૮૧૧-દિલ્હી હિંદની રાજધાની થયું.
- ,, ૧૮૧૪-જમતનું મહાભારત યુદ્ધ શરૂ થયું.
- ,, ૧૮૧૮-સલાહ થઈ.

ભાગ ૧ લો.

પ્રાચીન હિંદ.

૧. હિંદુસ્તાનનું સામાન્ય વર્ણન.

આપણે આ પુસ્તકમાં હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા લોકો વિષે વાત કરવા માગીએ છીએ; પણ તમને તે કહેતા પહેલાં એ દેશ ક્યાં આવેલો છે, એમાં ક્યા ક્યા પહાડો છે, તથા કઈ કઈ નદીઓ આવેલી છે તે તમારે જાણવાની જરૂર છે.

નકશામાં જુઓ. એશિયા ખંડની દક્ષિણે આવેલા ત્રિકોણાકાર દેશને આપણે હાલ હિંદુસ્તાન કહીએ છીએ. એ દેશની ઉત્તરે હિમાલય નામના ઉંચા પર્વતની હાર આવેલી છે. ત્યાં હંમેશાં બરફ પડ્યો રહે છે, (અને કદી પીગળતો નથી) તેથી એ પર્વતને “બરફના રહેઠાણનું” નામ આપવામાં આવ્યું છે. વળી ત્યાં એટલી બધી ઠંડી હોય છે કે માણસ કે જાનવર જીવી શકતાં નથી, તેમજ ઝાડ અને વનસ્પતિ બહુ થોડાં હોય છે. ત્યાં પથ્થર અને ખડક સિવાય બીજું જણાતું નથી. આથી આરબ લોકોએ આ પર્વતને “પૃથ્વીના પથ્થરના પટાની” ઉપમા આપી છે. આ પહાડો બહુ ઉંચા છે તેથી ઉત્તરમાંથી કોઈ માણસ આવી શકે કહિ, પણ વાયવ્ય અને ઈશાન કોણમાં તેઓ નીચા થતા ગયા છે, તેથી ખીણોમાં થઈને માણસો આવજા કરી શકે છે. એવા રસ્તાને “ઘાટ” કહે છે. વાયવ્ય કોણ તરફના પહાડમાંથી આવવાના માર્ગને ખૈબરઘાટ કહે છે.

હિંદુસ્તાનના પર્વતો અને નદીઓ.



હિમાલય પર્વત ઘણો ઉંચો છે. વાદળાં એનાં શિખરો સાથે અથડાય છે, તેથી ત્યાં વરસાદ બહુ વરસે છે, અને પાણી પર્વત પરથી નીચે પડે છે. આથી જુદી જુદી નદીઓ બને છે, અને તે હિમાલયના નીચલા પ્રદેશમાં વહે છે.

આમાંની મુખ્ય નદીઓ ગંગા અને સિંધુ છે. જે પ્રદેશમાં તેઓ વહે છે તેને “સિંધુ-ગંગાના નિચાણ પ્રદેશ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બ્રહ્મપુત્રા નામની એક ત્રીજી મોટી નદી છે, તે બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે.

હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગમાં જમીન પાછી ઉંચી થએલી માલમ પડે છે. ત્યાં એક બીજા પર્વતની હાર દેખાય છે. એ પહાડો બહુ ઉંચા નથી, તેમ હિમાલયની પેઠે ત્યાં હંમેશાં બરફ પડેલો હોતો નથી. એ પર્વતને આપણે “વિંધ્યાચળ” નામથી ઓળખીએ છીએ. એની દક્ષિણનો મુલક ઘણો પહાડી છે. એ મુલકના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા પર ડુંગરાની હારો આવી રહેલી છે. એ હારોને “પૂર્વઘાટ અને પશ્ચિમઘાટ” કહે છે. એ બે ઘાટો વચ્ચેનો પ્રદેશ “દખખણ” નામથી ઓળખાય છે. દખખણ એ ‘દક્ષિણ’ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. તેમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીઓ છે, પણ તેમાં પાણી બહુ થોડું હોય છે, અને ઉનાળામાં તો કોઈ કોઈ જગાએ તે લગભગ સુકાઈ જાય છે.

એકંદરે હિંદુસ્તાનનો કિનારો ઘણો ભાગે પહાડી છે, અને વહાણવટીઓને અનુકૂળ આવે એવો નથી. મુખ્યત્વે કરીને અગ્નિ કોણમાં દરીયાનાં મોજાં કિનારા સાથે ઘણા જોસથી અથડાય છે, અને વહાણને જમીન સુધી આવવામાં ઘણી મુસીબત વેઠવી પડે છે. સારાં બંદરો તો ત્યાં ઘણાંજ થોડાં છે, પરંતુ વર્ષના અમુક ભાગમાં એક જાતનો પવન ફુંકાય છે, તેનો લાલ લઈ વહાણવટીઓ પોતાનાં વહાણો મરજી મુજબ હંકારે છે.

૨. હિંદના લોક.

અ. અનાથ.

હિંદુસ્તાન વિષે ઉપર લખેલી વાત જાણી, એટલે સ્વાભાવિક રીતે તમે પૂછશો કે એ દેશમાં પ્રથમ કયા લોક રહેતા હતા, તેઓ કયાંથી આવ્યા, કેવી રીતે આવ્યા, તેઓનો રાજ કોણ હતો, અને તેઓ કેવા નિયમો પાળતા હતા ? આ સઘળા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવો બહુ કઠિન છે; કારણ કે પાછલા જમાનાનો ઇતિહાસ જાણવાનાં પુસ્તકો સાધન આપણી પાસે નથી. હિંદુસ્તાનમાં ઘણા મોટા મોટા રાજ્યકર્તાઓ થઈ ગયા, પણ તેમણે પોતે અથવા તે કોઈ બીજાએ તે વખતનું વૃત્તાંત લખ્યું નથી. માત્ર થોડી ઘણી હકીકત તે જમાનાના શિલાલેખ, તામ્રપટ, સિક્કાઓ, અને પરદેશી મુસાફરોનાં લખાણ પરથી આપણને માલમ પડી આવે છે. તે ઉપરાંત અસલના લોકોના ધાર્મિક ગ્રંથો, પુરાણો, અને વીરરસનાં કાવ્યો પરથી આપણને થોડું ઘણું જાણવાનું મળી આવે છે, પણ જોઈએ તેવો સંતોષકારક ઇતિહાસ મળી શકતો નથી, તેથી આપણને દીલગીર થવું પડે છે.

હિંદુસ્તાનના અસલના લોકો ઘણા જંગલી હતા. હાલ પણ કેટલાક ભાગમાં તેમની જાતો માલમ પડે છે. તેઓ જંગલમાં રહી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, અને અર્ધનગ્ન સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે. આપણે જે પ્રમાણે જમીન ખેડી અનાજ પકવીએ છીએ, અને રહેવા વાસ્તે પાકાં ઘર બાંધીએ છીએ, તેમ તે લોકો કરતા નહોતા. **મધ્ય હિંદુસ્તાનના કંઠ. રજપુતાનાના લીલ, અને નીલ-ગિરિમાં વસતા લોકો** ઉપર કહેલા લોકોની જાતના છે. આપણે આ સર્વ જંગલી જાતોને કોળી કહીએ છીએ. હિંદુસ્તાનના મૂળ વતની પણ તેમને ગણવામાં આવે છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં જ્યારે આર્ય લોક હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, ત્યારે ઉપર કહેલી અનાર્ય જાતોને તેઓએ દસ્યુ કે દાસનું નામ આપ્યું હતું. વેદ જે હિંદુઓનો જુનામાં જુનો ગ્રંથ છે, તેમાં આ અનાર્ય લોકને ચપટા નાકવાળા, કાચું માંસ ખાનારા, યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનારા, અને યજ્ઞ નહિ કરનારા એવા વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

દ્રાવિડ, તેલુગુ, તામિલ, કાનડી અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસતા લોકોની એક બીજી જાત છે. ઘણાં વર્ષ પૂર્વે આ લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હોય, અથવા તો જે પ્રમાણે કોળી લોક અહીંના મૂળ વતની કહેવાય છે, તે પ્રમાણે તેઓ પણ અહીંના મૂળ વતની હોય. ગમે તેમ હોય તોપણ દ્રાવિડ લોકો કોળી કરતાં વધારે સુધરેલા હતા; તેઓ જમીન ખેડતા, અનાજ પકવતા, અને કપડાં પહેરતા. તેઓ નાગની અને ઝાડની પૂજા કરતા, દેવોથી ડરતા, તેથી પોતાના રક્ષણાર્થે તેમની પ્રાર્થના કરતા, અને તેમને ખૂશ કરવાને પ્રાણીઓનો વધ કરતા.

ઉપર વર્ણવેલા અનાર્ય લોકો સાચા નીમકહલાલ, અને ઘણે ભાગે માયાળુ માદમ પડ્યા છે. મદ્રાસ ઇલાકાના અનાર્ય જાતોના સિપાઈઓએ દક્ષિણ હિંદ જાતવામાં બ્રિટિશ સરકારને ઘણી સારી મદદ કરી હતી. ઈ. સ. ૧૭૫૭ના પ્લાસીના યુદ્ધમાં પણ તેઓએ સારો ભાગ લીધો હતો. બહાદુર ગુરખા પણ હિમાલયની એક અનાર્ય જાત છે; તેમણે પણ હાલના મહાન યુરોપીય વિગ્રહમાં ઘણી સારી સેવા બજાવી છે.

જ આર્ય.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર મધ્ય એશિયા તરફથી લોકોનાં ટોળેટોળાં ખેખર અને ખોલનઘાટમાં થઇને હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યાં. ઘણાં વર્ષ સુધી એ પ્રયાણ જરૂરી રહ્યું. તે લોકો પોતાને આર્ય કહેતા, અને આપણે પણ તેમને એજ નામથી ઓળખીએ છીએ. તમે પૂછશો કે એ માણસો કયાંથી આવ્યા ? તેનો જવાબ એજ છે, કે હાલ જે દેશને અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન અને તુર્કિસ્તાન કહીએ છીએ ત્યાં તેમનું મૂળ રહેઠાણ હતું, તેથી તેઓ ત્યાંથીજ આવ્યા હોવા જોઈએ. વખત જતાં તેમનામાં બે ભાગ પડ્યા. એક “ પૂર્વના આર્યો અને બીજા “પશ્ચિમના આર્યો.” ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનો સંબંધ પૂર્વના આર્યો સાથે છે, તેથી તમને તેમની વાત કહીશું.

તેઓ પોતાનું મૂળ રહેઠાણ છોડી હિંદુસ્તાન તરફ વધવા લાગ્યા. ઘણી પહાડી જમીન અને ઝરાઓ ઓળંગ્યા પછી જ્યાં હાલ પેશાવર આવી રહેલું છે ત્યાં તેઓ આવ્યા, અને સિંધુ નદીને કિનારે આવી અટક્યા. ત્યાં લાંબા વખત સુધી તેમણે સાદી અને સુખી જિંદગી ગુજારી. તેઓ ઘણાં ઢોર તથા ઘેટાં પોતાની સાથે રાખતા. જમીન ખેડતા, અને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા. શિકાર કરવામાં અને માછલાં પકડવામાં પુરુષવર્ગ પોતાનો વખત ગાળતો; સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી, ખોરાક રાંધતી, અને પુરુષવર્ગને ઘરમાં બનતી મદદ આપતી. જ્યારે આર્યોને પોતાના રહેઠાણમાં પોતાને તથા ઢોરને વાસ્તે પૂરતો ખોરાક મળવા લાગ્યો નહિ, ત્યારે તેઓને દ્રાવિડ લોકોની માફક ભટકવાની જરૂર પડી. તેમના પછી બીજાં ટોળાં પણ આવવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે ગંગા નદીના “નિચાણ પ્રદેશમાં” તેઓ એકઠા મળી રહ્યા.

ઉપર કહેલા આર્ય લોકોએ પોતાનો ઇતિહાસ લખ્યો નથી, તેમજ કોઈ વિદેશી મુસાફરે તેમનું વૃત્તાંત આપ્યું નથી. પરંતુ વેદમાંથી પ્રાચીન કાળના હિંદમાં વસનારા લોક વિષે આપણને થોડી ઘણી માહિતી



આર્યોની સૂર્યપૂજા.

મળી શકે છે. પોતાની દોહતનો અંદાજ પોતાની પાસેની ઢોરની સંખ્યાથી તેઓ કરતા. કેટલાંક કુટુંબો મળી તેમની એક જાત કે ટોળી બનતી. દરેક ટોળીના એક આગેવાન પુરુષની સરદારી હેઠળ તેઓ લડાઈમાં જતા. સઘળી જાતનાં શસ્ત્રનો ઉપયોગ તેમને આવડતો. સૂર્ય, વરુણ, ઈંદ્ર, અગ્નિ ઇત્યાદિ દેવોની તેઓ મંત્રોવડે પ્રાર્થના કરતા. આ પ્રાર્થના આશ્વિનો તેમની પાસે કરાવતા. આશ્વિનો વર્ગ તે વખતમાં હતો. પણ હાલ જેમ જ્ઞાતિનું બંધારણ માલમ પડે છે, તેમ વેદના સમયમાંન હતું. ઘોડા અને ઢોરનું બળિદાન આપવામાં આવતું. તેમની બધી ક્રિયાઓમાં સોમ નામનો કંઈ રસ એક અગત્યનો ભાગ ભજવતો હતો.

૩. રામાયણ.

અ. રામ અને સીતા.

આર્યોનાં જુદાં જુદાં ટોળાં એકઠાં મળી ગંગા અને જમનાના પ્રદેશમાં વસ્યાં, એવું તમે આગલી વાર્તામાં વાંચી ગયા. ત્યાંથી દક્ષિણમાં વિંધ્યાચળ સુધી અને પૂર્વમાં બંગાળા સુધી તેઓ વસ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં, તેમાંનું એક રાજ્ય અયોધ્યાનું હતું. ત્યાં સૂર્યવંશી દશરથ રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમને ચાર પુત્ર હતા. તેમનાં નામ રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન હતાં. પટરાણીના પુત્ર રામ હતા, પરંતુ તેમની માનીતી રાણીના પુત્ર ભરત હતા. રામ સોળ વર્ષના થયા, ત્યારથીજ ઘણી બહાદુરી બતાવવા લાગ્યા. અયોધ્યાની આસપાસના જંગલમાં ઘણું રાક્ષસો ફરતા હતા, અને કૃષિઓને ઘણું ત્રાસ આપી તેમનાં યજ્ઞકર્મોને ભંગ કરતા હતા, તેથી રામ પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે વનમાં ગયા, અને રાક્ષસોને સંહાર કર્યો. આ પ્રમાણે રાક્ષસોના ભયથી દેશ ધીમે ધીમે મુક્ત કર્યો.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં મિથિલાપુરીમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં જનક નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેમને સીતા નામે એક સુંદર કન્યા હતી. જનક રાજા પાસે શિવનું આપેલું એક ધનુષ હતું. જે કોઈ તે નમાવી શકે તેને સીતા પરણાવવી, એવો એમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ઘણા રાજકુંવરો એ કુંવરી પરણવા ઇચ્છા રાખતા હતા, પરંતુ તેમનાથી ધનુષ વાળી શકાયું નહિ. અંતે રામે ધનુષ હાથમાં લીધું, અને તેને નમાવ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તેના કકડે કકડા કરી નાખ્યા. આથી સીતાજી સાથે ધામધુમથી લગ્ન કરી રામ અયોધ્યા પાછા વળ્યા.

કાળના વહેવા સાથે દશરથ રાજ વૃદ્ધ થતા ગયા, તેથી રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાની ઇચ્છા થઈ, પરંતુ કેકેયી (ભરતની માતા) જે તેમની માનીતી રાણી હતી તે ઘણી દીલગીર થઈ, અને ભરત ગાદીએ આવે એવો તેણે આગ્રહ કર્યો. આ સાંભળીને રાજને ઘણો ખેદ થયો. પ્રજા પણ ઘણી નારાજ થઈ, પરંતુ આપેલું વચન પાળવું જ જોઈએ એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે, એમ જાણી રામચંદ્રજી વનમાં જવા તૈયાર થયા. તેમણે કહ્યું, “ક્ષત્રિય રાજાએ પોતાનું વચન પાળવું જ જોઈએ; વનમાં મારું મરણ થાય. તોપણ મારા પિતાએ આપેલું વચન તોડવું જોઈએ નહિ.” સીતાને ઘેર રહેવાનું રામે કહ્યું; પણ તેમણે કહ્યું, કે “જ્યાં તમે ત્યાં હું. મુખ અને દુઃખ એ બંનેની હું ભાગીચાણ છું; તમારા વિના મહેલમાં રહેવા કરતાં તમારી સાથે એક કુંપડીમાં રહેવામાં હું વધારે આનંદ માનીશ.” એંતે સીતા તથા પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને લઈ રામચંદ્રજી પ્રયાગ તરફ ચાલ્યા.

રામે અયોધ્યા છોડ્યા પછી શોકમાં ને શોકમાં દશરથ રાજાએ પોતાનો દેહ છોડ્યો. ભરતને ગાદી આપવામાં આવી, પરંતુ તે લેવા તેણે ના પાડી, અને કહ્યું કે “રામચંદ્રની ગેરહાજરીમાં હું રાજ્યનો કારભાર ચલાવીશ. પણ ગાદીનો સ્વીકાર કરી કદી પણ હું રાજ થઈશ નહિ.” ત્યાર પછી ભરત રામની શોધમાં નીકળ્યા. રામનો મેળાપ થયો, પણ તેમણે તેની માગણી સ્વીકારી નહિ, અને કહ્યું કે “ચૈત્ર વરસ મુઘી હું કદી પાછો ફરવાનો નથી.” આથી નિરુપાયે ભરતે રામની ગાદી ઉપર તેમની પાદુકા મૂકી રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો.

બ. રામ અને રાવણ.

રામચંદ્રજી ત્યાર પછી દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા. ત્યાં તેમને ઘણા રાક્ષસો સાથે લડવું પડ્યું. શુર્યણખા નામની રાક્ષસીએ સીતાને બીવડાવવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ લક્ષ્મણે તેનું નાક કાપી હાંકી કાઢી. લંકા જંને હાલ સિલોન કહે છે, તેના પર રાજ્ય કરનાર રાવણ રાજની તે બેન થતી હતી. તેણે પોતાના ભાઈને સર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યું. અને રામ પર વર લેવા રાવણે તેને વચન આપ્યું. અંતે સીતાનું હરણ કરવા તે તત્પર થયો. સંન્યાસીનો વેપ લઈ સીતાના રહેઠાણ આગળ તે ગયો, અને રામ તથા લક્ષ્મણની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ સીતાને ઉપાડી લંકા તરફ ચાલ્યો ગયો. રામને સીતા માલમ પડ્યાં નહિ, ત્યારે દુઃખથી તે અર્ધાંધલા જેવા થઈ ગયા. સીતાનું શું થયું હશે, અને તેમની ક્યાં શોધ કરવી, એ આગતથી એમનું મન ગુંચવાવા લાગ્યું. અંતે તેમણે દક્ષિણ તરફ શોધ કરવા માંડી. પશ્ચિમઘાટ આગળ રહેનારા વાનર રાજ સાથે તેમને દાસ્તી થઈ. તે રાજાએ હનુમાન નામના પોતાના સરદારને સીતાની શોધ કરવા મોકલ્યો. તેણે શોધ કરી ખબર આપી, કે સીતાને ૧ રાવણ લઈ ગયો છે, અને હાલ તે લંકામાં કેદ છે. હનુમાનની સરદારી નીચે એક મોટું વાનરનું (જંગલી લોકોનું) લશ્કર લઈ રામની મદદે તે રાજ ગયો. તે લશ્કરે દરીઆ પાર એક પૂલ બાંધ્યો, અને સંખ્યાબંધ માણસો લંકાના ટાપુ પર ઉતરી પડ્યાં. ત્યાં એક ભારે રણસંગ્રામ થયો. રાવણની સ્ત્રી મંદોદરી, અને તેના ભાઈ વિભીષણે સીતાને પાછી આપવાને રાવણને બહુ સમજાવ્યો, પણ તેણે કાઠનું માન્યું નહિ. અંતે યુદ્ધમાં રાવણ, તેનો પુત્ર ઈન્દ્રજીત અને ભાઈ કુંભકર્ણુ વગેરે સર્વે મરાયા. રામ અને સીતા મળ્યાં, ચૌદ વરસનો વનવાસ પૂરો થયો હતો, તેથી તેઓ અયોધ્યા ગયાં. ભરતે ઘણી ખુશીથી રાજ્યની લગામ તેમને સોંપી.

અયોધ્યામાં ઘણાં વર્ષ સુધી રામચંદ્રજીએ રાજ્ય કર્યું. એમની આગળના આર્ય રાજાઓ કરતાં સૌથી વધારે ખ્યાતિ એમણે મેળવી છે. એમની રાજનીતિ એવી સારી હતી, અને પ્રજા તરફ એમને પ્રેમ એવો હતો, કે લોકો એમને દેવ તરીકે અઘાપિ પૂજે છે. રામના જીવન પરથી ઘણું શિક્ષણ મળે છે. દરેક જણે માતાપિતાનું વચન પાળવું, અને સંકટસમયે ધીરજ રાખવી, એ બે સાર આપણે ખાસ ગ્રહણ કરવાના છે. સીતાના વૃત્તાંત પરથી સ્ત્રીના ધર્મ શા છે, અને પતિસેવા કેવી રીતે કરવી જોઈએ, એ બાબતનો દરેક હિંદુ સ્ત્રીને ખ્યાલ આવે છે.

૪. મહાભારત.

અ. પાંડવ અને કૌરવ.

રામાયણના સમયમાં સૂર્યવંશી આર્યોનાં રાજ્ય બળવાન હતાં તે તમે વાંચ્યું. તેમનું રાજ્ય અયોધ્યામાં હતું તે પણ તમે જાણ્યું. તે રાજ્યની પાસે દિલ્હીની પૂર્વે હસ્તિનાપુરનું ચંદ્રવંશી રાજ્ય હતું. ત્યાં ભરત નામના આર્ય રાજાના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. ભારત કુટુંબમાં ધૃતરાષ્ટ્ર નામે રાજ થયો. તે જન્મથી આંધળો હતો. તેથી તેણે પોતાના નાના ભાઈ પાંડુને રાજ્ય સોંપ્યું. ધૃતરાષ્ટ્રને સો દીકરા હતા. તેઓ કૌરવ કહેવાતા. તેમાં સૌથી મોટો દુર્યોધન હતો. પાંડુને પાંચ દીકરા હતા, તે પાંડવ કહેવાતા. પાંચ પત્નીઓમાં મુખ્ય યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન હતા. તેઓ મહાભારતના શ્રવણીર યોદ્ધાઓ તરીકે પ્રખ્યાત છે. પાંડવો અને કૌરવો સાથે ઉછર્યાં. વર્ણી દ્રોણાચાર્ય નામના ગુરુએ તેમને યુદ્ધકળા શીખવી, અને વખત જતાં રાજકુંવરો શસ્ત્રના ઉપયોગમાં ઘણા પ્રવીણ થયા.

ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને ગાદીવારસ નીમ્યા, તેથી કૌરવો પાંડવો તરફ વેર રાખવા લાગ્યા. અંતે તેમણે તેમને મારી નાખવાની યુક્તિ રચી. હસ્તિનાપુરથી થોડે દૂર એક લાખનું ખનાવેલું ઘર હતું. ત્યાં થોડો વખત રહેવા કૌરવોએ પાંડવોને કહ્યું. પાંડવો ત્યાં ગયા, પણ એનું પરિણામ સાંઝે આવશે નહિ, એમ લાગવાથી તેમણે ત્યાં જઈ તે ઘરમાં એક સુરંગ ખોદાવી રાખી, જેથી આશ્રતની વખતે તેમાંથી બહાર નીકળી શકાય. એક દિવસે પાંડવોની માતા દુંતીએ થોડા બ્રાહ્મણને જન્મવાને નોતર્યાં, તેમાં એક સ્ત્રી અને તેના પાંચ દીકરા વગર નોતરે જન્મવા ગયાં. રાત પડતાં તે સ્ત્રી અને તેના પાંચ દીકરા ત્યાં ઊંઘી ગયા. પવન ઘણા જોસથી ફુંકાતો હતો. તે વખતે ઘરને આગ લાગી. સવારે છ મનુષ્યનાં હાડકાં રાખના ઢગલામાં માલમ પડ્યાં, તે ઉપરથી કૌરવોએ એમ ધાર્યું કે પાંચે પાંડવો અને તેમની માતા આગમાં બળી મુઝ્યાં હશે. પરંતુ પાંડવો તો જીવતા હતા, તેઓ સુરંગમાંથી નાસી ગયા, અને બ્રાહ્મણના વેપમાં ભટકવા લાગ્યા.

જંગલમાં પાંડવો ભટકતા હતા, ત્યારે તેમને વ્યાસ નામના ઋષિનો સમાગમ થયો. તેમણે કહ્યું પાંચાલ દેશનો દ્રુપદ રાજા પોતાની પુત્રી દ્રૌપદીનો સ્વયંવર રચે છે. દ્રૌપદી ઘણી ખૂબસુરત કુમારિકા હતી. પાંડવો સ્વયંવરમંડપમાં ગયા; ત્યાં કૌરવો અને બીજા રાજાઓ પણ આવેલા હતા. મચ્છવેધ કરી શકે તેને દ્રૌપદી વરે, એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. ઘણા રાજકુંવરો મચ્છવેધ કરવા તત્પર થયા, પણ કોઈથી મચ્છવેધ થયો નહિ. અંતે અર્જુન બ્રાહ્મણના વેપમાં આગળ આવ્યો, અને સહેલાઈથી તેણે મચ્છવેધ કર્યો.

દ્રૌપદી લઈને પાંડવો પોતાના ઘર તરફ વળ્યા. ઘરના બારણા આગળથી તેઓ બોલ્યા, કે “અમે લિક્ષા લઈને ઘર આવ્યા છીએ, માટે બારણું ઉઘાડો.” લિક્ષુક બ્રાહ્મણને વેષે તે ફરતા

હતા, તેથી માત્ર હાસ્યની ખાતર તેઓ ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા. તેમની માતાએ જવાબ આપ્યો, કે તમે જે લઘ આગ્યા છો તે સરખે ભાગે વહેંચી લો. વ્યાસે કહ્યું કે દ્રૌપદી વાસ્તે આવુંજ લગ્ન કર્મના સંભોગોથી નિર્માણ થએલું છે. આથી સઘળા સંતોષ પામ્યા, અને લગ્ન પછી પાંડવો ઈંદ્રપ્રસ્થ રહેવા ગયા.

પાંડવો તરફ કૌરવોની દાઝ દિવસે દિવસે વધતી ગઈ. તેમણે સઘળા રાજાઓને એક મીજબાની આપી, અને તેમને જુગદું રમવા આમંત્રણ કર્યું. યુધિષ્ઠિરને એક ક્ષત્રિય તરીકે તે આમંત્રણનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. અંતે જુગારમાં યુધિષ્ઠિર હાર્યા. દ્રૌપદીને દરબારમાં ઘસડી લઈ જવામાં આવ્યાં, અને કૌરવોએ તેમનું અણુઘટતી રીતે અપમાન કર્યું. પાંડવો આ સઘળું લાચારીથી ખમ્યા. પરંતુ ભીમે તેજ વખતે પ્રતિજ્ઞા લીધી, કે “ હું દુર્યોધનનું અંગ ભાગીશ ત્યારે સંતોષ પામીશ. ” આ પ્રમાણે પાંડવોએ ધન, રાજપાટ, સઘળું ખોયું, અને તેમને જંગલમાં ચાલ્યા જવું પડ્યું.

ચ. મહાભારતનું યુદ્ધ.

તેર વર્ષ પછી પાંડવોએ તેમજ કૌરવોએ યુદ્ધની સામગ્રી તૈયાર કરી. કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં બંને સેનાઓ મળી. કૌરવોના સેનાપતિ વયોત્તર અને શુરવીર ભીષ્મ હતા. તે ઉપરાંત કર્ણ નામે યોદ્ધો કૌરવો સાથે રહી પાંડવો સામે લડ્યો. કૌરવોની સેના મોટી હતી, પરંતુ અર્જુન જેવો આણ્ણાવળી, ભીમ જેવો ગદાધારી, અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા સલાહકાર તેમની પાસે હતા નહિ. જ્યારે લડાઈ શરૂ થવાની તૈયારી થઈ, ત્યારે અર્જુન પોતાના રથમાંથી સઘળા લશ્કરને જેવા લાગ્યો, અને લડાઈમાં અનહદ મનુષ્યની હાનિ થશે, એવા વિચારથી લડાઈમાંથી લડ્યા વગર ચાલ્યા જવાનું તેને

મન થયું; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે એની સાથે વાદવિવાદ કરી એના મનનું સમાધાન કર્યું. શ્રીકૃષ્ણ તે વખતે જે વચનો બોલ્યા, તેજ ભગવદ્ ગીતાનાં વચનો છે. અઢાર દિવસ સુધી લડાઈ જેસભેર ચાલી.

પ્રથમ કૌરવોના સેનાપતિ ભીષ્મ પડયા. ત્યાર પછી દ્રોણ, કર્ણ, વગેરે મહારથીઓ મરણને શરણ થયા; માત્ર ચાર કૌરવો બચ્યા. અંતે ભીષ્મે દુર્યોધનને ગદાયુદ્ધમાં માર્યો. પાંડવો તે પછી હસ્તિનાપુરમાં ગયા. ત્યાં ઘણાં વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તેઓ મેરુ પર્વત તરફ ચાલ્યા. દ્રૌપદી પણ સાથે હતાં. તેમની સાથે તેમનો નીમકહલાલ કુતરો પણ હતો. આ પ્રમાણે મનુષ્યલોકમાંથી પાંડવો ચાલ્યા ગયા. પર્વત ચઢતાં ચઢતાં એક પછી એક મૃત્યુને શરણ થયાં. માત્ર યુધિષ્ઠિર અને તેમનો કુતરો સ્વર્ગની નજીક આવી પહોંચ્યા; પરંતુ પોતાના ભાઈઓ, સ્ત્રી, અને કુતરા સિવાય સ્વર્ગમાં એકલા રહેવાનું એમને ઠીક નહિ લાગવાથી એમણે નર્કમાં રહેવાનો ઠરાવ કર્યો. અંતે આ છેલ્લી કસોટીથી સંતોષ પામી ઇંદ્ર રાજ્યએ અધાંને સ્વર્ગનો અધિકાર આપ્યો.

હસ્તિનાપુર રાજ્યને માટે થએલા યુદ્ધનું વર્ણન મહાભારતના માત્ર ચોથા ભાગમાં સમાઈ રહે છે. બાકીના ભાગમાં ત્યાર પહેલાંના વખતની કથા છે. તે ઉપરથી ક્ષત્રિયધર્મ કેવો હતો, ક્ષત્રિયોની શી શી ફરજો હતી, બ્રાહ્મણો કેવા વિદ્વાન હતા, તથા તેમને કેવા પ્રકારનું માન આપવું જોઈએ, વગેરેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. એકંદરે જોતાં મહાભારત એ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના શૂરવીરોના સમયનો જ્ઞાનનો ભંડાર છે.



૫. પ્રાચીન હિંદુઓ અને તેમની વિદ્યા.

આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી આર્યો હિંદુ કહેવાવા લાગ્યા. હિંદુસ્તાનમાં તેઓ અનાર્યો સાથે લાંબી મુદત રહ્યાથી તેઓમાંના કેટલાક તેમની ભાષા શીખ્યા, તેમની સાથે ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા, અને તેમની કન્યાઓ પરણી ધીમે ધીમે તેમની સાથે મળી ગયા. આ લોકોના વંશજો શુદ્ધ આર્યો ગણાયા નહિ, પરંતુ તેમનો એક જુદો જ વર્ગ બન્યો. આર્યો જેમ જેમ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરતા ગયા, તેમ તેમ તેઓને લડાઈમાં એટલું બધું રોકાવું પડ્યું, કે જુની વેદની પૂજા તથા મંત્રો શીખવાની તેમને કુરસદ મળી નહિ; તેથી તે કામ અમુક લોકોને સોંપવામાં આવ્યું, તે લોકો ‘બ્રાહ્મણ’ કહેવાયા. જે પુરુષો જોરાવર માલમ પડ્યા, તેમને લડાઈનું કામ સોંપવામાં આવ્યું, અને તેઓ ‘ક્ષત્રિય’ કહેવાયા. બાકીના લોકો જે જમીન ખેડતા, લુગડાં વણુતા, તથા બીજું પરચુરણ કામ કરતા તેઓ ‘વૈશ્ય’ કહેવાયા. આર્ય અને અનાર્યના લગ્નથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા જેનો જુદો જ વર્ગ બન્યો હતો. તે ‘શૂદ્ર’ કહેવાવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પ્રથમ ચાર વર્ણ બની, પરંતુ કામ અને ધંધાને અનુસરીને જુદી જુદી સેંકડો જ્ઞાતિઓ બની, જે હાલ આપણે જોઈએ છીએ.

આર્યના મુખ્ય જુના દેવો ઇંદ્ર અને અગ્નિ વિસારે પડ્યા, અને એક નવો બ્રાહ્મણ ધર્મ બન્યો. એ ધર્મમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, એ મુખ્ય દેવો મનાયા. જેમ જેમ આર્યો દક્ષિણ તરફ ફેલાતા ગયા, તેમ તેમ ધર્મ સર્વત્ર ફેલાતો ગયો. એવી જ રીતે મૂળ ભાષા સંસ્કૃત હતી. તે ઉપરથી જુદી જુદી હિંદુ ભાષાઓ બની, જે હાલ હિંદુસ્તાનમાં જુદે જુદે ઠેકાણે બોલાય છે. બ્રાહ્મણો વેદના મંત્રો અને સ્તુતિ લણુતા, પણ નવરાશ મળતી ત્યારે તેઓ કવિતા રચતા, કાવ્ય બનાવતા, અને બીજી વિદ્યાઓ શીખતા. બ્રાહ્મણોના સમયમાં મહાભારત તથા રામાયણ રચાયાં, એ આપણે પહેલાં કહી

ગયા હીએ. બ્રાહ્મણોએ પોતાની સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ બનાવ્યાં. પાણિનિએ તેનું પ્રથમ વ્યાકરણ લખ્યું; તેનું કોઈ ભાષામાં અઘાપિ લખાયું નથી. તેઓએ ખગોળવિદ્યા, ગણિતશાસ્ત્ર, અને બીજી વિદ્યાકળાનો સારો અભ્યાસ કર્યો. સુમારે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૩૦૦ સુધી એટલે લગભગ ૭૦૦ વર્ષનો આ કાળ ‘પ્રાચીન હિંદુ સમય’ અથવા “બ્રાહ્મણોની સત્તાનો સમય” કહેવાય છે.

૬. પશ્ચિમની પ્રજાનું હિંદમાં આગમન.

સિકંદર અને પોરસની વાર્તા.

ગ્રીસમાં આશરે ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાં એલેક્ઝાન્ડર નામે રાજા થઈ ગયો. તેને સિકંદર પણ કહે છે. તેના પિતાએ તેને સારી કેળવણી આપી હતી, તથા યુદ્ધકળા પણ શીખવી હતી; તેથી તે એક ઘણો બડાદર લડવૈયો થયો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૪ ની વસંત ઋતુમાં ૬૦૦૦ માણસનું લશ્કર લઈ ઈરાનના રાજા સાથે લડાઈ ચલાવવા તે પોતાના દેશમાંથી નીકળ્યો. પોતાની માતાની આજ્ઞા લેતી વખતે પોતાની પાસેના સઘળા પૈસા તેણે તેને આપી દીધા, અને કહ્યું કે ‘માતાજી, માત્ર આજ્ઞા અને ઉદ્દેશ મારી સાથે લઈ જવા હું માગું છું. એ સાથે હશે, તો પછી ગમે તેવું કઠણ કામ હું પાર પાડી શકીશ.’

ઈરાનમાં સખત લડાઈ લડ્યા પછી પોતાના લશ્કરને આરામની જરૂર હતી, તેથી ત્રણ વર્ષ સુધી પડાવ નાખી તે ત્યાં રહ્યો. ત્યાર પછી અફઘાનિસ્તાનમાં આવેલા બક્ટિઆ તરફ તેણે આગળ વધવા માંડ્યું. પોતાના નામ ઉપરથી ત્યાં એક શહેર વસાવ્યું. અંતે આગળ વધતાં તેનું લશ્કર છેક સિંધુ નદી આગળ આવી પહોંચ્યું. એટલે શહેર આગળ હોડીઓનો પૂલ બાંધી તેઓએ તે નદી ઓળંગી,

અને તેક્ષિલા શહેર આગળ તેઓએ પડાવનાખ્યો. ઉનાળાની ગરમી સખત પડતી હતી, અને સિપાઈઓ ખજ્યાઝજ્યા પોતાના સરદાર સાથે રણમાંથી પસાર થતા હતા, તેવામાં કોઈ એક માણસે એલેકઝાન્ડરને પાણી આપ્યું; પરંતુ પોતાના સિપાઈઓ તરસથી મરતા હતા, તે પ્રસંગમાં પોતે એકલાએ પાણી પીવું તે એને ઠીક લાગ્યું નહિ, તેથી તેણે પાણી ઢાળી નાખ્યું. એક ઈતિહાસલેખક કહે છે, “ જાણે ઢાળી નાખેલા પાણીએ સર્વની તરસ મટાડી હોય, તેમ આ કૃત્યને પરિણામે આખું લશ્કર તાણું થઈ ગયું.”

તેક્ષિલામાં થોડો વખત ગાળ્યા પછી એલમ નદીને પેટ્ટે પાર પંજાબમાં પારસ (પુરુ વિક્રમ) રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેની સાથે લડવા તે નીકળ્યા. એલમ નદીમાં તે વખતે રેલ આવેલી હતી. કોઈ સાધારણ લડવૈયા હોત, તો પાનખર ઋતુની રાહ જોઈત્યાં એસી રહેત, પરંતુ સિકંદરે એમ કર્યું નહિ. કામ જેમ મુશ્કેલ તેમ તેનો ઉત્સાહ વધારે હતો. પોતાની હોડી, તરાપા વગેરે પોતાના પડાવથી તેણે ૧૬ માઈલ દૂર રાખી મૂક્યાં હતાં. વરસાદ ધોધમાર વરસતો હતો, તે વખતે તેણે નદી ઓળંગી. હિંદુસ્તાનનું અને ગ્રીસનું લશ્કર સામ-સામું આવી ઉભું રહ્યું. પારસે પોતાના પુત્રને ૨૦૦૦ ઘોડેસવાર અને ૧૨૦ રથ સાથે પ્રથમ રણસંગ્રામમાં મોકલ્યો; પણ તે હારવાની અણી પર આવ્યો, એટલે પોતાનું મોટું લશ્કર લઈને તે પંડે તેની મદદે ધાવ્યો. ૨૦૦ હાથી અને ૩૦,૦૦૦ પાયદળ લડાઈના મેદાનમાં તેણે ગોઠવી દીધું, પરંતુ ગ્રીક લોકો પારસના લશ્કર કરતાં અનુની અને જોરાવર હતા, તેથી અંતે પારસ રાજા હારી ગયો.

‘પ્લુટાર્ક’ નામનો ગ્રીક લેખક લખે છે, કે લડાઈના ગુંચવાડામાં પારસના હાથીઓએ દુશ્મનના લશ્કર કરતાં પોતાના લશ્કરને વધારે નુકસાન કર્યું. તેઓ ગાંડા થઈ આમતેમ નાસવા લાગ્યા. જે કોઈ તેમના સપાટામાં આવ્યા, તે સઘળા ચગદાઈ ગયા. અંતે પારસ રાજા ઘવાયો, અને કેદ પકડાયો. પારસના હાથીએ પોતાના

માલિકની બહુ સેવા બજાવી. પોતાની બનતી કોશીશથી તે તેને દુશ્મનના હાથમાંથી બચાવી લેતો. અંતે જ્યારે એને એમ માલમ પડ્યું કે રાજના શરીરમાં અસંખ્ય તીરો ભોકાઈ ગયાં છે, ત્યારે તે ધીમેથી ઘુંટણીએ પડ્યો, અને પોતાની સુંઢથી સઘળાં તીરો કાઢી નાખ્યાં. પોરસને એલેકઝાન્ડર પાસે જ્યારે કેદી તરીકે લઈ જવામાં આવ્યો, ત્યારે તેને ગ્રીક રાજાએ પૂછ્યું, કે “મારે તમારી સાથે કેવી રીતે વર્તવું?” પોરસે જવાબ આપ્યો. “એક રાજા તરીકે.” એલેકઝાન્ડર આ જવાબથી બહુ ખુશ થયો, અને તેને છુટો કરી પહેલાંની પેઠે રાજ્ય કરવા દીધું.

સિકંદરને આગળ વધવા ઘણી ઉમ્મેદ હતી; પરંતુ તેના સિપાઈઓ સ્વદેશ પાછા વળવા ઘણા આતુર હતા, તેથી તે ઘર તરફ રવાના થયો. રસ્તે બેબિલોન શહેરમાં તે મરાણ પામ્યો. તેના મરાણ પછી ગ્રીક રાજાઓએ અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબમાં ઘણાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું, પરંતુ ગ્રીક લોકોની હિંદમાં આવેલી સંખ્યા બહુ થોડી, તેથી તેઓ ધીમે ધીમે પંજાબના લોક સાથે મળી ગયા. ત્યાર પછી ગ્રીક તરીકેનો તેમનો ઇતિહાસ બંધ પડ્યો.

૭. બુદ્ધ: તેણે ફેલાવેલો ધર્મ અને શિક્ષણ.

આપણે આગળ કહી ગયા તે પ્રમાણે ‘પ્રાચીન હિંદુ સમય’ માં બ્રાહ્મણોના હાથમાં બહુ સત્તા હતી, ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન તેઓ પોતેજ મેળવતા, અને તે જ્ઞાન બીજા લોકોને આપતા નહિ. પરિણામે લોકોમાં ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ ચાલવા લાગ્યા. એ અરસામાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ માં કપિલવસ્તુ નામના નગરમાં એક ક્ષત્રિય રાજાને ત્યાં જૌતમ નામે રાજકુંવરનો જન્મ થયો. પાછળથી તે બુદ્ધ કે સિદ્ધાર્થ નામથી ઓળખાયા. ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે તેનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં, ને ટુંકામાં કહીએ તો તેની શરૂઆતની જિંદગી સંસારી સુખ અને મોજમઝામાં પસાર કરાવવામાં આવી હતી.

ગૌતમ ઘણો વિચારવંત હતો. તેનું હૃદય માયાળુ હતું. સઘળાં પ્રાણી તરફ સમાનદ્રષ્ટિથી તે જોતો હતો. શિકાર કરતાં તેનું હૃદય ભરાઈ આવતું. પોતાના વડાલા સારથિ ચના સાથે રથમાં બેસી તે બહાર ફરવા નીકળ્યો. તેણે કંમરેથી બેવડા વર્ગી ગએલા એક વૃદ્ધ પુરુષને રસ્તામાં જોયો. તેને એના ઉપર દયા આવી અને એકદમ રથ અટકાવ્યો, અને તે અપંગ ડોસાને તેણે કાંઈક અક્ષિસ્ આપી. વર્ગી કોઈ બીજે પ્રસંગે એક માણસ ભયંકર રોગથી પિડાતો હતો, તેના પર ગૌતમની દ્રષ્ટિ પડી. દરેક મનુષ્ય તે માંદા માણસથી દૂર રહેતો, અને તેનો સ્પર્શ થાય નહિ તે માટે બનતી તજવીજ કરતો. આથી ગૌતમને બહુ દાગી આવ્યું, અને આ ખૂશનુમા જગતમાં રોગ શા માટે પેદા થાય છે તે સંબંધી તે વિચાર કરવા લાગ્યો. અંતે એક સંન્યાસી કે જેણે આ દુનિયાની મોજમઝા મૂકી દીધી હતી તે ગૌતમને મળ્યો. તે વખતે એને દેહકષ્ટ. તપ. અને ઉપવાસની ખુબી વિષે કાંઈક ભાન થયું.

બહાર ફરી ઘેર આવ્યા પછી પોતાને ત્યાં પુત્રને! પ્રસવ થયો છે એવી વધામણી ગૌતમને આપવામાં આવી, તે વખતે માત્ર તે એટલુંજ બોલ્યો, કે “મને એક બીજી જન્મળ વળગી; તેમાંથી મારે જૂઠું પડશે.” રાત્રે તે સૂતો. પરંતુ મધ્ય રાત્રે ઉઠ્યો. પોતાની વડાલી સ્ત્રી તથા બાળક પર એક વાર છેછી દ્રષ્ટિ નાખી, ઘોડા પર બેસી પોતાના સારથિ સાથે તે બહાર નીકળી પડ્યો. સારાં વસ્ત્ર. અલંકાર શરીર પરથી કાઢીને તેણે ચનાને આપી દીધાં, અને કહ્યું કે “દેહકષ્ટ અને તપ કરવાના હેતુથી અને શાંતિને ખરો માર્ગ શોધવાને માટે હું ઘરબાર છોડી નીકળ્યો છું” એવું મારા પિતાજીને તું કહેજે.

ગૌતમ તે પછી બ્રાહ્મણો પાસે તેમના શિષ્ય તરીકે થોડો વખત રહ્યો. પરંતુ તેઓ સુખ અને શાંતિને ખરો માર્ગ તેને બતાવી

શકયા નહિ, તેથી વિદ્યાચળનાં જંગલોમાં તેણે છ વર્ષ ગાળ્યાં. તપ અને દેહદમનથી પોતાનું શરીર ગાળી નાખ્યું, પણ આખરે તેને એમજ લાગ્યું કે આમ કરવાથી હું જાતે સુખી થઈશ નહિ, તેમજ બીજાને સુખનો ખરો માર્ગ બતાવી શકીશ નહિ; તેથી સાધારણ મનુષ્યની માફક તેણે ખાવા પીવાનું શરૂ કર્યું. એક દિવસે ગૌતમ પીપળાના ઝાડ તળે બેઠો હતો, ત્યાં વિચારમાં ઘણો લીન થઈ ગયો. તે બોલી ઉઠ્યો, કે “ મને જ્ઞાન થયું છે, નિર્વાણ તથા શાંતિનો ખરો માર્ગ મને સૂઝ્યો છે. શાંતિના ખરો માર્ગ પર બીજાઓને દોરવાને મારે નીકળવું જોઈએ. ” તે ઠામઠામ કરવા લાગ્યો, અને જો માણસો તેની પાસે આવ્યા. તેમને ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તેના કેટલાક શિષ્યો થયા. સદગણ સાથે તે રાજમહેલમાં ગયો. ત્યાં રાજા અને રાણે તેનો નવો ધર્મ સ્વીકાર્યો. ગૌતમના પિતાએ જ્યારે જાણ્યું, કે પોતાનો પુત્ર ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગી પોતાનો નિર્વાણ કરે છે, ત્યારે તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને કહ્યું કે “ જો ઉચ્ચ કુટુંબમાં હું જન્મ્યો. તે કુટુંબમાં શું તું જન્મ્યો નથી? આપણા વંશજોએ કેાંઈ પણ દિવસ ભિક્ષા માગી પેટ ભર્યું છે? પરંતુ બુદ્ધ નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો, કે “ વડાલા પિતાજી, મારી પાસે અમર્ય ખજાનો છે: તેનો ભંડાર આપ આગળ મૂકવા રજા આપો.

આ નવો ધર્મ બ્રાહ્મણોને પસંદ પડ્યો નહિ. બૌદ્ધ ધર્મ પ્રમાણે બધાં મનુષ્ય સરખાં છે. અને સર્વ પોતાના કર્મ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બ્રાહ્મણોને આ ગમ્યું નહિ. તેઓના મત પ્રમાણે અગ્નિદાન આપવાનો અધિકાર તેમનોજ હતો. તેઓ બીજા વર્ણના લોકને અજ્ઞાન રાખતા હતા. તેથી બૌદ્ધ ધર્મ તરફ તેઓ તિરસ્કારથી જોવા લાગ્યા, પરંતુ બુદ્ધની જિંદગીમાં લાખો હિંદુઓ તેના ધર્મમાં દાખલ થયા, અને જૂસ વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ રહ્યો. બુદ્ધના મરાણ પછી સંકટો વર્ષ સુધી તે

ધર્મેના લોકાએ તેને દેવ તરીકે પૂજ્યો, અને ઠામઠામ તેની મૂર્તિ સ્થાપી. હાલ જે કે હિંદુસ્તાનમાંથી એ ધર્મ નાશુદ્ધ થઈ ગયો છે, તોપણ ચીન, સિલોન, બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોમાં તેના અનુયાયીઓ ઘણા માલમ પડે છે.

બૌદ્ધ ધર્મેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સર્વ મનુષ્ય સરખાં છે. (૨) સર્વ મનુષ્યો પોતાનાં સારાં કામથી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામી શકે છે. (૩) દરેક જણ સદ્ગુણી થઈ પાપ તજવું, અને અંતઃકરણ નિર્મળ રાખવું. (૪) પ્રાણિમાત્ર તરફ ભલા અને દયાળુ થવું. (૫) કોઈ તરફ ઘાતકી થવું નહિ. કે કોઈને ઘેળ કરવી નહિ.

૮. બૌદ્ધ સમયના મહાન રાજાઓ.

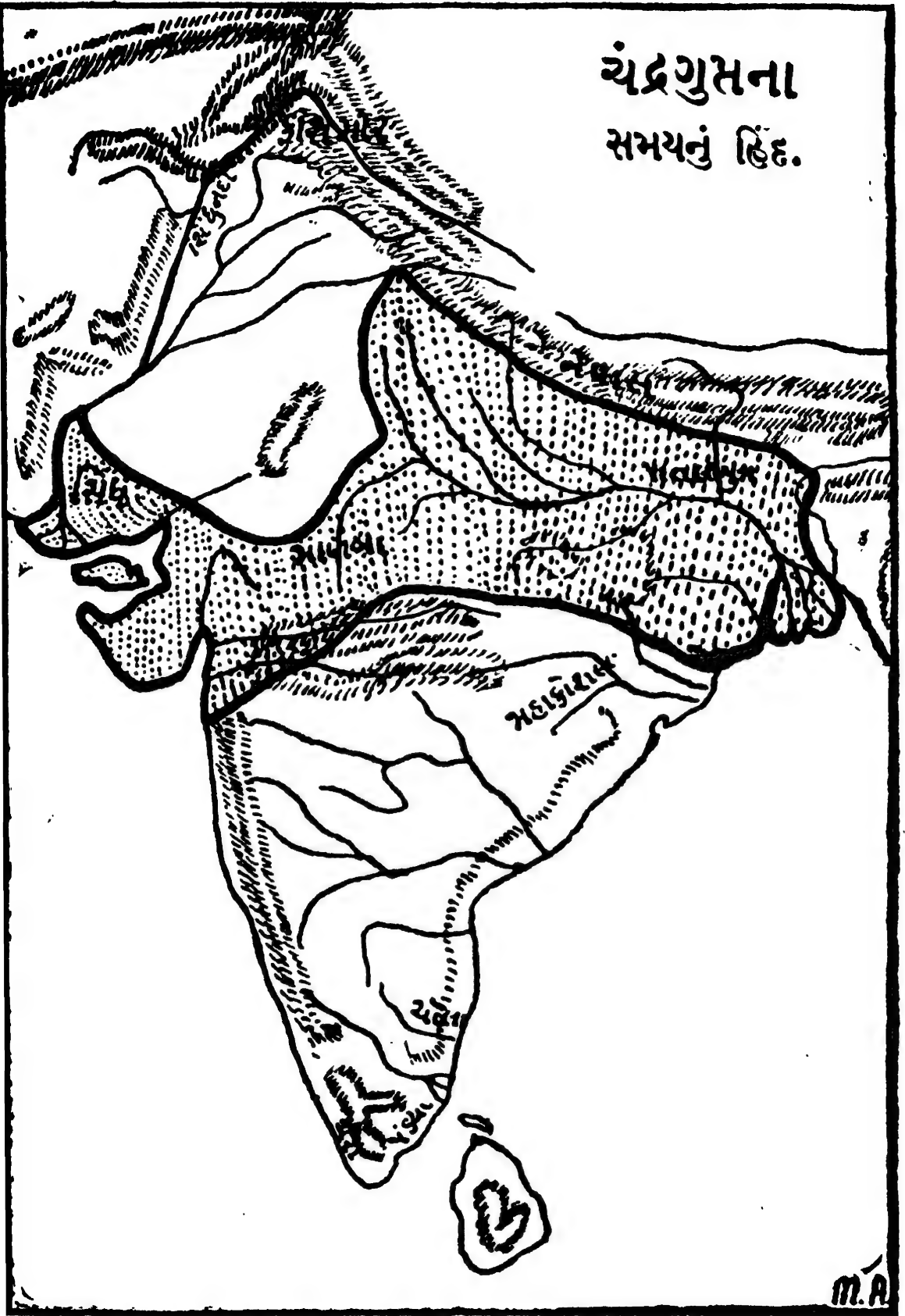
અ. ચંદ્રગુપ્ત.

હાલ જે પ્રદેશ બહાર કાંડવાય છે, ત્યાં પ્રાચીન હિંદુ સમયમાં મગધનું રાજ્ય ઘણું પ્રસિદ્ધ હતું. બુદ્ધના વખતમાં ઐંધ્રિસાર નામે રાજા મગધમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તેના પછી ત્યાં ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો. તેણે મોટું ક્ષત્રક એકઠું કર્યું, અને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધાર્યો. એના રાજ્યની હદ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં બંગાળના ઉપસાગરથી તે અરબી સમુદ્ર સુધી, અને દક્ષિણમાં નર્મદા નદી સુધી બંધાઈ આથી એને હિંદુસ્તાનના પહેલા શાહનશાહનું નામ આપ્યું છે.

ચંદ્રગુપ્ત રાજાના વખતમાં સિકંદરનો સેનાપતિ સેલ્યુકસ ગંગા નદી સુધી આવી પહોંચ્યો. તેની અને ચંદ્રગુપ્તની વચ્ચે એક મહાન યુદ્ધ થયું. સેલ્યુકસને પાછા હઠવું પડ્યું, અને ચંદ્રગુપ્તના ૬૦૦ હાથીના બદલામાં હાલ જ્યાં કાબુલ, કંદહાર, અને હિરાત આવેલાં

છે. ત્યાંના પ્રાંતો તેને આપવા પડ્યા. આમ છતાં ચંદ્રગુપ્તે પોતાના દરબારમાં તેનો એલચી મોકલવાની પરવાનગી આપી. મેગેસ્થિનિસ નામનો ગ્રીક એલચી એના દરબારમાં આઠ વર્ષ રહ્યો. તેણે હિંદુસ્તાન વિષે એક પુસ્તક લખ્યું હતું. તે કહે છે, કે હિંદુસ્તાનના લોક સાદા અને કરકસરવાળા છે, તેમજ તેઓ વ્યવસ્થા સારી રાખી જાણે છે. વળી ત્યાં ચોરી તો ભાગ્યેજ થાય છે. અને તેઓ એવા તો વિશ્વાસુ અને સાચા છે, કે એક બીજાને ત્યાં થાપણ મૂકતાં સહી, સિક્કા અને સાક્ષીઓની જરૂર પડતી નથી. તેઓ વિદ્વાનોને સૌથી વધારે માન આપે છે, અને સાથે સાથે ખેડૂતની બહુ સારી સંભાળ લે છે. રાજા ન્યાયાસન પર બેસે છે. ત્યારે આખો દિવસ લાગ-લાગટ કામ કર્યા કરે છે.” દેશની નિકાસ વિષે લખતાં તે કહે છે, કે “રાજાના દરબારમાં સોનાનાં વાસણો વપરાતાં હતાં. રાજા જવાહીર અને સારી મજલીન પહેરતો.” વળી વધારામાં તે કહે છે, કે માણસ અને જનવરની લડાઈ કરવામાં આવતી. રાજા શિકાર કરતો, અને તીરકામદાનો ઉપયોગ જાણતો હતો. રાજા પોતાનાં સગાં-વહાલાં મારી નાખી ગાદીએ આવ્યો હતો, તેથી દિવસે ઝંઘતો નહિ અને રાત્રિ સુવાનો વખત થાય ત્યાં સુધી કયા ચોરડામાં સૂવું તે નક્કી કરતો નહિ. ચંદ્રગુપ્ત ચોવીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને ઈ. સ. પૂર્વ ૨૯૭ માં મૃત્યુ પામ્યો. તેના પછી તેનો છોકરો તેની ગાદીએ આવ્યો. પરંતુ પોતાના મહાન પિતા અને તેથી પણ વધારે ખ્યાતિ મેળવનાર મહાપુત્રથી તે ઢંકાઈ ગયો. તેના રાજ્યમાં ખાસ જાણવા લાયક બીના નથી. ”

ચંદ્રગુપ્તના
સમયનું હિંદ.



જ. અશોક.

ચંદ્રગુપ્ત યુદ્ધકળામાં નિપુણ હતો. તેજ પ્રમાણમાં તેનો પૌત્ર અશોક શાંત સ્વરૂપે હતો. કાશ્મીર અને નેપાલ સહિત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેણે રાજ્ય કર્યું, અને ધીમે ધીમે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના થોડા ભાગમાં પોતાની સત્તા બેસાડી. એક મહાન સામ્રાજ્યનો એ ખરેખર શહેનશાહ હતો. એરિસ્સા ઉપર તે ચડાઈ લઈ ગયો. વિગ્રહ ત્રણ વર્ષ ચાલ્યો, લાખો માણસો મરાયાં, અને યુદ્ધ પુરું થતાં પહેલાં સઘળો પ્રદેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો. આથી એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, અને જૈન ધર્મ તરફ તેનું મન વળ્યું. અંતે તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો, અને સાધુનાં કપડાં પહેર્યા.

અશોકે જુદી જુદી આજ્ઞાઓ ઘડી, અને આખા હિંદમાં જુદે જુદે સ્થળે સ્તંભો પર કાંતરાવી. એના એક લેખમાં એવું લખ્યું છે, કે “દયાથી જીત મેળવવી એ શ્રેષ્ઠ છે.” આવા સ્તંભો હાલ પણ દેખાય છે. એક અલાહાબાદમાં, બીજો જગન્નાથપુરીમાં અને ત્રીજો જુનાગઢમાં ગિરનાર પાસે છે.

પોતાના રાજ્યના અગિયારમા વર્ષમાં જૈન ધર્મ રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકારાય એવી તેની ઈચ્છા થઈ. કહેવા કરતાં કરી બતાવવાથી વધારે અસર થાય છે, એમ સમજી પીળો ઝખ્ખો પહેરી ખોરાક વાસ્તે ઘેર ઘેર ભટકી તે લિશ્ના માગવા લાગ્યો. આની અસર રૈયત પર ઘણી થઈ, અને તેમનામાંના ઘણાએ જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો. એ ધર્મ ફેલાવવાને માટે દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને સિલોનમાં અશોકે સાધુઓ મોકલ્યા. ત્યાં તેમણે એ ધર્મ ફેલાવ્યો.

દર ત્રણ કે પાંચ વર્ષે એક સભા બોલાવવી એવું અશોકે નક્કી કર્યું. તે સભામાં જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સઘળાને સમજાવવા માટે તેણે ઉપદેશકો નીમ્યા. કેટલાંક સૈકાં પછી જૈન ધર્મની પવિત્ર જગાની મુલાકાતે ચીનથી કેટલાક ધાર્મિક પુરુષો આવ્યા.

આ યાત્રાળુમાં ફા-હ્યાન નામનો એક પુરુષ ઇ. સ. ૪૦૦ માં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. રાવલપિંડિમાં જ્યાં અશોકના પુત્રના સ્મરણાર્થે એક સ્તંભ બાંધેલો હતો, ત્યાં આગળ કરતાં કરતાં તે આવી ચઢ્યો. બૌદ્ધ ધર્મની અસર લોકો પર કેટલી મજબૂત હતી, તે નીચે આપેલી તેની વાર્તા ઉપરથી સમજાશે.

અશોકને કનલ નામનો પુત્ર હતો. તે પુત્રની માતાના મરણ પછી રાજા બીજી સ્ત્રી સાથે પરણ્યો. પુત્ર ઉપર રાજાનો અત્યંત પ્રેમ જોઈ નવી રાણીને ઇર્ષ્યા થઈ, અને અંતે તેને મારી નાખવાના નિશ્ચય પર આવી. પ્રથમ તો રાજાને સમજાવી તેક્ષિલાના સુબા (ગવર્નર) તરીકે તેને ફર મોકલાવી દીધો, પણ થોડા વખત પછી રાજાના નામથી કુંવરના પ્રધાન ઉપર રાણીએ એક પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું કે “તમારે કુંવરની આંખો ફાડી નાખવી, અને ઉજ્જૈન અરણ્યમાં ભૂખ અને તરસથી રવડીરઝાળીને મરી જાય. એમ તેની સ્ત્રી સાથે મૂકી આવવો.

પ્રધાનને કાગળ મળતાં હુકમ બજાવવામાં આવ્યો, અને કુંવર અંધ થઈ જંગલમાં રખડતો થઈ ગયો. કરતાં કરતાં તે પોતાના પિતાના પાટનગર પાટલિપુત્રમાં (પટાણા) આવી પહોંચ્યો. મહેલ આગળ આવતાં તે બોલ્યો, કે “એક વખત હું રાજાનો કુંવર હતો; હાલ હું ભિખારી છું. હું પોતે કોણ છું અને કેવો નિર્દોષ છું. તે મારા પિતા આગળ જાહેર કરી શકું તો કેવું સારું.” આ વિચારથી એક વાંસળી લઈ જે ગાયન તેના પિતાને ઘણું પ્રિય હતું તે વગાડવા લાગ્યો. વાંસળીનો નાદ સાંભળતાંજ પિતાનું હૃદય આકુળ-આકુળ થઈ ગયું. તેણે ગાનારને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. જોતાં વાર પોતાના પુત્રને તેણે ઓળખ્યો. પુત્રે સઘળી બીના પિતાને કહી, અને પોતાનું નિર્દોષપણું જાહેર કર્યું. રાજા ઘણો ગુસ્સે થયો, અને તેણે પોતાની રાણીને શિક્ષા કરી.

પુત્ર અંધ હતો તેથી રાજને ઘણો સંતાપ થયા કરતો હતો. ઘોષ નામનો એક ઐર્ષ્યમાર્ગી સાધુ હતો, તેની પાસે તે પોતાના પુત્રને લઈ ગયો. તે સાધુએ ઐર્ષ્યમાર્ગીઓની એક સભા બોલાવી, અને એવો સારી રીતે ઉપદેશ આપ્યો કે સઘળા શ્રોતાજનોની આંખ-માંથી દડદડ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. સોનાના વાસણમાં તેણે આંસુ ગ્રીલી લીધાં. પછી ઘોષ બોલ્યો, “ગૌતમ બુદ્ધ વિષે મ વ્યાખ્યાન આપ્યું છે તે સત્ય હોય, તો આ આંસુ વડે કનલની આંખો ધોવાથી તે પ્રકાશિત થશે.” થયું પણ તેમજ; કુંવરે આંખ ઉઘાડી, અને ઘોષને તેણે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માન્યો.

અશોકે ઐર્ષ્ય ધર્મે વાસ્તે ઘણું કર્યું. બુદ્ધ અથવા તેના મહાન અનુયાયીઓની હાડકાંની રજ ઉપર ઠંકાણે ઠંકાણે ઘુમટો બંધાવ્યા. તેણે ૪૦ કે ૫૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે ક્યારે, કેવી રીતે, અને કયાં મરી ગયો તે આપણે જાણતા નથી, પરંતુ એટલું તો જાણીએ છીએ. કે તે એક મહાન રાજા થઈ ગયો, અને પોતાના રાજ્યને સલાહ-શાંતિમાં મૂકી ગયો.

અશોકના મૃત્યુ પછી મૈઝ (ચંદ્રગુપ્તે સ્થાપેલું) રાજ્ય વિષે આપણને ઘણી થાંડી માહિતી મળે છે. પશ્ચિમના ગ્રીક રાજાઓ અને દક્ષિણના હિંદુઓ સાથે તે રાજ્યને ઘણી લડાઈઓ થઈ હતી, તે આપણે જાણીએ છીએ. કેટલાક જમાના પછી મૈઝ વંશનું નામનિશાન કશું રહ્યું નહિ.

૯. મહાવીર સ્વામી.

ઈ. સ. પૂર્વે પાંચસે છસ વર્ષ ઉપર જે સમયે ગૌતમ બુદ્ધે પોતાનો ઉપદેશ ચલાવ્યો, તે સમયે મહાવીર સ્વામીએ અસલના જૈન ધર્મમાં સુધારો કર્યો. તે જૈનોના ચોવીસમા તીર્થંકર કહેવાય છે. જૈન શબ્દ ‘જિન’ ઉપરથી થયો છે. “જિન” એટલે જીતનાર,

આ સંસારરૂપી મોહનો મઠ જીતનાર; જિન ઉપરથી તેમના અનુ-
યાયીઓ જૈનો કહેવાય છે.

જે ભાગમાં તે મુખ્યત્વે ફર્યા, તે ભાગ એમના વિહરવા.
ઉપરથી ખિહાર નામે ઓળખાય છે.

મહાવીર સ્વામી વર્ધમાન નામના એક ક્ષત્રિય રાજકુમાર
હતા. નાનપણથીજ એમના મનની વૃત્તિ વૈરાગ્યવાળી હતી; પરંતુ
મનેહાળ માતાપિતાનો ત્યાગ કરી એકદમ દીક્ષા ગ્રહણ કરવાનું ઉચિત
ધાર્યું નહિ, પણ માતાપિતાના ગુજરી ગયા પછી પોતાના વડીલ
મંધુની અનુમતિ લઈ ત્રીસ વર્ષની વયે તેઓ સાધુ થયા. દીક્ષા
લીધા પછી બાર વર્ષ તપમાં ગાળી કૈવલ્યજ્ઞાન પામ્યા, અને ત્રીસ
વર્ષ સુધી તેમણે ઉપદેશ કર્યો. તેમના અનુયાયીઓમાં શ્વેતાંબર અને
દ્વિગંબર એવા બે પંથ પડ્યા છે. જૈન ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત
અહિંસા છે. તેઓ કર્મ, પુનર્જન્મ, આત્મા, અને નિર્વાણને માને
છે. પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનારી પાંજરાપોળો મોટે ભાગે જૈન ઉદારતાને
આભારી છે. જૈન કોમ વ્યાપારી અને શાંતિપ્રિય છે.

જૈનોએ પોતાનાં પવિત્ર તીર્થો પર્વતો ઉપર વસાવ્યાં છે. તેમાં
આબુ ઉપરનાં મંદિરોનું કોતરકામ પ્રેક્ષકોનાં મનને હેરત પમાડે છે.
શેત્રુંજય, સમ્રેતશિખર, તારંગા. ગિરનાર વગેરે તેમનાં જત્રાનાં
સ્થળો છે. જૈન સાધુઓએ પ્રાચીન કાળમાં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત
ભાષાઓને પોષણ આપ્યું છે, અને મધ્ય કાળથી છેક સામ્રાટ કાળ સુધી
રાસા અને કાવ્યો રચીને ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવી છે. હાલમાં
હિંદના જુદા જુદા ભાગમાં મળી જૈનોની વસ્તી ૧૩ લાખની છે.

૧૦. ગુપ્ત વંશ.

અ. વિક્રમાદિત્ય અને કા-હ્યાનની મુસાફરી.

ઇ. સ. ૩૦૮ માં ગુપ્ત વંશનો પહેલો રાજા ચંદ્રગુપ્ત થયો.
મૌર્ય વંશના સ્થાપનાર ચંદ્રગુપ્ત ઉપરથી તેણે એ નામ ધારણ કર્યું.
તેણે પોતાનું રાજ્ય ઘણું વધાર્યું. ઇ. સ. ૩૭૫ માં તેનો પુત્ર

ગાદીએ આવ્યો. હિંદુ જમાનો જે ‘નવીન હિંદુ યુગ’ કહેવાય છે, તેની શરૂઆતમાં તે થઈ ગયો. તે સૂર્ય જેવા પરાક્રમવાળો હતો, તેથી તેને વિક્રમાદિત્ય કહે છે. તેનું રાજ્ય માળવામાં હતું. કાઠિઆવાડમાં વાસો કરી રહેલી શક જતોને તેણે ડાંકી કાઢી. એના વખતમાં બીજા દેશના સિલ્કાઓ અને પરદેશી માલ આવવા લાગ્યો, અને નવીન વિચારો પણ એનાજ વખતમાં ફેલાયા.

ફા-હ્યાન કરીને એક ચીનનો વતની છુદ્દના મઠોની યાત્રા કરવા આ વખતે હિંદના પ્રવાસે નીકળ્યો. એ યાત્રાળુએ આ સમયનું વૃત્તાંત લખ્યું છે. બૌદ્ધ ધર્મે નામદ થયો હતો, અને હિંદુ ધર્મ પાછો સતેજ થયો હતો, તે જોઈ તેને ઘણો ખેદ થતો. પરંતુ લોકોમાં હજી દયા અને હેતુભાવ કાયમ રચ્યાં હતાં તે જોઈ તે ઘણો ખુશ થયો. તે કહે છે કે આખા દેશમાં કોઈ પણ જાતની હિંસા થતી દેખાતી નથી. ઘણું સ્થળે નિર્ધન અને અનાથ વાસ્તે આશ્રમો માલમ પડે છે; ત્યાં તેમની બરદાસચાકરી ઘણી કાળજીથી કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત એ પ્રવાસીએ વિક્રમાદિત્યના દરબારની પણ નોંધ લીધી છે. તેના કહેવા પ્રમાણે રાજના દરબારમાં ઘણા કવિ અને પંડિતો હતા. એ વિદ્વાનોમાં નવ ઘણા પ્રખ્યાત હતા. તેઓ વિક્રમનાં ‘નવ રત્ન’ તરીકે જાણીતા થયા છે. કાળિદાસ નામે કવિ ઘણુંજ વિદ્વાન હતો. શાકુન્તલ, રઘુવંશ, મેઘદૂત વગેરે ઘણાં ઉત્તમ કાવ્યો તેણે રચ્યાં છે. રાજ વિક્રમાદિત્યના જમાનામાં સંસ્કૃત ભાષા ઘણી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી હતી. વિદ્વાનોએ ખગોળ-વિદ્યાનો ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો, અને સારાં સારાં પુસ્તકો લખ્યાં. પંચતંત્રની વાર્તાઓ પણ આજ જમાનામાં લખાઈ. આ રાજના જીવનને લગતી બીજી ઘણી વાર્તાઓ હાલ હિંદના દરેક ગામમાં કહેવાય છે, તે વિક્રમાર્કની વાર્તાને નામે મશહુર છે.

આ રાજ ક્યારે થયો તે નિશ્ચિત સાલ આપણે જાણતા નથી, પણ શુભારં ઇ. સ. ૫૩૩ માં એનું રાજ્ય હતું. એ માળવાનો

સૌથી વધારે પ્રખ્યાત રાજા હતો. ક્ષત્રિય રાજાઓ માળવામાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬ માં આવ્યા, તે સમય દર્શાવનાર એક જુનો શક હાલ ચાલુ છે. તેને ‘વિક્રમ સંવત્’ કહે છે. વિક્રમ ઘણો બળવાન તથા શૂરવીર રાજા હતો. તેની પહેલાં કે પછી તેના જેવો ન્યાયાધીશ કોઈ થયો નથી. ન્યાય આપવામાં તે કદી પાણુ ભૂલ કરતો નહિ. તેના મરણ પછી ઘણે કાળે તેનું ધર્માસન ખંડેરમાંથી નીકળી આવ્યું. એવી કથા ચાલે છે, કે કેટલાક છોકરાઓ જ્યાં ધર્માસન દટાએલું હતું ત્યાં રમતા હતા. રમતમાં છોકરાઓ એક બીજાને ન્યાય આપવા લાગ્યા. તેઓ ન્યાય એવો તો વાજબી આપતા કે સઘળા ચકિત થતા. આનું કારણ શું હશે તેની તપાસ કરતાં માલમ પડી આવ્યું, કે જે ટેકરી ઉપર ન્યાય કરનાર છોકરાં બેસતો હતો. તેની નીચે વિક્રમ રાજાનું ધર્માસન દટાએલું હતું. તે સિંહાસનમાં એવું બળ હતું કે નિર્દોષ નાના છોકરાઓમાં સદ્બુદ્ધિ આવતી, અને ખડે ખાદું પારખવાની શક્તિ તેમનામાં પેદા થતી. આ વાર્તા ઉપરથી સાર એટલોજ લેવાનો કે વિક્રમાદિત્ય ઘણો ન્યાયી રાજા હતો.

વિક્રમ રાજા પછી તેના વંશજોએ દક્ષિણમાં લડાઈ જરી રાખી, પરંતુ તે લડાઈમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થયા નહિ, એટલામાં હુણુ લોકોનાં ટોળેટોળાં હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ખુણામાંથી ઉતરી આવ્યાં. તે લોકો મોંગોલિયન હતા, ને તેમનો સરદાર તોરમણ નામ હતો. તેણે માળવાના મુલકનો કેટલોક ભાગ ગુપ્ત રાજાઓ પાસેથી જીતી લઈ લીધો, અને ચક્રવર્તી રાજા કહેવડાવવા લાગ્યો. અંતે તે રાજાના વંશજોને ઉજ્જનના રાજાએ હરાવ્યા. જે હુણુ લોકો હિંદુસ્તાનમાં રહ્યા, તે હિંદુ લોકો સાથે ભળી ગયા.

૭. રાજા હર્ષ અને હિંદો-ચર્યાંગ.

સાતમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં રાજાઓ હતાં. તેમાં જુદા જુદા રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સઘળા

રાજાઓમાં હુર્ષ રાજ સર્વથી પ્રખ્યાત હતો. તેની રાજધાની સ્થાણવીશ્વરમાં હતી.

હુર્ષ રાજ અને તેના દરબાર વિષે હિચ્ચાન્થશાંગ નામના ચીનના યાત્રાળુ તરફથી આપણને ખબર મળે છે. તે લખે છે કે એક છત્ર તળે આખા હિંદુસ્તાનને લાવવા તેનો વિચાર હતો. તેમાં તે થોડે અંશે ક્ષતેભંદ થયો, પણ દક્ષિણમાં પોતાની સત્તાને વધારી શક્યો નહિ. નર્મદાના પ્રદેશ આગળ પુલકેશિન રાજાની સત્તા હતી. તે પ્રદેશ તરફ તે આગળ વધ્યો. પરંતુ લડાઈના મેદાનમાં પોતાના હાથીઓની હાર દુશ્મનોએ કરી નાખી. ત્યારે હુર્ષ રાજાનો હર્ષ જતો રહ્યો, અને ચાલુક્ય રાજાથી બીવા લાગ્યો.

હવે વૃદ્ધ થવાથી લડાઈના મેદાનમાં કૃત્ય કરતાં તે શ્રાકી ગયો હતો, તેથી તેની બાકીની જિંદગાની અશોકની પેઠે શાંતિમાં ગાળવ. તેનો વિચાર થયો. એની જિંદગીની શરૂઆતમાં એ શિવમાર્ગી હતો, પરંતુ પછીથી એનો વિચાર બદલાયો. અને એણે એમ કહ્યું કે “એક દિવસ હું બૌદ્ધ ધર્મનો શિષ્ય થઈશ, અને સાધુનાં ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીશ.” આથી મુસાફરો વાસ્તે એણે ધોરી રસ્તાઓ અને પૂલો બનાવ્યા, અને ઠામ ઠામ માંદા માણસો વાસ્તે આશ્રમો તૈયાર કરાવ્યા. ધર્મના મતભેદ વાસ્તે એ બહુ દરકાર રાખતો નહિ. એકંદરે એતાં ધર્મની બાબતમાં સઘળાને જૂટ આપતો હતો.

ચીનનો પ્રવાસી વધારામાં લખે છે, કે હુર્ષ રાજ જાતે કવિતા લખતો હતો. તે વિદ્યાવિનોદી હતો, અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતો હતો. ધર્મની ચર્ચા વાસ્તે તે સભા બોલાવતો, જેમાં સ્ત્રીઓ પણ જૂટથી ભાગ લેતી. હિચ્ચાન્થશાંગ ચીન જવા નીકળ્યો તે પહેલાં હુર્ષ રાજાએ કુનોજમાં પોતાના ખંડીઆ રાજાઓની એક સભા બોલાવી. સભાને વાસ્તે એક કામચલાઉ મઠ ઉભો કરવામાં આવ્યો, તેમાં બુદ્ધની મૂર્તિની સ્થાપના કરી, ને કેટલીક ક્રિયાઓ કરવામાં

આવી. પરંતુ તે ક્રિયાઓ પુરી થાય તે પહેલાં ત્યાં આમ લાગી, અને સઘળું કામ અટક્યું. ત્યાંથી સઘળા અલાહાબાદ (પ્રયાગ) ગયા. ત્યાં દરેક ધર્મેના હજારો માણસ ભેગા થયા. સભાને પહેલે દિવસે બુદ્ધની પ્રતિમાની, બીજે દિવસે સૂર્યની મૂર્તિની, અને ત્રીજે દિવસે શિવની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી. મહોત્સવ ૭૫ દિવસ ચાલ્યો. રાજ્યમહેલનો બધો સરસામાન ઔદ્યોગીઓ અને બ્રાહ્મણોને એક સરખી રીતે રાજ્યે વહેંચી આપ્યો. ત્યાર પછી જેમ બુદ્ધે પોતાના પિતાનું ઘર છોડતી વખતે કર્યું હતું, તેમ તેણે પોતાનો રાજવંશી પોશાક કાઢી નાખી ગરીબ ભિખારીનાં કાટયાં વૂટયાં કપડાં પહેર્યા.

સભાનું કામ થઈ રહ્યા પછી ચીનનો યાત્રાળુ ચીન ગયો. જે સઘળું જોયું હતું, તેનું વૃત્તાન્ત તેણે ત્યાં જઈ લખ્યું. ઇ. સ. ૬૪૪ માં તે મરણ પામ્યો. હર્ષ પણ થોડા વર્ષમાં મૃત્યુને શ્રાવ્ય થયો. તેના મરણ પછી કોઈ પણ લાયક વારસ નહિ હોવાથી સંદેહકાળે અંધાધુંધી ફેલાઈ.

૧૧. દક્ષિણ હિંદ.

મહાન રાજ રાજ.

અસલના વખતમાં જમીનમાર્ગેજ વિદેશીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવતા હતા. તેનો માર્ગ માત્ર ઉત્તરમાંજ છે, તેથી દક્ષિણ માર્ગની પૂરતી માહિતી આપણને મળતી નહોતી; પરંતુ પોર્ટુગીઝ લોકો જળમાર્ગે પ્રથમ યુરોપથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. તેઓ દક્ષિણ હિંદમાં ઉતર્યા. ગંગા નદીની નીચેના સઘળા પ્રદેશને ‘ દખખણ ’ ‘ દક્ષિણ ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે, પરંતુ કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ જે પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી પથરાય છે, તેનેજ ‘ દખખણ ’ નામ ખરી રીતે આપવું જોઈએ. દક્ષિણમાં હાલ દ્રાવિડ લોકો વસે

છે. તેઓ તેલુગુ ભાષા બોલે છે. ત્યાં આગળ લગભગ ૩૦૦ વર્ષ સુધી અંધ લોકોના રાજ્યે રાજ્ય કર્યું હતું. શ્રીસ, રોમ, ઇજિપ્ત, અને ચીન સાથે તેઓ વેપાર કરતા, પરંતુ અમુક સંજોગોને લીધે તેઓનું રાજ્ય પડી ભાંગ્યું. ત્યાર પછી ત્યાં ચાલુક્ય રાજ્યોનો વંશ સ્થપાયો. તેમના સૌથી પહેલા રાજાની ઉત્પત્તિ બહુ વિચિત્ર છે. કોઈ પવિત્ર પુરુષ દેવને જળધારા કરતો હતો, એટલામાં કુવારામાંથી એક ખૂબ સુરત મનુષ્ય નીકળી આવ્યો. તેને તેમણે પોતાનો પ્રથમ રાજા નીમ્યો. પોતાના સરદારો લઢાઈમાં હારી જતા, તે વખતે તેમને સ્ત્રીના પોશાક પહેરાવવામાં આવતા. તેમનાં કૃત્યો સ્ત્રી જેવાં હતાં, તેથી તેમને તેમના જેવાં કપડાં પહેરાવવાનું તેમને યોગ્ય લાગતું હતું. પુલકેશિન તેમનો એક પ્રખ્યાત રાજા થઈ ગયો તે આપણે પહેલાં કહી ગયા છીએ. હર્ષ રાજા સાથે તે લઢાઈ લડ્યો હતો તે પણ તમે જાણો છો. તેણે ઇરાનના રાજાને ત્યાં એલચી મોકલ્યા હતા. ઇરાનના રાજાએ પણ પોતાના એલચી તેના દેશમાં મોકલ્યા હતા, તે અજંટા શહેરની દિવાલ પરના ચિત્રો ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. ટુંકામાં કહીએ તો એની સત્તા ઘણી હતી. પરંતુ મુસલમાનો ૧૩ મા સૈકામાં નર્મદા આગળી ત્યાં વધ્યા, અને દક્ષિણનો છેલ્લો રાજા તેમની સાથે લડતાં પડ્યા.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે ત્રણ મુખ્ય રાજ્યો હતાં, તે દ્રાવિડ લોકોનાં પાંડ્ય, ચેરા, અને ચોલા રાજ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ ત્રણમાંથી ચોલાનું રાજ્ય વધારે પ્રખ્યાતિ પામ્યું હતું. ત્રણે રાજ્યો મોતીનો વેપાર કરતાં હતાં. યુરોપના વેપારીઓ મોતી તથા બીજા સામાન લેવા ત્યાં આવજા કરતા. આશરે ઇ. સ. ૧૦૦૦ માં ચોલા રાજ્યમાં મદ્રાસ રાજા રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાજા રાજા દક્ષિણનાં બધાં રાજ્ય જીત્યાં, અને અંતે કલિંગનું રાજ્ય પણ તેણે જીત્યું. પશ્ચિમ તેમજ ચાલુક્ય લોકો ઉપર તેણે જીત મેળવી. એનું પાટનગર તાંજોર હતું. ત્યાં આગળ એણે મોટું ગ્રીક દેવાલય

એણે બંધાવ્યું, અને તેની દિવાલો પર પોતે મેળવેલી જીતની કથા કેતરાવી.

ચોક્કા રાજ્ય પાસે જબરૂં લશ્કર હતું એટલુંજ નહિ, પણ નોકસિન્ય પણ હતું. નોકસેનાના બળથી એણે સીલોનનો ટાપુ જીત્યો. રાજ રાજ શિવભક્ત હતો; પરંતુ બ્રાહ્મમાર્ગીઓને તે હરાવ કરતો નહિ.

૧૨. અસલના રજપૂતો અને તેમનાં રાજ્યો.

જગદેવ પરમારની વાતો.

‘રજપૂત’ શબ્દનો અર્થ રાજપુત્ર થાય છે. કેટલાક રજપૂત રાજાઓ ક્ષત્રિય રાજાઓમાંથી, અને કેટલાક ઉત્તર તરફથી આવેલી ટોળીઓમાંથી ઉતરી આવેલા હતા. રજપૂત લોકોમાં ઘણી જાતો હતી. તેમના સરદાર “રાણા” કે “રાય” કહેવાતા. તેઓ એકવચની હતા, તથા પોતાના દેવને વાસ્તે ઘણો પ્રેમ ધરાવતા; પરંતુ માંહોમાંહે કજીઆને લીધે મુસલમાન રાજાઓથી તેઓ હારી ગયા, અને અંતે તેમણે સર્વસ્વ ખોયું. ગ્રીસના અસલના સ્પાર્ટાના લોક જેવા અસલના રજપૂત લોકો હતા. લડાઈમાં દુશ્મનને પીઠ બતાવવા કરતાં રણ-ક્ષેત્રમાં મરી જવું તેઓ વધારે પસંદ કરતા. રજપૂત સ્ત્રીઓ પણ પુરુષ જેવીજ બહાદુર, એકવચની અને પ્રમાણિક હતી. શત્રુને તાબે થવા કરતાં તેઓ મરવા તૈયાર થતી. જ્યારે તેમને એમ લાગતું કે પોતાના પતિ, પિતા અથવા ભાઈ રણસંગ્રામમાં લડતાં મરણ પામશે, તો તેવે પ્રસંગે દુશ્મનના હાથમાં જવા કરતાં કેસરીઆં કરી તેઓ અગ્નિમાં બળી મરવાનું પસંદ કરતી હતી.

રજપૂતોમાં ઘણી જાતો હતી. હજુ પણ તે જાતોના રજપૂત માલમ પડે છે. તેમની મુખ્ય જાતો વાઘેલા, સોલંકી, ચાવડા,

રાઠોડ, ચાહાણ, સિસોદિઆ, પરમાર, ઝાલા વગેરે. અરવલ્લી ટેકરીના આસપાસના ભાગો તથા વિંધ્ય પર્વતની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશ-ને રજપૂતાના કહે છે. ત્યાં ઘણી રજપૂત ટોળીઓ રહેતી હતી, અને હાલ પણ ઘણા રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરે છે. ઇ. સ. ૭૬૬ થી તે મુસલમાન આવ્યા ત્યાં સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં રજપૂત રાજાઓનો અમલ હતો. તેઓ ચાલુક્ય વંશના કહેવાતા. પુલકેશિન તથા તેના વંશજો પણ ચાલુક્ય વંશના હતા, અને તેમનું રાજ્ય દક્ષિણમાં હતું તે તમે જાણો છો. માળવામાં વિક્રમાદિત્ય અને તેના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. આદિઆમાં ઇ. સ. ૪૭૪ થી ઇ. સ. ૧૧૩૨ સુધી એટલે લગભગ ૬૫૦ વર્ષ કેશરી વંશના રાજાઓની સત્તા હતી. મહારાષ્ટ્રની ઉત્તરે દેવગિરિમાં યદુ વંશના રજપૂત રાજાઓનો અમલ હતો. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં રજપૂત રાજાઓએ પોતાની સત્તા બંસાડી હતી, અને દરેક રજપૂત રાજા સ્વ-તંત્ર રીતે રાજ્ય કરતો હતો.

રજપૂત રાજાઓ વિષે ઘણી વાર્તા છે; પરંતુ આહીં એક આપી છે. આગળ જતાં જેમ જેમ પ્રસંગ આવશે, તેમ તેમ બીજા રાજાઓ વિષે વિવેચન કરીશું.

માળવામાં ઉદયાદિત્ય નામે રાજા આશરે ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં રાજ્ય કરતો હતો. વાઘેલા અને સોલંકી એમ બે વંશની તેને રાણીઓ હતી. વાઘેલી માનીતી હતી. તેના પુત્ર કરતાં સોલંકીણીનો પુત્ર નાનો હતો, પરંતુ ઘણો ખૂબસુરત અને ચાલાક હતો. તેનું નામ જગ-દેવ હતું. રાજાની પ્રીતિ તેના પર અત્યંત હતી, પણ તેની ઓરમાન માતા વાઘેલી તેના પર ઈર્ષા રાખતી, અને ધારાનગરીમાંથી તેને કાઢી મૂકવા અવકાશ શોધતી હતી. ગોર્ડ વંશના ગંભીર રાજાને ખબર હતી કે જગદેવ ઘણો રૂપાળો કુંવર છે, અને તેની કાન્તિ સૂર્યના જેવી તેજસ્વી છે, તેથી પોતાની કુંવરીનાં લગ્ન તેની સાથે

કરવાના વિચારથી તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. વાઘેલી રાણીએ આ તકનો લાભ લઈ જગદેવને વિદાય કર્યો.

રસ્તે જતાં ચાવડા વંશના રાજ્યમાં તે જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંના રાજાને **વીરમતી** નામની એક કન્યા હતી. જગદેવની બહાદુરી અને ચાલાકી જોઈ તેણે પોતાની પુત્રીને તેની સાથે પરણાવી, અને ડાથી, ઘોડા, નોકરો વગેરે ઘણું કીમતી દાન તેને આપ્યું. લગ્ન પછી જગદેવ પાછો ધારાનગરી ગયો. પરંતુ પોતાની માતા સોલંકિણી આગળ જઈ તેણે કહ્યું, કે મારાથી હવે આહીં રહી શકાય એમ નથી. ધારાનગરી છોડી માંડે નસીબ હું પરદેશમાં અજમાવી લઈશ.” અંતે પોતાની ચાવડી **વીરમતી** સાથે તેણે પોતાનું ગામ છોડ્યું. સોલંકી વંશના **સિદ્ધરાજ જયસિંહ**ની કીર્તિ વિષે એણે બહુ સાંભળ્યું હતું. તેથી તેના પાટનગર પાટણ જવા તેણે વિચાર કર્યો. રસ્તે જતાં એક વાઘ અને વાઘણ સિદ્ધરાજના રાજ્યને ત્રાસ આપતાં હતાં, તેમને તેણે મારી નાખ્યાં. આથી રાજા તેના પર ઘણો ખૂશ થયો, અને તેને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો. નોકરી દરમિયાન જગદેવે રાજાની ઘણી સેવા બજાવી. પોતાના માલિક ખાતર અનેક પ્રસંગે પોતાનો જીવ તેણે જોખમમાં નાખ્યો. તેણે ત્યાં અઢાર વર્ષ નોકરી કરી ઘણું દ્રવ્ય અને કીર્તિ સંપાદન કર્યાં.

એક મોટા ધનવાન અને બળવાન રાજાની પેઠ તે થોડાં વર્ષ પછી પાછો ધારાનગરી ગયો. પિતા તેને જોઈ હર્ષધેત્રો થઈ ગયો. સોલંકિણી હરખાઈ, વાઘેલીએ પણ પોતાનો દ્વેષ તેના પરથી છોડી દીધો, તેના પિતાએ ધારાનગરીનું રાજ્ય તેને સોંપ્યું. જગદેવે લગભગ ૮૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, અને ૮૫ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. રજપૂતો કેવા બહાદુર હોય છે, તથા દુઃખની વખતે કેવું ધૈર્ય રાખે છે, તે આપણને જગદેવની વાર્તા ઉપરથી માલુમ પડે છે.

ભાગ ૨ જો.



૧૩. હિંદના મુસલમાન રાજાઓ અને તેમનાં રાજ્યો.

મહાન ધર્મમુધારક મહંમદ પેગંબર.

હિંદુસ્તાન પર પરદેશી હુમલા ઘણા થઈ ગયા તે તમે વાંચ્યું. આર્યોએ દ્રાવિડ લોકોને હાંકી કાઢ્યા, અને તેમના પર ગ્રીક, સિથિ-અન, અને હૂણુ લોકોએ ઘણા હુમલા કર્યા. અંતે તેમના પર મુસલમાન લોકો ચઢી આવ્યા. મુસલમાનોના અમલ હિંદુસ્તાન પર ઘણાં વર્ષો રહ્યાં.

અરબસ્તાન હિંદુસ્તાન જેવડો મોટો દેશ છે, પરંતુ તેના જેવો કળત્રુપ નથી. પહેલાંના વખતમાં આરબો પરદેશ સાથે વેપાર કરતા, અને પોતાને ખપમાં આવતી ચીજો ત્યાં લાવતા હતા. તેમના ધર્મના સ્થાન મક્કા શહેરમાં છે. સ. ૫૭૦ માં અબ્દુલા ને અમીના ને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. તે પુત્રનું નામ. મહંમદ પાડવામાં આવ્યું. તેમના પિતા તેમના જન્મ વખતે મરણ પામ્યા, અને જેવા તે છ વર્ષના થયા કે તરતજ તેમની માતા અમીના પણ મરણ પામ્યાં. તેમના કાકાએ તેમને ઉછેર્યાં. સવારે, ખપોરે, અને સાંજે કાખા (પૂજનું સ્થાન) તરફ મોં રાખીને પ્રાર્થના કરવાનો તેમના કાકાએ તેમને ઉપદેશ આપ્યો. જેમ જેમ મહંમદ મોટા થતા ગયા, તેમ તેમ પરદેશી મુસાફરો સાથે તે ફરવા લાગ્યા. મુસાફરી દરમિયાન તેમણે યાહુદી તથા ખ્રિસ્તી ધર્મની વાતો સાંભળી; તે ઉપરથી આરબોની મૂર્તિપૂજા તરફ તેમને તિરસ્કાર આવ્યો, અને પરમેશ્વર એકજ છે એવું તે માનવા લાગ્યા. રાત્રે જ્યારે આકાશ તરફ એમની દ્રષ્ટિ પડતી, ત્યારે તે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરની શક્તિથી ઘણું આનંદ અને વિસ્મય પામતા.

પચીસ વર્ષની વયે મક્કાની એક ધનવાન વિધવા સાથે તેમણે લગ્ન કર્યું. તેનાથી તેમને છ સંતાન થયાં. તેમના ચાળીસમા વર્ષમાં એક રાત્રે તેમને સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં જુઝ્ઘાઝાલ નામનો ફિરસ્તો તેમને દેખાયો. તેણે કહ્યું, મહંમદ, તું અલ્લાનો પેગંબર છે; એક નવો પંથ સ્થાપી તેનો બાધ સઘળાને તારે કરવાનો છે. ” એથી પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતો તેમણે લખ્યા, અને તેનું એક પુસ્તક રચ્યું. તેને કુરાન (કુરાને શરીફ) કહે છે.

ઈ. સ. ૬૨૦ માં તેમની સ્ત્રી ખદીજાબીબી મરણ પામ્યાં. તેમણે પોતાના સ્વામીના ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. મક્કાના લોકોએ મહંમદનો ધર્મ સ્વીકારવા નાખુશી બતાવી, પરંતુ મદીનાના લોકો તેમના ધર્મમાં દાખલ થયા. અહલા એકજ છે, અને મહંમદ તેનો પેગંબર છે, એમ તેઓએ કબુલ કર્યું. તેઓ કુરાન વાંચવા લાગ્યા, અને ઇસ્લામ ધર્મ મદીનામાં ફેલાવ્યો. મહંમદ મક્કાથી પોતાના શિષ્યો સાથે મદીના ચાલ્યા ગયા. જે સાલમાં તે મદીના ગયા, તે સાલથી મુસલમાનો પોતાના બનાવોની નોંધ રાખે છે, અને તે હિજરી સન કહેવાય છે. ઇસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે ઈશ્વર એક છે. મહંમદ તેનો પેગંબર છે, અને સઘળા મુસલમાન ઈશ્વરની નજર આગળ સરખા છે.

૧૪. મુસલમાનોનો ફેલાવો.

મહંમદ કાસમ.

મહંમદ પેગંબરના પંથના લોકોએ ઈ. સ. ૬૩૬ માં ઇરાન જય્યું, અને પોતાના દેશ સાથે તેને જોડી દીધું; પરંતુ ત્યાંના લોકો જેને હાલ આપણે પારસી કહીએ છીએ તેમણે તેમનો ધર્મ માન્યો નહિ, અને પ્રથમ ઇરાનના અખાતમાં આર્મીના ટાપુમાં તેઓ ચાલ્યા ગયા. થોડા વખત પછી તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. મુંબઈ

શહેર અને મુંબઈ ઈલાકો હાલ તેમનું મુખ્ય મથક છે. તેઓ ઘણા ધનવાન તેમજ ઈલાકાની આગેવાન પ્રજા તરીકે હાલ માલમ પડ્યા છે.

મહંમદના ધર્મના અનુયાયીઓ સ્પેન, ફ્રાન્સ, સીરિયા વગેરે દેશોમાં પ્રસરવા લાગ્યા. તેમના પેગંબરના મરણ પછી પાંચ વર્ષે તેમણે હિંદુસ્તાન તરફ વધવા માંડ્યું. સિંધુ નદીને કાંઠે મહંમદ કાસમ નામના એક તરુણ પુરુષની સરદારી નીચે દિબલ શહેર આગળ તેમણે પડાવ નાખ્યો, અને શહેરને ઘેરો ઘાલી તેને ફરતા કોટ ઉપર પત્થરનો વરસાદ વરસાવ્યો. કોટ અંતે તૂટી પડ્યો, અને તેઓ શહેરમાં દાખલ થયા. હિંદુઓના લાલ વાવટાને બદલે મુસલમાનોની લીલી ધજા તેમણે ફરકાવી. ત્યાર પછી તેમણે મુલતાન શહેર ઉપર હુમલો કર્યો. શહેરીઓ ભય પામી તેમને શરણ થયા; પરંતુ મહંમદ કાસમે કહ્યું કે “કોઈ પણ હિંદુઓના દેવાલયોને અડકવું નહિ, અને શહેરની અંદર કોઈ પણ જાતનું નુકસાન કરવું નહિ.” જ્યારે એનો અમલ ત્યાં થયો ત્યારે તેણે હિંદુઓને કિંચી જગાઓ આપી, અને તેમની સાથે સારી રીતે વર્તવા લાગ્યો. પોતાના અમલદારોને તે કહેતો કે “લોકો સાથે પ્રમાણિકપણે તમે વર્તજો. કોઈ પણ જાતની વાંધણી કરવામાં આવે તો તે વાજબી રીતે કરવી. મહેસુલ દરેક મનુષ્યના ગળ પ્રમાણે લેવું. માંડિમાંડિ લેવું નહિ, અને કોઈ પણ પ્રકારે દેશને હેરાન કરવો નહિ.”

આ તરુણ પોતાની કતોરનું કળ ભોગવ્યું નહિ. તેના દેશના લોકોને તેના પર અવિશ્વાસ આવ્યો, તેથી તેને ચામડામાં સીવી જીવતો મારી નાખવો એવો તેમના ખલીફાએ હુકમ મોકલ્યો. તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું, અને અંતે તે ખુરી હાલતે મરણ પામ્યો. એના સંબંધમાં ગેરસમજીત થએલી જણાય છે. હિંદુસ્તાનની કેટલીક કુવરીઓ ખલીફાના દરબારમાં હતી. તેમણે પોતાના પિતા કે જેમણે મહંમદ કાસમના હાથે ઘણું ખમ્યું હતું, તેમનું વેર વાળવા ખલીફાને ખોટું સમજાવ્યું, અને અંતે તેનું આવી રીતે મોત આવ્યું.

આરબોનો આ હુમલો નિષ્ફળ નીવડ્યો તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું, કે સિંધ જેવા ઉજ્જડ દેશમાં તેઓ પ્રથમ આવ્યા. ત્યાં તેમને પુરતાં ખોરાકીનાં સાધન મળ્યાં નહિ. બીજું તેમની પાસે જેટલું જોઈએ તેટલું લશ્કર હતું નહિ. વળી તે વખતના રજપૂત રાજાઓ તદ્દન નિર્માલ્ય નહોતા, તેથી તેઓ આ પરદેશી માણસોના હુમલાને હાંકી કાઢવા શક્તિમાન થયા.

૧૫. ઝ. મહમૂદ ગિઝની (મૂર્તિ ભાગનાર) અને સોમનાથ.

આજથી આશરે ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે સમ્પ્રક્તગીન નામનો અફઘાનિસ્તાનનો સુલતાન હિન્દુસ્તાન પર ચડાઈ કરી આવ્યો હતો. તેણે મહમૂદનો ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. હિન્દુસ્તાનમાં આવી લાહોરના રાજાને તેણે લડાઈમાં હરાવ્યો, અને ઘણું દ્રવ્ય ગિઝની લઈ ગયો.

સમ્પ્રક્તગીન પછી એનો દાસીપુત્ર મહમૂદ ગાદીએ આવ્યો. તે નાનો હતો, ત્યારથીજ પોતાના પિતા સાથે લડાઈમાં જતો હતો. એક લડાઈ દરમિયાન એણે એવી તો કીમતી સલાહ આપી, કે એના સરદારો એની કુશળતા જોઈ છક થઈ ગયા, અને તે સલાહ પ્રમાણે વત્યાં તેથી તેમને દુશ્મન સામે જય મળ્યો. મહમૂદ જન્મથીજ ઘણો બેડોળ હતો; વળી શીતળા આવવાથી તે વધારે બેડોળ થયો હતો. એક દિવસે આયનામાં તેણે પોતાનું મુખ જોયું. તે જોઈને તે ઘણો નિરાશ થયો ને બોલ્યો; “ સાધારણ માન્યતા એવી છે કે જે કોઈ રાજાનું મોઢું જુએ તેની આંખ વધારે પ્રકાશિત થાય, પરંતુ મારી મુખમુદ્રા તો એવી છે, કે જોનારની આંખે અંધારાં આવી જાય અને તે આંધળો થાય. ” તેના વઝીરે જવાબ આપ્યો, “ જહાંપનાહ, તમારી રૈયતમાંનો ભાગ્યે એક પણ પુરુષ તમારું મુખ જોતો હશે,

પરંતુ સઘળા તમારાં કૃત્ય એક ચિત્તથી નિહાળે છે, અને તે પરથી બોધ લે છે; માટે તમે સદ્ગુણી થાઓ, અને તમારા સુકૃત્યની સુવાસ સર્વત્ર ફેલાવો. ” મહમદ આ જવાબથી ઘણો પ્રસન્ન થયો.

અગદાદના ખલીફાએ તેને કેટલાક ઇલકાબ આપ્યા. તેને તેણે **ધર્મધુરંધર** કહ્યો, અને ધર્મના નામથી વિશ્વહ કરવા તેને મૂચવ્યું. તે પ્રમાણે તેણે હિંદુસ્તાન પર સત્તર સવારી કરી, અને તે અખૂટ ધર્મનો ભંડાર લઈ ગયો. પ્રથમ તે હિંદુસ્તાનના ઘાટો આળંગી પેશાવર આગળ આવ્યો. ઇ. સ. ૧૦૦૨ માં તેની અને લાહોરના રાજા જયપાળની વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં જયપાળ હારી ગયો. તેનું સઘળું જવાહીર, કીમતી માલ, ગુલામો વગેરે મહમદ ગિઝની લઈ ગયો.

મહમદ જાણતો હતો કે હિંદુસ્તાન ઘણા સમૃદ્ધ દેશ છે, તેમાં દોરોં અનેક છે, તેમના ઘુમટો સોનાથી મંડેલા છે, કેટલાકમાં તો મૂર્તિઓ પણ સોનાની છે; તેથી તે દેશ જતી અખૂટ દોલત મેળવવાનો અને ત્યાં ઈસ્લામ ધર્મ સ્થાપવાનો વિચાર થયો. ફરીથી તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, અને ઉત્તરના પ્રદેશમાં કરવા લાગ્યો. મૂર્તિઓ પોતાને હાથે તોડી નાખી. સોનું, હીરા, માણેક વગેરે જવાહીર તેણે લીધાં. ત્યાંથી તે દક્ષિણ તરફ વળ્યો, અને અંતે ગુજરાતમાં પહોંચ્યો. તે સોમનાથ પાટણમાં ગયો; ત્યાંનું શિવનું મંદિર ઘણું પ્રસિદ્ધ હતું. તે મંદિર આગળ આવ્યો, એટલે સઘળા ગભરાયા અને પ્રાર્થના કરવા મંડી ગયા. બ્રાહ્મણોની મદદે ઠામ ઠામના રજપૂત ભેગા થઈ આવ્યા, પરંતુ મહમદે તેમને હરાવ્યા, ને પોતે મંદિરમાં દાખલ થયો. બ્રાહ્મણોએ તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવાનું કહ્યું, પણ તેણે જવાબ આપ્યો, કે “ હું મૂર્તિઓનો વેચનાર નથી, હું તો મૂર્તિઓનું ખંડન કરનાર છું. ” એમ કહી તેણે મૂર્તિના કકડે કકડા કરી નાખ્યા. એવું કહેવાય છે, કે સોમનાથમાંથી તે સુમારે આઠ

કરેડ રૂપીઆની કિંમત જેટલું ધન લઈ ગયો હતો, જેનાથી તેણે ગિઝની શહેરને નવેસરથી ખંધાવ્યું હતું. મુસલમાન ધર્મનો પ્રચાર કરવો, એ તેના જીવનનો મોટામાં મોટો ઉદ્દેશ હતો.

જ મહમૂદ ગિઝની અને ફિદોસી.

મહમૂદના વખતમાં ફિદોસી નામનો ઘણા પ્રખ્યાત કવિ થઈ ગયો; પોતાના પરાક્રમનું એક કાવ્ય રચવા પાદશાહે તેને કહ્યું. તે કાવ્ય 'શાહનામા' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેની દરેક બેત દીઠ એક દિરહમ (એક સિક્કો) આપવા રાજાએ વચન આપ્યું હતું. ફિદોસીએ શાહનામું પૂરું કર્યું. તેમાં તેણે ૬૦,૦૦૦ બેત લખી. રાજા તે બેતો વાંચી ઘણોજ પ્રસન્ન થયો, અને કવિને ૬૦,૦૦૦ રૂપાના દિરહમ આપ્યા. આથી કવિ નારાજ થયો; કારણ કે સોનાના દિરહમ મળશે એમ તે આશા રાખતો હતો. રૂપાના દિરહમનો સ્વીકાર નહિ કરે તો મહમૂદ ગુસ્સે થશે, એવી દહેશતથી તેણે લીધા અને પોતાને દેશ જઈ તે પાછા મોકલી આપ્યા, અને ત્યાર પછી બીજા બેતો લખી તેમાં એણે રાજાની ઘણી ઠાંસી કરી. રાજાની મા નીચ કુટુંબમાં જન્મી હતી, તથા તે બેડોળ હતો વગેરે તેમાં લખ્યું. રાજાએ જ્યારે આ વાંચી, ત્યારે તેને ઘણો પસ્તાવો થયો, અને તેણે પોતાની ભૂલ સુધારી ૬૦,૦૦૦ સોનાના દિરહમ તેને મોકલ્યા; પણ એવું બન્યું કે એક દરવાજેથી સિક્કાઓ જેવા શંકરમાં આવ્યા, તેજ વખતે ફિદોસીનું શબ બીજે દરવાજેથી બહાર લઈ જવામાં આવ્યું હતું. અંતે સિક્કાઓ તેની પુત્રીને આપવામાં આવ્યા.

મુલતાન મહમૂદ પોતાના રાજ્યનો ઘણો વિસ્તાર કર્યો, પણ રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા કરી શક્યો નહિ. તેના અમલદારો જીલમ કરતા, અને લોકોની સલામતી બરાબર જળવાતી નહિ. આ બનાવમાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ તેને ઘણો સારો બોધ આપ્યો હતો. આ સ્ત્રીનો છોકરો કાઠિએ મારી નાખ્યો હતો, તેથી તેણે મહમૂદને કહ્યું

“ જે દેશ પર તમે ખરાબર રાજ્ય ચલાવી શકતા નથી, તે દેશ તમે શા માટે જીતો છો ? જે દેશમાં તમારું રાજ્ય ચાલે છે, તેની ખરાબ વ્યવસ્થા માટે તમે જવાબદાર છો, અને ખુદાતાલા તમારી પાસેથી જવાબ માગશે. આ શબ્દોની અસર તેના પર ઘણીજ થઈ.

સાઠ વર્ષની ઉંમરે મહમૂદ મરણ પામ્યો. તે ઘણો શૂરવીર લડવૈયો હતો. રાજ તરીકે તે ઘણો ન્યાયી હતો, અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતો.

૧૬. રાજ જયચંદ અને રાજસૂય યજ્ઞ. સંયુક્તા.

હિંદુસ્તાનમાં જુદે જુદે ઠંકાણે રજપૂત રાજ્યો હતાં તે આગળની વાત ઉપરથી તમે જાણો છો. ઉત્તર હિંદમાં દિલ્હી, અજમેર અને કનોજમાં ત્રણ મોટાં રાજ્ય હતાં. અનંગપાળ દિલ્હીમાં, પૃથ્વીરાજ અજમેરમાં, અને જયચંદ કનોજમાં રાજ્ય કરતો હતો. જયચંદ અને પૃથ્વીરાજ મિત્રાઈ બાઈ થતા હતા. અનંગપાળને પુત્ર નહિ હોવાથી પાતાના મરણ વખતે તે પાતાની ગાદીને વારસ ભાણેજ પૃથ્વીરાજને નીમતો ગયો; કારણ કે તે બહાદુર હતો. આથી પૃથ્વીરાજ દિલ્હી અને અજમેર બંને રાજ્યનો રાજ થયો. જયચંદ તેથી ઘણાજ નારાજ થયો.

જયચંદ રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ કરી સઘળા રાજ્યોને બોલાવ્યા. યજ્ઞપ્રસંગે તેણે એક સ્વયંવરની ગોઠવણ કરી હતી. તેને સંયુક્તા નામે પુત્રી હતી. તે આ પ્રસંગે ઇચ્છિત પતિ મેળવવાની હતી. પૃથ્વીરાજને આ પ્રસંગમાં ભાગ લેવાનું આમંત્રણ મળ્યું, ત્યારે તે ઘણો ગુસ્સે થયો અને બોલ્યો, એક ચોડાણુ રાજ શું જયચંદને ચકવર્તી રાજ તરીકે કબુલ કરે ? કદી નહિ. વળી એવું કહેવામાં આવે છે, કે પૃથ્વીરાજ એક વખતે કનોજ ગયો હતો, ત્યારે સંયુક્તાને તેણે

જોઈ હતી, તેથી તેની સાથે લગ્ન કરવા તેનું ઘણું મન હતું. જ્યારે સ્વયંવરની વાત તેણે સાંભળી, ત્યારે તેનું મન વશ રહ્યું નહિ.

યજ્ઞ દરમિયાન જ્યયંદે દરેક રાજાને જીદાં જીદાં કામ સોંપ્યાં હતાં. પૃથ્વીરાજે દ્વારપાળનું કામ કરવું એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ તે તે ત્યાં ગયોજ નહિ, તેથી જ્યયંદે તેની સોનાની પ્રતિમા બનાવી તેને બારણા આગળ દ્વારપાળ તરીકે મૂકી. પૃથ્વીરાજે આ અપમાનને માટે વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને બે તો સંયુક્તા પણ પરણવી એવો પણ મનમાં સંકલ્પ કર્યો. થોડા વિશ્વાસુ લડવૈયા લઈ તે કનોજ ભણી ગયો. તે દરમિયાન સ્વયંવરનું કામ ચાલતું હતું. સંયુક્તા પુષ્પની માળા લઈ રાજાઓ અને રાજકુંવરોની હારો વચ્ચેથી પસાર થતી ચાલી. તેણે પૃથ્વીરાજની બહાદુરી અને પરાક્રમ વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું, તેથી મંડપને છેડે પૃથ્વીરાજની પ્રતિમાના ગળામાં પુષ્પની માળા પહેરાવી દીધી. પૃથ્વીરાજ અને તેના યોદ્ધાઓ કનોજ આગળ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે ધૃપા વેષમાં બધી બાતમી મેળવી હતી, તેથી સંયુક્તાએ પ્રતિમાને માળા આરોપી કે તરતજ તેને લઈ શહેર બહાર નીકળી ગયો. ત્યાં ઘોડાઓ તૈયાર રાખી મૂક્યા હતા, તે પર બેસી સઘળા દિલ્હી તરફ ચાલ્યા ગયા.

આ બનાવથી સર્વત્ર ત્રાસ વર્તી રહ્યો. કનોજના યોદ્ધાઓ પોતાના ઘોડા પર બેસી પૃથ્વીરાજની પાછળ પડ્યા. રસ્તામાં પાંચ દિવસ સુધી ચોડાણો તથા રાઠોડો વચ્ચે લડાઈ ચાલી. શરૂઆતમાં ચોડાણના ઘણા સામંતો કપાઈ મુઆ; પરંતુ છેવટે તેમનો જય થયો, અને તેઓ સુબેથી દિલ્હી પહોંચ્યા. ઘણી ધામધુમથી અને ઠાઠ-માઠથી પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તાનાં લગ્ન થયાં. તેમણે ઘણાં વર્ષ સુધી સુખ ભોગવ્યું. અંતે જ્યારે પૃથ્વીરાજ મરણ પામ્યો, ત્યારે આ પતિવ્રતા સ્ત્રીએ ચિંતામાં બળી દેહત્યાગ કર્યો.

૧૭ મહંમદ ઘોરી અને પૃથ્વીરાજ.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ રાજા હતો તે તમે આગલી વાર્તામાં વાંચી ગયા. તેની અને જયચંદ રાંઠેડની વચ્ચે અણુખનાવ હતો તે પણ તમે જાણો છો. જયચંદની સામે લડવામાં ચિતોડના રાજા સમરસિંહે પૃથ્વીરાજને ઘણી મદદ આપી હતી. પૃથ્વીરાજ પોતાના રાજ્યમાં નિર્ભયપણે રાજ્ય કરતો હતો એવામાં તેને નાગોર આગળ ઘણો મોટો ખજનો મળ્યો, તેથી જયચંદ અને બીજા રજપૂતોને તેને મોટે ધપા ઉત્પન્ન થઈ. તેમાં અફઘાનિસ્તાનના મહંમદ ઘોરીને હિંદુસ્તાનમાં બોલાવ્યો, અને તેની સાથે રાંડી પૃથ્વીરાજ સામે લડવા વચન આપ્યું. મહંમદ ઘોરી મોટું લશ્કર લઈને આવ્યો, અને દિલ્હીની ઉત્તરે થાણેશ્વર આગળ તેની તથા રજપૂતોની વચ્ચે ઘણું યુદ્ધ થયું. તિરૌરી આગળ એક લડાઈ થઈ તેમાં રજપૂતોના પરાક્રમથી અફઘાનો હારી ગયા. અંતે પોતાના દેશમાં નાસ્તી ગયા.

મહંમદ ઘણા બહાદુર રાજા હતો. ચૌહાણ વખત પછી તે પાછો આશરે દાંડ લાખ જખરા અફઘાન ઘોડેસવારોને લઈ દિલ્હી ઉપર કરીથી ચઢી આવ્યા. પૃથ્વીરાજ ઘણા અંશઆરામમાં પડી ગયા હતા. પોતાની પ્રિય પત્ની સંયુક્તા પાસેથી એક ક્ષણ વાર પણ દૂર જવાનું ગમતું નહોતું. પરિણામે સઘળે અવ્યવસ્થા થઈ હતી, અને તેના સિપાઈઓમાં પણ શુરાતન ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. પરંતુ ચિતોડનો રાજા સમરસિંહ પોતાના લશ્કરની સાથે તેની મદદે આવ્યો. તેના આવવાની સાથેજ આખા શહેરમાં હુર્ખના પોકાર થઈ રહ્યા, અને લડાઈને વાસ્તે તૈયારી થવા માંડી. તિરૌરી આગળ પાછી લડાઈ શરૂ થઈ, પરંતુ પહેલાંની તિરૌરીની લડાઈ ક્યાં અને બીજી વખતની લડાઈ ક્યાં ? રજપૂતો એક પછી એક પડવા લાગ્યા, સમરસિંહ અને તેનો બહાદુર પુત્ર લડાઈમાં મરણ પામ્યા. પૃથ્વીરાજ ઘણું શુરાતન બતાવ્યું. પોતાના લશ્કરના આગલા ભાગમાંથી જરા પણ તે પાછો

ખસ્યો નહિ, પણ તેનાં ઘણાં માણસ માર્યા ગયાં અને પોતે કેદ પકડાઈ ગયો.

સમરસિંહની રાણી પૃથાને જેવી ખખર પડી કે પોતાનો પતિ લડાઈના મેદાનમાં પડ્યો છે, કે તરતજ મરાઠુની સઘળી તૈયારી કરી પોતાના ધણી પાછળ સતી થઈ. અકધાન લોકોએ દિલ્હી અને અજમેર જત્યાં, અને ઘણી ટુંટ ભેગી કરી તેઓ સ્વદેશ પાછા વળ્યા.

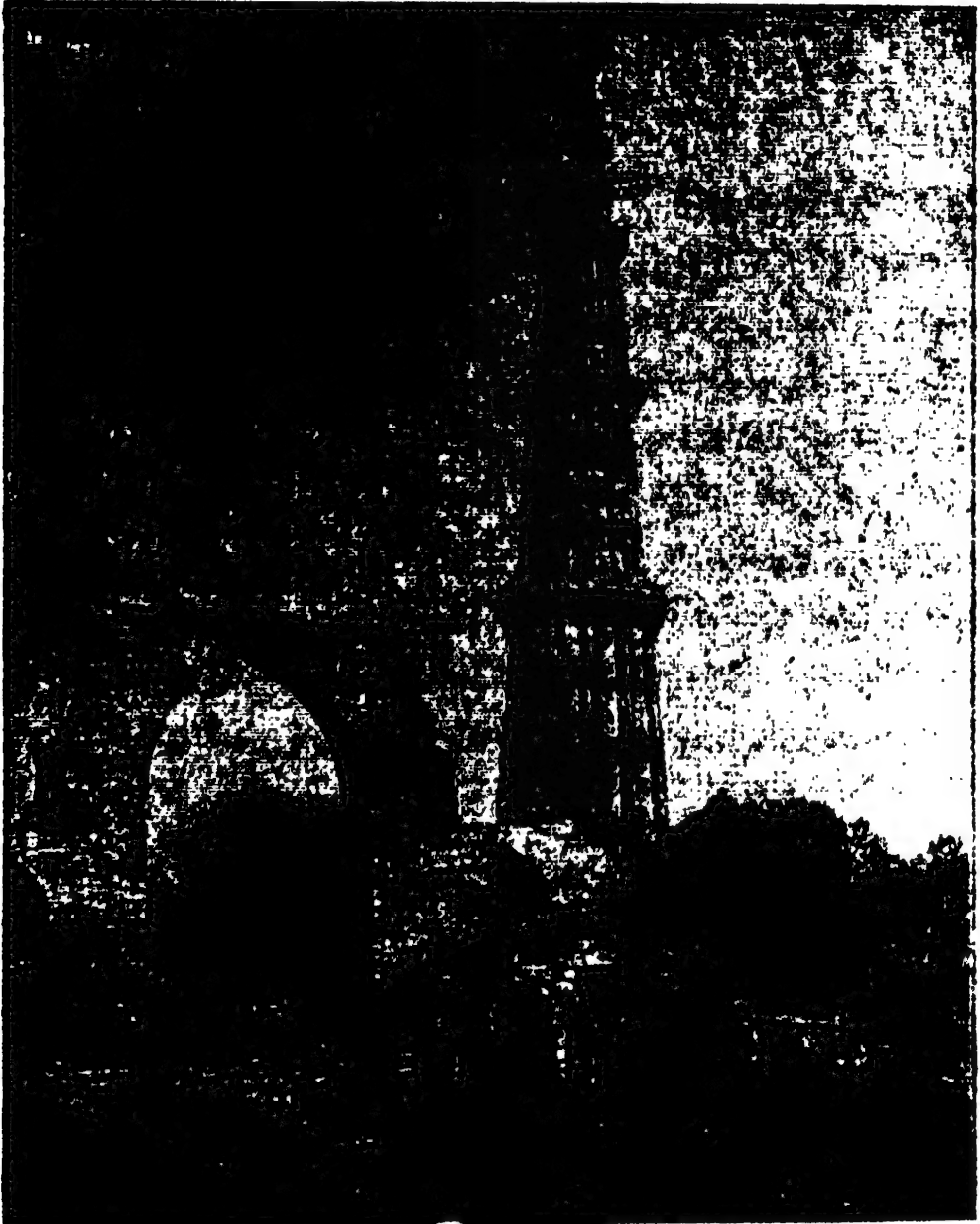
બીજેજ વર્ષે મહંમદ ફરીથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, અને જયચંદના કનોજના રાજ્ય પર તેણે હુમલો કર્યો. જયચંદ તેની સામે લડાઈ કરવા તૈયાર થયો; પરંતુ અકધાન લોકો સાથે લડવાનું તેમનાનાં સામર્થ્ય નહોતું. વર્ગી ઘણા રજપૂતો આગળની લડાઈમાં મરી ગયા હતા, તેથી તેને પુરતી મદદ મળી શકી નહિ. આવી સ્થિતિમાં તે લડ્યો અને અંતે હાર્યો, અને મહંમદે કનોજ તથા બનારસ ટુંટી લીધાં. આ પ્રમાણે રજપૂત રાજ્યોનો વારાપ્રરતી નાશ થયો. રજપૂત રાજાઓએ એક બીજાને દુશ્મનની સામે લડવામાં મદદ કરી હોત તો તેમની સત્તા કમી થાત નહિ. અને અકધાનો પોતાની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં બેસાડી શકત નહિ. માંહોમાંહેના કુસંપને લીધેજ તેઓ પોતાની જાતે પાયમાલ થયા, અને પરિણામે હિન્દમાં મુસલમાની રાજ્યની શરૂઆત થઈ.

૧૮. ગુલામ વંશ.

કુતુબુદ્દીન અને કુતુબમિનાર.

મહંમદ ઘોરીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હિંદુસ્તાનમાં મુલક જીતવાનો તથા જેટલી મળે એટલી ટુંટ લઈ જવાનો હતો. તેમાં તે ફાળ્યો અને હિંદુસ્તાન છોડતી વખતે પોતાના જીતેલા પ્રાંતોમાં ઘણા સરદારો અને અમલદારો પોતાની પાછળ મૂકતો ગયો; પણ ઈ. સ. ૧૨૦૬ માં તે મરણ પામ્યો, એટલે તેના સરદારો સ્વતંત્ર થઈ ગયા, અને પોતાને

રાજા કાંઈવડાવવા લાગ્યા; પરિણામે ધાર રાજના દરબારમાં ઉછરેલો
 ગુલામ દિલ્હીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેણે કુતુબુદ્દીન નામ ધારણ
 કર્યું. કુતુબુદ્દીન બહાદુર લડવૈયો અને કાબેલ સરદાર હતો. પાતાના
 હાથ નીચેના અપ્રધાન અમલદારો તરફ તેનું વર્તન ઘણું માયાળુ હતું.



કુતુબમિનાર: કિંચાઈ ૨૫૦ ફુટ.

ઘણી વાર તેમને જમીન અથવા નાણાંની માટી અક્ષીસ કરતા, કે જમીન તેઓ તેને 'હિદાર કુતુબ' કહેતા હતા. તે નાનપાણમાં ગુલામતરીકે ઉછરેલા હોતા. આપખા અને બાદાદુરીથી તે પહેલાં સરદાર અને પછીથી રાજા થયા હતા. હિંદુસ્તાનમાં રહેતાં તેને માત્રમ પડ્યું કે દેશ ઘણા કળરૂપ છે. વળી પોતાના દેશ કરતાં આ દેશમાં જિંદગી વધારે સુખમાં જશે એવી તેની ખાતરી થઈ, તેથી તેણે પોતાના દેશનું લોકોને આ સમાચાર મોકલ્યા. ત્યાંથી આરબ. તુર્ક, અને પહાણ લોકોનાં ટોળેટોળાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં. તે લોકોનું રાજ્ય આ.શ. ૬૦૦ વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યું.

કુતુબુદ્દીન દિલ્હી શહેરથી થોડું દૂર એક મિનારો બાંધાવ્યો. પોતાના નામ ઉપરથી મિનારાનું નામ તેણે 'કુતુબમિનાર' પાડ્યું. હિંદુઓને ઘણા હિરાન કરી તેમનાં દેવાલયો એણે તોડી પાડ્યાં, અને તેમાંના પથ્થર તથા સ્તંભો એ મિનારાના આંધક્રમમાં લીધા. એ મિનારો ૨૫૦ ફુટ ઊંચો છે. અને દુનિયાના ઘણા હિંદુ મિનારામાં એની ગણતરી થાય છે. તે બંધાવ્યાને આજે આશરે ૭૦૦ વરસ થયાં, તોપણ તે હજી ઘણી સારી હાલતમાં છે.

આ રાજાના વખતમાં ચંગીઝખાન નામે એક મે.ટ. મોગલ સરદાર હતો, તેના સિપાઈઓ સિંધુ નદી આગળ આવ્યા. અને તેમાં મુલતાન શહેર પર હુલો કર્યો. તે શહેર તેઓ લઈ શક્યા નહિ; પરંતુ તેમને ખાતરી થઈ કે હિંદુસ્તાન પર સવારી સહેલાઈથી લાવી શકાય તેમ છે. આગળ જતાં તેમ વાંચશો, કે એજ દેશને તૈમુર આ પ્રદેશમાં વધારે પ્રવેશ કરી શક્યો.

આ તુર્કી રાજાને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના રજપૂત સરદારો સાથે ઘણી લડાઈઓ થઈ હતી. અંતે રજપૂતોને પોતાનો પ્રદેશ ખોડવો પડ્યો, ને તેઓ અરવલ્લીની ટેકરીઓ પાસે જઈ વસ્યા. જે દેશમાં

તેઓ વસ્યા તે હાલ રજપૂતાના કહેવાય છે. હાલ પણ ત્યાં કેટલાક રજપૂત રાજાઓ બ્રિટિશ સલ્તનત નીચે રહી રાજ્ય ભોગવે છે.

૧૯. સુલતાના રઝિયા.

કુતુબુદ્દીન પછી ગુલામ વંશના બે રાજાઓ દિલ્હીની ગાદી પર આવ્યા. ત્યાર પછી એક અજબ બનાવ બન્યો. તે એક તો કે એક શાહજાદી હિંદુસ્તાનની ગાદીએ આવી. તે ગુલામ વંશના પાદશાહ અલતમશની શાહજાદી હતી. આ કુંવરીને તેના પિતાએ ઘણી સારી કુંવણી આપી હતી. રાજ્યકારભાર કેમ ચલાવવો તથા રૈયત સાથે કેવી રીતે વર્તવું, એ તે સારી રીતે જાણતી હતી. તે ઘાડા પર બેસતી. અને ધનુષ ને તરવાર વાપરી શકતી. મરદના પોષાકમાં તે બહાર નીકળતી. એ પોતાના મોઢા પર કોઈ પણ જાતનો બુરખો રાખતી નહિ. ઘણા ઉત્તમ ગુણના શાહજાદાઓ સાથે અક્કલ હોશિયારીમાં તે ખરાબરી કરી શકતી. એના ભાઈઓ આજસુ અને શોખીન હતા, તેથી જ્યારે એનો પિતા દિલ્હી છોડી બીજા પ્રદેશમાં જતો, ત્યારે સઘળો રાજ્યકારભાર તે ચલાવતી હતી. તેની યોગ્યતા જોઈ તેના પિતાએ પોતાની પછી તેને ગાદીવારસ નીમી. રાજ્યના અમીરોને આથી આશ્ચર્ય લાગ્યું. રાજાએ તેમને કહ્યું, “મારા છોકરાઓને માજશોખ બહુ ગમે છે. તેમનામાંથી એક પણ રાજ્ય ચલાવવાને લાયક નથી. મારી પુત્રી રઝિયા સૌ જાત છે, એ વાત ખરી; પરંતુ તેની વિચાર કરવાની શક્તિ પુરુષના જેવી છે, અને વીસ પુત્રો કરતાં પાંચ તે ચઢિઆતી છે.

અલતમશના મરણ પછી તેનો એક છોકરો ગાદીએ આવ્યો; પરંતુ તેણે એવી ખરાબ રીતે રાજ્ય કર્યું, કે રાજ્યના ઉમરાવોએ એકઠા મળી તેને હાંધી કાઢ્યો, અને રઝિયાને ગાદી પર બેસાડી. તેની

અફઘા હોશિયારી વિષે તેમને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી, અને રાજ્યકારભાર ઘણી ઉત્તમ રીતે ચલાવશે એમ તેઓ માનતા હતા. રઝિયા બેગમ નીવડી પણ તેવીજ. લોકોની દાદ શરિઆદ તે જાતે સાંભળતી, અને તેમને યોગ્ય ન્યાય આપતી. ટુંકામાં કહીએ તો એનો અમલ બહુ હંથા પ્રકારનો હતો. તેમ છતાં કેટલાક બળવાખોર અમીરોને તેની રાજ્યપદ્ધતિ ગમી નહિ. એક સ્ત્રી તેમના પર રાજ્ય ચલાવે તે તેમનાથી સહન થયું નહિ, તેથી તેમણે બળવો કર્યો, અને તેને કેદ પકડી મારી નાખી. હિંદુસ્તાનની આ પહેલી સુલતાનાએ આશરે ત્રણ વરસ રાજ્ય કર્યું.

૨૦. ખિલજી વંશ.

અલાઉદ્દીન અને કરણ.

ગુલામ વંશના રાજાઓ પછી ખિલજી વંશના રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા. એ રાજાઓ તુર્ક જાતના હતા. આ સમયના સઘળા રાજ્યકર્તાઓનું વૃત્તાન્ત જાણવાની તમારે બહુ જરૂર નથી, પરંતુ અલાઉદ્દીન કે જેણે ઈ. સ. ૧૨૯૬ થી ૧૩૧૬ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કર્યું, તેને વિષે તમારે કાંઈક જાણવું જોઈએ. અલાઉદ્દીન ઘાતકી, ધાર્યું કરે તેવો, કઠણ છાતીવાળો અને નિર્દય રાજા હતો. પોતાના તરફ પ્રીતિ અને સરળ ભાવ રાખનાર તેના વૃદ્ધ કાકા જલાલુદ્દીનને વિશ્વાસઘાતથી મારી તેના બે છોકરાઓને મરાવી તે ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. આશરે ૨૦ વરસ તેણે રાજ્ય કર્યું. શરૂઆતમાં પોતાના કાકા અને તેના દીકરાઓને મારી નાંખાવવાનો બનાવ લોકો સહેલાઈથી ભૂલી જાય, માટે દક્ષિણમાંથી લૂંટેલું સઘળું દ્રવ્ય તેણે વહેંચી આપ્યું હતું. ત્યારબાદ પોતાની સત્તા મજબૂત બનાવવા તેણે ચાંપતા ઉપાયો લીધા હતા. પોતાનું રાજ્ય વધારવા મહારાષ્ટ્ર તરફ તે વધ્યો. રસ્તામાં તેને ઘણું ધન પ્રાપ્ત થયું, અને ઘણા રાજા-

એને હરાવી તે દિલ્હી પાછો વળ્યો. દિલ્હી પહોંચ્યા પછી તેને માલમ પડ્યું, કે ગુજરાતમાં કરણ નામે રાજા રાજ્ય કરે છે. તેને કમળાદેવી નામે અતિ રૂપવતી રાણી છે, તેને મેળવવા તેની ઇચ્છા થઈ. વળી ગુજરાત પ્રાંત ઘણો ફળદ્રુપ હતો, તેથી તે જીતવાનું તેને મન થયું. કરણ રાજાના પ્રધાન માધવને તેણે પોતાના પક્ષમાં લીધો, અને લડાઈની સઘળી તૈયારી કરી. તેણે ગુજરાત પર લશ્કર મોકલ્યું. કરણ રાજા બહુ બહાદુરીથી લડ્યો, પણ સઘળું વ્યર્થ ગયું. તે પોતાની દીકરી દેવળદેવી સાથે નાસી જઈ બાગલાણના કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠો. કમળાદેવી દુશ્મનના હાથમાં ગઈ, અને નિરુપાયે અલાઉદ્દીનની બેગમ બની.

કમળાદેવી પોતાના દિવસો સુખદુઃખમાં અલાઉદ્દીનના જનાન-ખાનામાં ગાળતી હતી. એક દિવસે તેને પોતાની પુત્રી સાંભરી આવી, તેથી તેણે પોતાના નવા ખાવિંદને કહ્યું, કે “મારી પુત્રી દેવળદેવીને મળવાની મારી ઘણી ઇચ્છા છે, માટે એને અહીં તેડાવો.” અલાઉદ્દીને તેમ કરવા વચન આપ્યું, અને દેવળદેવીને શોધી લાવવા તેણે પોતાના સરદાર કાફુરને લશ્કર સહિત વિદાય કર્યો. કાફુર શોધ કરતાં કરતાં દક્ષિણમાં જ્યાં કરણ રાજા ભરાઈ બેઠો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે કરણને દેવળદેવી સ્વાધીન કરવા જણાવ્યું. કરણ એક રજપૂત રાજા હતો, તેની રંગેરંગમાં રજપૂત લોહી વહેતું હતું, તેથી તેણે નિર્ભયપણે જવાબ આપ્યો, કે “જ્યાં સુધી હું જીવું છું, ત્યાં સુધી દેવળદેવીને કદી આપનાર નથી. તારે દેવળદેવી જોઈતી હોય, તો પ્રથમ મને માર અને પછી એને લઈ જા.”

ઉપર વર્ણવેલા બનાવ પહેલાં દેવગિરિના રાજા રામદેવે પોતાના પુત્ર શંકરદેવ વાસ્તે દેવળદેવીનું માગું મોકલ્યું હતું, પણ કરણે તે માગું સ્વીકાર્યું નહોતું; કારણ કે રામદેવ તેના કરતાં હલકા કુળનો હતો; પરંતુ જ્યારે એને એમ લાગ્યું કે દેવળદેવીને પોતાની પાસે

રાખવી જોખમકારક છે, ત્યારે એણે રામદેવની માગણી કબુલ કરી, અને દેવળદેવીને દેવગિરિના રસ્તા તરફ ઘણા હેતુપૂર્વક વિદાય કરી. રસ્તામાં અફઘાન ઘોડેસવાર ફરતા હતા, તેથી દેવળદેવી અને તેની ધાવને ઇલોરાની પ્રસિદ્ધ ગુફામાં સંતાઈ જવાની જરૂર પડી; પણ ત્યાંથી તેઓ પકડાયાં, અને અંતે તેમને દિલ્હી લઈ જવામાં આવ્યાં. ત્યાં અલાઉદ્દીનના શાહજહાદા ખિઝરખાનની નજર તે છોકરી પર પડી, અને તેના પર તેનો પ્રેમ બંધાયો. કમળાદેવીની પેઠે દેવળદેવી પણ અફઘાન શાહજહાદાના હાથમાં ગઈ, કરણ અફઘાન સિપાઈઓ સાથે લડતાં લડતાં મરાયો, અને ગુજરાત ઉપર દિલ્હીના પાદશાહને અમલ શરૂ થયો.

૨૧. અલાઉદ્દીન અને ચિતોડ.

પદ્મિનીની વાર્તા.

અલાઉદ્દીન જે વખતે દિલ્હી પર રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે મેવાડની રાજધાની ચિતોડમાં ભીમસિંહ રાજ્યપદ ભોગવતો હતો. તેને પદ્મિની નામે અતિ સ્વરૂપવાન રાણી હતી. રજપૂતોને હરાવી ચિતોડ ગઢ લેવો, તથા પદ્મિનીને પોતાની ભેગમ બનાવવી, એવી અલાઉદ્દીનની ઇચ્છા થઈ; તેથી અફઘાનોનું મોટું લશ્કર લઈ તેણે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો. અંતે કંટાળી જઈ તેણે ભીમસિંહને કહાવ્યું, કે “પદ્મિની જોવા મને ઘણી ઇચ્છા છે, અને મને એક વખત બતાવશો તો હું સત્ત્વર દિલ્હી પાછો ચાલ્યો જઈશ.” ભીમસિંહે તેમ કરવા ના કહી. પરંતુ એક આયનામાંથી પદ્મિનીનો ચહેરો બતાવવા કબુલ કર્યું. અલાઉદ્દીનને આ વાત પસંદ પડી, અને માત્ર બે ત્રણ માણસ સાથે રજપૂતોના કિલ્લામાં નિર્ભયપણે તે ગયો. ત્યાં જઈ તેણે પદ્મિનીનું મુખકમળ આયનામાંથી જોયું, પણ તેથી તે સંતોષ પામ્યો નહિ; બલકે તેને મેળવવા તે વધારે

આતુર થયો. તેણે ભીમસિંહને કહ્યું, કે “ આપણે મિત્રની માફક છુટા પડવું જોઈએ. તમે મને ગઢના દરવાજા સુધી વળાવવા આવો, અને ત્યાંથી આપણે એક બીજાથી છુટા પડીશું.” ભીમસિંહે એના ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો, અને ગઢના દરવાજા સુધી તે તેને વળાવવા ગયો; પરંતુ અલાઉદ્દીને તુર્ક લોકોનું લશ્કર સંતાડી રાખ્યું હતું, તે લશ્કર વડે ભીમસિંહને કેદ પકડી તુર્કી છાવણીમાં તે લઈ ગયો.

આ હકીકત સાંભળી રજપૂતો તથા પંચિની ઘણાં ક્રોધાયમાન થયાં. અંતે દગાબોર સાથે દગો કરવો એજ જરૂરનું ધારી પંચિનીએ અલાઉદ્દીનને કહેવડાવ્યું, કે “તમે મારા પતિને છુટો કરશો તો હું પરણીશ. મારી પદવીને છાજે એમ દાસીઓ, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે લઈને હું બંધ પાલખીમાં આવીશ, અને તમને મળતા પહેલાં મારા પતિને હું એક વાર મળી લઈશ.” અલાઉદ્દીને એ વાત કબુલ કરી.

સરત મુજબ ૭૦૦ પાલખીઓ તૈયાર કરવામાં આવી, અને દરેકમાં દાસીઓને બદલે રજપૂત યોદ્ધાઓ ગોઠવાઈ ગયા. તેમણે પોતાનાં વસ્ત્ર, બખ્તર, વગેરે તેમાં મૂકી રાખ્યાં. એક પાલખીમાં પંચિની પોતે બેઠી, અને સઘળો રસાલો તુર્કી છાવણી તરફ ચાલ્યો. ત્યાં પહોંચ્યાં એટલે સરત મુજબ ભીમસિંહને બહાર લાવવામાં આવ્યો. તે જોવો બહાર આવ્યો, કે તરતજ પાલખીમાંથી રજપૂત સરદારો ફૂદી પડ્યા, અને તુર્કી સરદારો સાથે ઝપાઝપી કરી ભીમસિંહ તથા પંચિનીને લઈ ચિતોડ તરફ નાસી ગયા. અલાઉદ્દીનના લશ્કરે તેમની પૃષ્ઠ પકડી, અને ઝપાઝપીમાં ઘણા રજપૂતો માર્યા ગયા, પરંતુ પંચિની અલાઉદ્દીનના હાથમાં આવી નહિ.

નિરાશ થઈને અલાઉદ્દીને ઘેરો ઉઠાવી લીધો. તેમ છતાં ચિતોડ આગળની હાર તેના હૃદયમાં સાલ્યા કરતી હતી, તેથી ફરીથી મોટું લશ્કર લઈ તેણે બીજી વાર ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો. રજપૂતોએ ઘણી વાર અકઘાનેને પાછા હઠાવ્યા, પણ અકઘાનનું બળ કોઈ પણ પ્રકારે ઓછું

થયું નહિ. છેવટે એક છેલ્લો ધસારો કરી રજપૂતો પોતાના દેશને વાસ્તે પોતાનાં માણસોનું બળિદાન આપવાના નિશ્ચય પર આવ્યા. તે અરસામાં એક રાત્રે ભીમસિંહને સ્વપ્ન આવ્યું, અને તેમાં કાલિકા માતાએ તેને દર્શન દીધાં. માતાજીએ તેને કહ્યું, કે “તારા રાજ્યના બાર રાજાઓ મરશે, ત્યારેજ ચિતોડનો છૂટકારો થશે.” આથી ભીમસિંહે પોતાના પુત્રોને એક પછી એક ગાદીએ બેસાડ્યા, અને તેઓ દુશ્મન સાથે લડતાં મરી ગયા. એકંદરે ૧૧ કુંવરો મરણને શરણ થયા, ત્યારે ભીમસિંહે પોતાના નાનામાં નાના પુત્રને રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને તેને પોતાના વિશ્વાસુ માણસો સાથે નસાડી મૂક્યો. તેને વિદાય કરતી વખતે રાજાએ કહ્યું, કે “તું જીવતો હોધશ તો મારો વંશ જારી રહેશે; અને કોઈ પણ દિવસે ચિતોડનું રાજ્ય ઉભું થશે.”

પુત્રના ગયા પછી ભીમસિંહ રજપૂત લોકોના રિવાજ પ્રમાણે થોડા શરવીર યોદ્ધાઓ સાથે દુશ્મન ઉપર તૂટી પડ્યો. પદ્મિની અને બીજી રજપૂતાણીઓ એક ઉંડી ગુફામાં ભરાયાં, અને ચિતામાં જીવતાં બળી મુક્યાં. રજપૂતોએ આ પ્રમાણે કેસરીઆં કરી બહાદુરીથી જીટલાને મરાય તેટલાને મારી પોતાના દેશને વાસ્તે પ્રાણ બોચા.

આ પ્રમાણે ચિતોડના ઘેરાનો અંત આવ્યો. એક પણ રજપૂત અલાઉદ્દીનના હાથમાં જીવતો આવ્યો નહિ, અને જે ચિતોડ જાહોજલાલીથી દીપી રહેલું હતું, તે ચિતોડ ઉજ્જડ થઈ ગયેલું તેની આંખ આગળ દેખાયું.

૨૨. તઘલખ વંશ.

મહુમદ તઘલખ.

ઈ. સ. ૧૩૧૬ માં અલાઉદ્દીન ખિલજી મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ નામનો પંજાબનો એક જોરાવર સુબો હતો, તે દિલ્હી પર ચઢી આવ્યો, અને છેલ્લા ખિલજી રાજા ખુશરૂને હરાવી

મારી નાખી પોતે ગાદીએ બેઠો. તેના મરણ પછી તેનો દીકરો મહંમદ તઘલખ ગાદીએ આવ્યો. તે સ્વભાવે આકરો હતો, અને પોતાના મગજમાં સૂરેલા વિચારને દબાવે વળગી રહેતો, પછી તે ખરો હોય કે ખોટો હોય. દીર્ઘ દષ્ટિ પહોંચાડી કામ કરવાની ખામીને લીધે તેની કારકીર્દિ વખોડાઈ, અને ‘મહંમદ તઘલખ ગાંડો’ એ નામથી ઓળખાયો. તેણે ચાંદીના સિક્કાને બદલે તાંબાના રૂપીઆ ચલાવવા માંડ્યા; આથી લોકો ઘણા નારાજ થયા, પણ તેણે જરાએ દરકાર કરી નહિ. લોકો તેને ‘ખૂની’ કહેતા હતા; કારણ કે ભાગ્યે એક પણ એવો દિવસ જતો કે એના મહેલ આગળ મનુષ્યવધ થયો ન હોય. દરરોજ સેંકડો મનુષ્યને હાથપગ બાંધી તેની પાસે લઈ જવામાં આવતાં હતાં, અને પોતાની મરજી મુજબ ન્યાય આપી તે તેમને નિર્દયપણે શિક્ષા કરતો.

એણે પોતાનું રાજ્ય ઘણું વધાર્યું, અને દખ્ખણમાં દેવગિરિ સુધી એની સત્તા પ્રસરી. દિલ્હી જે પોતાનું રાજધાનીનું શહેર હતું, તે બદલી પોતાની રૈયતને દેવગિરિમાં રહેવા જવા પ્રમાણ્યું. દેવગિરિને દોલતાબાદનું નામ આપ્યું, અને તેને પાટનગર બનાવ્યું. ઘરબાર છોડી ૮૦૦ માઇલ જેટલે છેટે દેવગિરિ જવામાં લોકોને બહુ સહન કરવું પડ્યું. તે વખતે આગગાડી વગેરે મુસાફરીનાં સાધન હતાં નહિ, તેથી રસ્તામાં અસહ્ય થાકથી કેટલાકના પ્રાણ ગયા. એક અપંગ અને અંધ પુરુષથી મુસાફરીનો શ્રમ વેઠી શકાય એમ નહોતું, તોપણ તેને જોરજુલમથી દોલતાબાદ ઘસડી લઈ જવામાં આવ્યો. અંતે તે બિચારો ૪૦ દિવસની મુસાફરી કરી મરણ પામ્યો.

મહંમદ એવો ઘાતકી હતો, કે દયા શું છે એ તે સમજતો નહોતો. તે જીવતા માણસની ચામડી ઉતરાવતો, અને તેમને હાથીઓના પગ તળે ચગદાવી મારી નાખતો. આ ઘાતકી રાજ ઈ. સ. ૧૩૫૧ માં મરણ પામ્યો.

૨૩. ફિરોઝ.

મહંમદ પછી તેના ભત્રીજે ફિરોઝ ગાદીએ બેઠો. ફિરોઝની મા રજપૂતાણી હતી, તેથી તેને અર્ધો હિંદુ ગણી શકાય. તે સ્વભાવે ઘણો નમ્ર તથા દયાળુ હતો, અને લડાઈ તરફ તેને ઘણો તિરસ્કાર હતો. ગાદીએ આવ્યા પછી એક વિદ્વાન પુરુષને તેણે પ્રધાનપદ આપ્યું, અને તેની સલાહથી ઘણી ઉત્તમ રીતે રાજ્ય કર્યું. રૈયત પર કરનો જે અસહ્ય બેભને મૂકવામાં આવેલો હતો તેમાં તેણે ઘટાડો કર્યો, અને રૈયત સુખચેનથી દહાડા કાઢવા લાગી. લોકોના ઘરમાં અનાજ તથા ખાવાનાં સાધનો પુષ્કળ માલમ પડતાં હતાં, અને દરેક જણ પાસે સોનારૂપાના દાગીના દેખાતા હતા.

દિલ્હીનું રાજ્ય દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતું ગયું, અને સુલતાને સુશોભિત શહેરો વસાવવા માંડ્યાં. ફતેહાબાદ, જુઆનપુર, વગેરે સુંદર શહેરો એના વખતમાં વસ્યાં. શહેરમાં લોકોને પાણી પુરું પાડવા માટે તેણે જમના અને સતલજ નદીઓમાંથી નહેરો ખોદાવી. આવી નહેરોમાંની એક નહેર જેને ‘ જમનાની નહેર ’ કહે છે, તે હાલ પણ જોવામાં આવે છે, અને તેમાંથી દિલ્હીના શહેરીઓને પાણી પૂરું પડે છે. આ ભલા અને માયાળુ સુલતાને ઠામ ઠામ પૂલો, મસ્જિદો અને પાઠશાળાઓ બંધાવી, અને જુનાં મકાનો સમરાવ્યાં.

ગરીબ તથા વૃદ્ધ પુરુષો જે કામકાજ કરી શકતા નહોતા, તેમને દરેક વર્ષે આ ભલો રાજા પૈસાની મોટી રકમ આપતો. તે ઉપરાંત માંદાને વાસ્તે તેણે દવાખાનાં તૈયાર કરાવ્યાં. એના રાજ્ય દરમિયાન રૈયત ઘણી સુખી તથા આબાદ માલમ પડતી હતી, અને બળવા, કાવતરાં, તથા અશાંતિ શું છે, તે લોકો જાણતા નહિ. ટુંકમાં કહીએ તો જેમ એક પિતા પોતાનાં બાળકો ઉપર રહેમ નજર રાખી સત્તા ભોગવે છે, અને તેમના કલ્યાણના ઉપાય

શોધે છે, તેમ આ માયાળુ રાજા પોતાની રૈયત પર સત્તા ભોગવતો હતો, અને તેમની સુખાકારી વાસ્તે અનહદ શ્રમ લેતો હતો.

ફિરોઝ પછી આ વંશના ચાર રાજાઓ થયા. તેમના વખત-માં દિલ્હીના તાબાના પ્રાંતો એક પછી એક સ્વતંત્ર થઈ ગયા, અને છેલ્લા તઘલખ રાજાના અમલ દરમિયાન માત્ર દિલ્હી અને તેની આસપાસનો જ મુલક રહ્યો. તે પ્રદેશ પણ જ્યારે ભોગલો હિંદુ-સ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે જતો રહ્યો.

૨૪. ગુજરાતના સ્વતંત્ર મુસલમાન સુલતાનો, અને અમદાવાદની સ્થાપના.

કરણ રાજાના મરણ પછી ગુજરાત ઉપર દિલ્હીના પાદશાહનો અમલ થયો, એવું તમે આગળ વાંચી ગયા છો. દિલ્હીના પાદશાહે ગુજરાતનું રાજ્ય ચલાવવા પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે સુખાઓ મોકલતા હતા. તે સુખાઓમાંથી એક સુખાએ મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કર્યું, અને ગુજરાતનો પહેલો સુલતાન થયો. તેના પૌત્ર અહમદે તેનું ખૂન કર્યું, અને અહમદશાહ નામ ધારણ કરી પોતે ગાદી પર બેઠો.

અહમદશાહે પોતાના નામ પરથી સાબરમતી નદીને કિનારે અમદાવાદ શહેર વસાવ્યું. તે શહેરમાં મસ્જિદો, મહેલો અને કિલ્લાઓ તેણે ચણાવ્યાં. દિવસે દિવસે તે ગુજરાતનું એક નામીયું શહેર થતું ગયું. ઘણા વેપારીઓ, ધનાઢય શેઠીઓ અને કુશળ કારીગરો ત્યાં વસવા લાગ્યા. હાલ તે ગુજરાતનું ઉદ્યોગ અને વેપારનું મથક ગણાય છે. ત્યાં ઘણી મીલો અને કારખાનાં છે, જેમાં ઘણી વસ્તુઓ બને છે. એ શહેર વસાવ્યાને આજ લગલગ ૫૦૦ વરસ થઈ ગયાં છે.

અહમદશાહ બળવાન સુલતાન હતો. તેણે ગુજરાત તથા માળવાના ઘણા રાજાઓને હરાવ્યા, અને તેમની પાસેથી ખંડણી

લીધી. તેના રાજ્ય દરમિયાન વાઘેલા વંશના વરહોજી અને જોતોજી નામના બે ભાઈઓ જે બહારવટીઆ તરીકે જાણીતા થયા હતા, તેઓ તે દેશ છૂટવાને નીકળી આવ્યા. તેઓ ઘણા બહાદુર અને એકવચની હતા. તેઓ અમદાવાદ શહેર આગળ આવી પહોંચ્યા અને છૂપા વેશમાં ગામને પાદરે ફર્યા કરતા હતા. એવામાં એક સાંજે અહમદશાહની બેગમ એક પીરની કબર આગળ નિમાજ પઢવા આવી, તે તેમણે જોયું. તરતજ બંને ભાઈઓએ તેને ઘેરી લીધી અને તેને કહ્યું, કે “ અમે વરહો અને જોતો નામના રજપૂત સરદારો છીએ, અને અમે અમારાં ગામે પાછાં માગીએ છીએ. ”

બેગમે તેમના શબ્દ સાંભળી જવાબ દીધો, કે “ તમે મને છોડશે તો હું તમને તમારાં ગામ પાછાં અપાવીશ. ” બંને ભાઈઓએ તેના પર વિશ્વાસ રાખી તેને છોડી દીધી. બેગમે સુલતાનને સમજાવી તેમનાં ગામ પાછાં અપાવ્યાં. આથી બંને ભાઈઓ સુલતાન પર ઘણા ખુશી થયા, અને પોતાની બેન લીલાનાં સુલતાન સાથે લગ્ન કર્યાં. લીલા જે ઇતિહાસમાં “ લીલા વાઘેલી ” તરીકે જાણીતી થઈ છે, તે સુલતાનની ઘણી માનીતી બેગમ થઈ પડી.

૨૫. મહમૂદ બેગડો.

સુલતાન મહમૂદ ગુજરાતના મુસલમાન રાજાઓમાં મોટામાં મોટો હતો. ૧૪ વરસની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૪૫૯ માં તે ગાદીએ આવ્યો. શરૂઆતમાં તેની તરુણ અવસ્થાને લીધે તેના રાજ્યમાં અશાંતિ રહી, અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે બળવા શાટી નીકળ્યા; પણ જેમ જેમ તે મોટો થયો, તેમ તેમ પોતાના રાજ્યમાં સારો ખંદોબસ્ત રાખવા તે શક્તિમાન થયો. એક દિવસે તેણે પોતાના પેગંબરને સ્વપ્નામાં બોલાવ્યા. તેમણે તેની આસપાસનાં હિંદુ રાજાઓ જીતી લેવા તથા તેમાં

મુસલમાની ધર્મ દાખલ કરવા તેને સૂચના કરી. આથી પશ્ચિમે સોરઠ પ્રાન્ત પર અને પૂર્વે ચાંપાનેર પર હુમલો કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

સોરઠ પ્રાન્ત ગુજરાતની નૈર્ઋત્યમાં કાઠિયાવાડમાં આવેલો છે. મુખ્ય શહેર જુનાગઢ છે. ત્યાં ગિરનાર નામે ડુંગર છે. તેના ઉપર જૈન ધર્મીઓનાં ઘણાં ઉત્તમ દહેરાં છે. આખો પ્રાન્ત મંડળિક નામે રાજના હાથમાં હતો. તેની સામે મહમૂદ બેગડો મોટું લશ્કર લઈને ગયો. રજપૂત રાજા પાસે તોપ અને ખંડુકો વગેરે હથિયાર નહોતાં, તેથી મુસલમાન સુલતાન સાથે તે ટક્કર ઝીલી શક્યો નહિ ને તેને શરણે ગયો, અને મોટી રકમો તેને આપી; પરંતુ એટલાથી મહમૂદ સંતોષ પામ્યો નહિ, અને ગિરનાર જીતી લેવાનો અને સોરઠ તથા જુનાગઢમાં મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાનો તેનો દઢ નિશ્ચય હતો, તેથી તે ફરીથી ત્યાં એક ચઢાઈ લઈ ગયો.

‘ડળિકે પોતાને હેરાન નહિ કરવા બાબત ઘણી આજીજી કરી, પણ સુલતાને તેનું જરા પણ માન્યું નહિ. અંતે તેણે કિલ્લાની કુંચી સુલતાનને સ્વાધીન કરી પોતે મુસલમાન થયો. તેણે પોતાની પાછલી જિંદગી અમદાવાદમાં ગાળી.

જુનાગઢ જીત્યા પછી મહમૂદ ચાંપાનેર તરફ પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી. ચાંપાનેરનો કિલ્લો મોટો હતો, અને તેમાં રજપૂતોએ સેંકડો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. એ કિલ્લો પાવાગઢ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તેના શિખર ઉપર કાલિકા માતાનું દહેરું છે. તે વખતે ત્યાં પતાઇ રાવળ રાજ્ય કરતો હતો.

જ્યારે રાવળને ખબર પડી કે સુલતાન મહમૂદ પોતાના ગઢ ઉપર હુમલો લાવે છે, ત્યારે પોતાના બચાવ માટે તેણે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા. કિલ્લાને મજબુત બનાવી તેની આસપાસ હંડી ખાઈ ખોદાવી. તમામ લશ્કર ભેગું કર્યું, અને તેણે મરતાં સુધી લડવાની તૈયારી કરી. મહમૂદ એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરી ચાંપાનેરને ઘેરો ઘાલ્યો.

ઘેરો બાર વરસ પહોંચ્યો. અંતે પતાઈ રાવળ કંટાળી જઈ બેરાં છોકરાંની કતલ કરી હાથમાં તરવાર લઈ શૂરવીર સામંતોની સાથે મુસલમાન લશ્કર પર તૂટી પડ્યો. તે ઘણી બહાદુરીથી લડ્યો, પણ અંતે કેદ પકડાયો. મહમૂદે તેને કહ્યું, કે “ જો તું મુસલમાન થઈશ તો હું તારી જિંદગી બચાવીશ. ” રાવળે આ વાતને તિરસ્કારી કાઢી, તેથી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો.

મહમૂદે જુનાગઢ અને પાવાગઢ એ બે ગઢ લીધા, તેથી “બેગડો” કહેવાય છે. તેના દેખાવ ઘણો વિચિત્ર હતો. તેની મૂછો બહુ લાંબી હતી, અને તે પોતાના માથા ઉપર એ મૂછોની ગાંઠો બાંધતો. તેણે ઘણી મસ્જિદો, વિદ્યાલયો, અને ધર્મશાળાઓ ચણાવ્યાં. તે ઉપરાંત મુસાફરોની સગવડ વાસ્તે રસ્તામાં કુવા, વાવ, ખોદાવ્યાં અને ઝાડો રોપાવ્યાં. જિંદગીના પાછલા ભાગમાં એનું હૃદય ઘણું દયાળુ થઈ ગયું હતું. જો કોઈ પણ નિરાશ્રિત મરદ અથવા સ્ત્રી તેની પાસે આવતાં, તે સઘળાંને તે મદદ કરતો.

૨૬. બ્રાહ્મણી રાજ્ય.

હસનગંગુની વાર્તા.

મહમૂદ તઘલખના વખતમાં ગંગુ નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં એક અશ્વધાન નોકરી કરતો હતો. તેનું નામ હસન હતું. શેઠે તેને થોડી જમીન કાઢી આપી હતી, તેથી જમીન ખેડી તે પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. એક દિવસ તે જમીન ખેડતો હતો, એટલામાં કર્મ-સંબેગે તેને જમીનમાંથી ધન મળી આવ્યું. હસનને લાગ્યું, કે જમીન મારી નથી; માત્ર અનાજ ઉપર મારો હક્ક છે, તેથી તે ધન તેણે પોતાના શેઠને આપી દીધું. આ વાત રાજાના કાને ગઈ, અને હસનના પ્રમાણિકપણાથી તે ઘણો ખુશી થયો. રાજાએ તેની પ્રશંસા કરી, અને તેને ૧૦૦ ઘોડેસવારની ટુકડીનો ઉપરી નીમ્યો. આ

પ્રમાણે હસનનેા ભાગ્યોદય થયો. તેના શેઠે તેને કહ્યું કે “લવિષ્યમાં તું એક મોટો પુરુષ થઈશ; કદાચ રાજનું પદ પણ તું પામીશ. એવો સમય આવે તો મને તું ભૂલતો નહિ; પણ મને તારો પ્રધાન નીમજે, અને મારી યાદગીરી તરીકે તારા નામ સાથે ગંગુ શબ્દ ઉમેરજે.” હસને એ વાત કબુલ રાખી, અને દિલ્હી છોડી તે દખ્ખણમાં ગયો.

મહંમદના જીલમથી સઘળી રૈયત કંટાળી ગઈ હતી, તેથી તેણે રાજ સામે બળવો ઉઠાવ્યો. એ બળવામાં ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો, અને અંતે દોલતાબાદ બળવાખોરોના હાથમાં ગયું.

આ બળવામાં હસને ભાગ લીધો હતો, તેથી તેમણે તેને ‘ઝાફરખાન’નો ઈલકાબ આપ્યો. હસને બળવાખોરોની મદદથી મહંમદને હરાવ્યો, અને ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. તેણે પોતાના પાટનગર તરીકે ગુલબર્ગ પસંદ કર્યું, અને ગંગુ નામ પોતાના નામ સાથે જોડી બ્રાહ્મણી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. કોઈ તેને બ્રાહ્મણી રાજ્ય પણ કહે છે. તે ‘બ્રાહ્મણી’નો અપભ્રંશ છે.

બ્રાહ્મણી રાજ્ય ઘણું વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યું. જે સમયમાં તેની શરૂઆત થઈ, તેજ અરસામાં દક્ષિણમાં વિજયનગરમાં એક મોટું હિંદુ રાજ્ય સ્થપાયું. તે રાજ્ય લગભગ ૨૫૦ વર્ષ સુધી ટકી રહ્યું. આ બંને રાજ્યો એક બીજા સાથે મિત્રાચારી રાખતાં હતાં, પણ જ્યારે દિલ્હીના રાજાઓનો ડર તેમને રહ્યો નહિ, ત્યારે તેઓ બંને માંહોમાંહે લડયાં. અંતે કેટલાંક વર્ષ પછી બ્રાહ્મણી રાજ્ય તૂટ્યું, અને તેનાં જુદાં જુદાં પાંચ રાજ્ય થયાં. તેઓ બિજ્જપુર, ગોવળ-કોંડા, અહમદનગર, વરાડ, અને બિડર નામે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યનો પણ છેડો આવ્યો. તાલિકોટાની લડાઈમાં મુસલમાન રાજાઓએ હિંદુઓને હરાવ્યા, અને ત્યાર પછી વિજયનગર રાજ્યનું નામ નિશાન પણ રહ્યું નહિ.

૨૭. તૈમુર લંગડો.

ચંગીઝખાનનું રાજ્ય તેના પુત્રોના પછી તૈમુરના હાથમાં આવ્યું. તુર્કસ્તાનની આસપાસનો પ્રદેશ પ્રથમ જીતી તે આગળ વધ્યો, અને તેની પાસેના એક દેશના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એક ગામડા પર તેણે છાપો માર્યો. તેમાં તે હાર્યો અને છૂપા વેશમાં નાસી જઈ, ઘેર ઘેર ભટકી લિક્ષા માગી, તેને પોતાનું પેટ ભરવું પડ્યું. એક દિવસે તેણે એક વૃદ્ધ ડોસીને ત્યાં લિક્ષા માગી. ડોસીએ થાળીમાં ઉંડા ભાત આગળ ધર્યો. તૈમુરે તેમાંથી બાચકો લેર્યો, પણ દાઝયો અને બધા ભાત તેના હાથમાંથી પડી ગયો. ડોસી આ જોઈ બોલી, કે “ તું તૈમુર તાતાર જેવો છે. હમણાંજ તેનો પરાજય થયો; કારણ કે સરહદ પરના મુલક જીતવાને બદલે તેણે મધ્ય પ્રદેશો જીતવા માંડ્યા. તે પણ જો થોડો ભાત લીધો હોત તો તું દાઝત નહિ, અને સઘળો ભાત તું ખાઈ શકત. ” આ પરથી તૈમુરે શિખામણ લીધી. આખો લાડવો એકદમ ખાધા કરતાં કકડે કકડે ખાવો એ વધારે સાફ છે, એમ એને ખાતરી થઈ.

તૈમુર ચુસ્ત મુસલમાન હતો, તેથી ઇસ્લામ ધર્મ નહિ માનનાર પર ચઢાઈ કરવી એવો તેણે દઢ નિશ્ચય કર્યો. તેણે હિંદુસ્તાન સંબંધી ખબરઅંતર મંગાવી. તે પરથી તેને માલમ પડ્યું, કે હિંદુસ્તાન સમૃદ્ધ દેશ છે. ત્યાં સોનું, રૂપું, હીરા, માણેક વગેરે અમૂલ્ય જવાહીર મળી શકે છે. તે ઉપરાંત તે દેશ ઘણો ધનક્રુપ છે. ત્યાં ખોરાકનાં સાધન અનેક છે; પરંતુ તેને એવું કહેવામાં આવ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થવું ઘણું કઠણ છે. તે દેશની ઉત્તરમાં પાંચ નદીઓ આવેલી છે, તે સહેલાઈથી ઓળંગી શકાય એવી નથી. વળી ત્યાંના રજપૂત રાજાઓ ઘણા બળવાન છે, અને વિદેશીને તેઓ પોતાના દેશમાં આવવા દેતા નથી. એ દેશના રાજાઓ પાસે હાથી, ઘોડા ઘણા છે. તેઓ એવા ભેરાવર છે, કે ઘોડા અને તેના

સવારને પકડી હવામાં ઉપાડી ભોંય પર પછાડી તેમને મારી નાખે છે. આવી અનેક વાતના ગપાટા તૈમુર આગળ આવ્યા, પણ તે જરાએ ગભરાયો નહિ. ઝનૂની અને બળવાન લશ્કર એકઠું કરી ખેખર-ઘાટને રસ્તે તે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયો.

પ્રથમ સિંધુ નદી ઓળંગી તૈમુર પંજાબમાં આવ્યો. રસ્તામાં જે જે શહેરો તથા ગામડાં આવતાં ગયાં, તે સઘળાં તેણે બાળી મૂક્યાં. લાખો માણસોને તેણે કેદ પકડ્યાં. ઠામ ઠામ તેનો ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો, અને તેના નામથી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યાં. દિલ્હીમાં તે વખતે તઘ-લખ વંશનો છેલ્લો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. શરૂઆતમાં તો બચ પામી તે કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો, પણ થોડા દિવસ પછી લશ્કર લઈ બહાર નીકળ્યો, ને ઘણી બહાદુરીથી લડ્યો; તેમાં અંતે તેનો પરાજય થયો, અને તે ગુજરાત ભણી નાઠો. તૈમુરના લશ્કરમાં હિંદુ અને મુસલમાન કેદીઓ હતા. તેમની સંખ્યા ઘણી હોવાથી વખતે તેઓ નડશે એમ ધારી તૈમુરે તમામની કતલ કરાવી નાખી. ઇતિહાસલેખક ફિરસ્તા કહે છે, કે એ પ્રમાણે એક લાખ કેદીને તેણે કાપી નાખ્યા.

ત્યાર પછી તૈમુરે હિંદુસ્તાનના પાદશાહની પદવી ધારણ કરી. દિલ્હીના લોકો તાબે થયા. તેમનું રક્ષણ કરવાનું તૈમુરે વચન આપ્યું. પછી લોકો પાસે જોરજુલમથી દંડ ઉઘરાવવા માંડ્યો. આથી લોકો સામે થયા, એટલે તૈમુરના લશ્કરે શહેરમાં કતલ ચલાવી મૂકી. પાંચ દિવસ સુધી એમ ચાલ્યું. તૈમુરે પોતાના સિપાઈઓને અતિ ઘાતકી કામ કરતાં જોયા, પણ તેણે તેમને બીલકુલ રોક્યા નહિ, અને લૂટવાને કાંઈ રહ્યું નહિ, ત્યારે તૈમુરે ક્રૂર કરવાનો હુકમ આપ્યો. શહેરમાંથી તેણે ઘણું દ્રવ્ય લૂટ્યું, અને અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોને ગુલામ કર્યા.

તૈમુર ઘણો બહાદુર હતો. ત્રેસઠ વર્ષની ઉંમરનો છતાં તે લડાઈમાં

આગળ પડતો અને શ્રમ ખમી શકતો. તે દેખાવડો હતો, તેનું માથું મોટું હતું, તથા અવાજ બુલંદ હતો. એક પગે તે લંગડો હતો, તેથી તેને “ તૈમુર લંગડો ” કહેવામાં આવે છે.

૨૮. મોગલ પાદશાહો.

બાબર.

તૈમુર પછી તેની છઠ્ઠી પેઢીએ બાબર ઉતરી આવેલો હતો. તુર્ક અને મોંગોલીઅન પ્રજાનું મિશ્રિત લોહી તેના શરીરમાં વહેતું હતું, તેથી તે ‘મોગલ’ કહેવાયો. ‘મોગલ’ એ ‘મોંગલ’ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. બાબર અને તેની પછીના સઘળા મુસલમાન પાદશાહો મોગલ કહેવાય છે; જો કે ખરી રીતે જોતાં તેઓ તુર્કી રાજાઓ હતા. બાબરનું ખરૂં નામ ઝહીરુદ્દીન હતું. નાની વયે તે વાંચતાં લખતાં શીખ્યો, અને તેણે ઘોડે જોડવામાં તથા શિકાર કરવામાં કુશળતા મેળવી. ધૂલ

અને બાગબગીચા ઉપર તેને ઘણો પ્રેમ હતો. જિંદગીનો હેવાલ તેણે પોતે લખેલા તેના જીવનચરિત્ર ઉપરથી આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. બાર વર્ષની ઉંમરે તેનો પિતા મરણ પામ્યો. તે વખતે તેનો કાકો તુર્કસ્તાનનું તેનું નાનું રાજ્ય પચાવી પડવાની કોશીશ કરતો હતો. આ બાબર સાંભળી બાબરે પોતાના કાકાનું સમરકંદનું રાજ્ય જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને ઈ.સ. ૧૪૯૭

। તેણે સમરકંદ જીત્યું; પરંતુ પોતાની સત્તા ત્યાં બરાબર જામે ત્યાં સુધી તે રહી શક્યો નહિ. ત્યાર પછી



ઇ. સ. ૧૫૦૪ માં તેણે કાબુલ લીધું, અને ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં હિંદુસ્તાન તરફ આવવા નીકળ્યો. પેશાવર થઈને તે પંજાબમાં દાખલ થયો, અને કેટલીક લૂંટ મેળવ્યા પછી કાબુલ પાછો વળ્યો.

તે અરસામાં દિલ્હીની ગાદી પર ઇબ્રાહીમ લોદી રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાજ્યપદ્ધતિ ઘણી ખરાબ હતી, અને પ્રજા તેનાથી અસંતુષ્ટ રહેતી હતી; તેથી તેણે બાબરને નિમંત્રણ કરી હિંદુસ્તાન બોલાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રિલમાં ૧૩,૦૦૦ મોગલ સિપાઈનું લશ્કર લઈ તે હિંદુસ્તાન આવ્યો, અને દિલ્હીથી ૫૦ માઈલ દૂર પાણીપતના મેદાનમાં તેણે પડાવ નાખ્યો. ઇબ્રાહીમ લોદીને આ બાબતની ખબર પડી, કે તરતજ તેની સામે લડવા નીકળ્યો. તેની પાસે ૧,૦૦,૦૦૦ માણસનું લશ્કર હતું, પણ તોપ અને દારૂગોળા-ને ઉપયોગ તેને આવડતો ન હતો. મોગલો તેમની સાથે લડવાને પોતાની તોપો વગેરે લઈ આવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રિલ મહીનામાં લડાઈ શરૂ થઈ. મોગલ સેનાના મધ્ય ભાગમાં તોપો ગોઠવવામાં આવી. હિંદુસ્તાનના લશ્કરે મોગલો ઉપર હુમલો કર્યો; પરંતુ મોગલો જરા પણ ડગ્યા નહિ. મોગલ ઘોડેસવારની ટુકડી ઇબ્રાહીમ લોદીના લશ્કરની બંને બાજુએ જઈ તેમની પાછળ વીંટળાઈ વળી. આથી હિંદી લશ્કરમાં ગભરાટ ફેલાયો, અને સિપાઈઓ નાસવા લાગ્યા; નાસતાં નાસતાં ઘણા માર્યા ગયા. ઇબ્રાહીમ પોતે પણ પડ્યો. આ પ્રમાણે ઇબ્રાહીમ લોદીને પાણીપતના યુદ્ધમાં હરાવી બાબરે મોગલ રાજ્યનો પાયો હિંદુસ્તાનમાં નાખ્યો.

પાણીપતની લડાઈથી બાબર માત્ર દિલ્હીના રાજ્યનોજ ધણી થયો. એને હજુ રજપુતાનાના રજપૂત રાજ્યો તથા કેટલાક મુસલમાન રાજ્યોને હરાવવાના બાકી હતા. રજપૂત રાજ્યોમાં ચિતોડનો રાણો સંગ સર્વોપરિ હતો. તે એક મોટું લશ્કર લઈ સીક્રી આગળ બાબર સામે આવી ઉભો રહ્યો. બાબરના સિપાઈઓ રાણા

સંગના લશ્કરને બેઠાં નાહિમત થયા. વર્ગી કાબુલથી કેટલાંક માણસો આવ્યાં હતાં, તેમાં એક બેશી આવ્યો હતો. તેણે કહ્યું કે “રજપૂત સામે લડવામાં બાબરનો પરાજય થશે.” આથી સિપાઈઓ બહુ ગભરાઈ ગયા, અને લડવા આનાકાની કરવા લાગ્યા. બાબરને દાડનો ઘણો શોખ હતો. ગિઝનીથી ઘણો ઉમદા દાડ માણસો સાથે આવ્યો હતો, પરંતુ આ વખતે તેણે સોગન લીધા કે હવે પછી હું કદી દાડ પીશ નહિ. તેણે સોનાડપાના દાડના ખ્યાલા જમીન પર નાખી દીધા. આથી સિપાઈઓના હૃદય ઉપર ઘણી કુંડી અસર થઈ. બાબરે તેમને ઘણો બોધ દીધો. તેથી તેમણે પણ કુરાન હાથમાં લઈ સોગન લીધા કે “અમારે જીતવું કે મરવું, પણ પાછા હઠવું નહિ.” અંતે રાણો સંગ લડાઈમાં હાર્યા.

બાબરે પોતાનું જીવનચરિત્ર પોતાના હાથેજ તુર્કી ભાષામાં લખેલું છે, તેથી જણાય છે કે તે બાર વર્ષની વયે ગાદી ઉપર બેઠો હતો. તેનું આખું જીવન લડાઈઓ લડવામાં ગયું હતું. રણભૂમિ પર ઘણી પ્રીતિ હોવા છતાં સ્વભાવે તે ક્રૂર અને નિર્દય નહોતો. લડાઈમાં કદાચ હારતો તોપણ હિંમત છોડતો નહિ, અને તાબે થનાર ઉપર કદી ઘા કરતો નહિ. પુત્રપ્રેમ, રાજ તરીકેનું શુદ્ધ જીવન, હિંમત, અને બહાદુરી વગેરે ગુણો તેનામાં દીપી રહ્યા હતા.

‘બાબર’ શબ્દનો અર્થ સિંહ થાય છે. તે ખરેખર સિંહના જેવો બહાદુર હતો. હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મહંમદ ગિઝની અથવા બીજા મુસલમાન રાજાઓની પેઠે દેશ લૂંટવાનો કે દેવાલયો તોડી પાડવાનો નહોતો, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં સારી રીતે રાજ્ય કરવાનો હતો. તેણે અહીં પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને તેના ૪૮ મા વર્ષમાં તે મરણ પામ્યો.

૨૯. (અ) હુમાયુ અને શેરશાહ.

હુમાયુ બાબરનો મોટો પુત્ર થતો હતો. તેના પર તેનું અત્યંત વહાલ હતું. બાબર હિંદુસ્તાનમાં માત્ર ચારજ વર્ષ રહ્યો હતો, અને તે વખતે હુમાયુ ઘણો માંદો પડ્યો હતો. તેની જીવવાની આશા રહી નહોતી. તેના પિતાને આથી ઘણું લાગી આવ્યું, અને તેને બચાવવા જે કાંઈ કરવું પડે તે સઘળું કરવા તે તૈયાર થયો. તેના એક દર-બારીએ સૂચવ્યું, કે “જે તમે ઇશ્વરની ખંદગી કરો, અને તમારી પાસે ઉત્તમમાં ઉત્તમ ચીજ જે હોય તે ઇશ્વરને અર્પણ કરો, તો કદાચ તમારા પુત્રની જિંદગી બચી શકે. તમારી પાસે આગ્રામાંથી મળેલો એક અમૂલ્ય હીરો છે, તે તમે ઇશ્વરને અર્પણ કરો.” બાબરે જવાબ દીધો કે “મારી પાસે એથી પણ અમૂલ્ય ચીજ છે. તે ચીજ મારી પોતાની જિંદગી છે; તે અર્પણ કરવા હું ખુશી છું.” એમ કહી પોતાના પુત્રની પથારી આગળ ઘુટણીએ પડી તે બોલ્યો, કે “હે ઇશ્વર, તું મારા પુત્રને બચાવ, અને તેને બદલે મને ઉપાડી લે.” થયું પણ તેમજ. હુમાયુ માંદગીમાંથી બચ્યો, અને બાબર મરણ પામ્યો.

હુમાયુને તેના પિતા તરફથી યુદ્ધકળાનું ઘણું સાડું શિક્ષણ મળ્યું હતું, તેથી લડાઈમાં તે ઘણી સારી રીતે લડી શકતો; પરંતુ તેનું ચારિત્ર્ય હંચા પ્રકારનું નહોતું. ખંત શું છે તે એ સમજતો નહિ. પોતાનો ઘણો વખત મોજશોખ અને આળસમાં કાઢતો, તેથી દુશ્મનો તેના પર કાવી જતા.

ગુજરાતના રાજા બહાદુરશાહ તથા બંગાળના પઠાણ સરદાર શેરશાહ સાથે એને લડવું પડ્યું. શેરશાહે દગો કરી હુમાયુને હરાવ્યો. જ્યારે હુમાયુ અને તેના સિપાઈઓ નિર્ભયપણે સૂતા હતા, ત્યારે અકસ્માતે તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા. પરિણામે ઘણા સિપાઈઓ માર્યા ગયા, અને કેટલાક ગંગા નદીમાં ડૂબી મુઆ. હુમાયુએ પણ પોતાની જિંદગી બચાવવા ગંગા નદીમાં પડતું મૂક્યું; પણ એક ભીસ્તીએ

પોતાની પખાલની મદદથી તેની જિંદગી બચાવી, અને તેને નદીને સામે પાર લઇ ગયો. હુમાયુએ આ વખતે તેને વચન આપ્યું કે તું આગ્રા આવીશ, તો હું તને ત્રણ કલાક રાજ્યાસન પર બેસાડી પાદશાહની પેઠે હુકમ કરવા દઇશ. થોડા વખત પછી એ **લીસ્તી** આગ્રા જઈ ચઢ્યો, અને હુમાયુએ પોતાના વચન પ્રમાણે તેને ત્રણ કલાક ગાદી પર બેસવા દીધો. તે દરમિયાન **લીસ્તી**એ પોતાનાં સગાંવડાલાંને કીમતી બક્ષિસો આપી, અને રાજપદનું સુખ ભોગવી લીધું.

બીજે વર્ષે હુમાયુએ લશ્કર ઉભું કર્યું, અને શેરશાહ સાથે તેને કુનોજ આગળ એક લડાઈ થઈ. તેમાં પોતાના લશ્કરના કાવતરાથી તે હારી ગયો, અને રજપૂતાનામાં નાસી ગયો. અફઘાન સરદારોએ તેની પુંઠ પકડી, તેથી નાસતાં નાસતાં તે એક રણમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પાણીની તેમને બહુ વિટંબણા પડી. પાણી વાસ્તે તેના સિપાઈઓ માંહોમાંહે લડી મુઆ. થોડા ઘણા જ જીવતા રહ્યા, તેમની સાથે ઉમરકોટ શહેરમાં તે પહોંચ્યો. ત્યાં ઈ. સ. ૧૫૪૨ માં તેની બેગમ હુમીદાને પેટે પુત્રનો જન્મ થયો. તે પુત્રનું નામ જલાલુદ્દીન પાડવામાં આવ્યું. તે **મહાન અકબરના** નામથી ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયો છે. ત્યાંથી તે ધરિાન ગયો. ધરાનના રાજાએ તેને આશ્રય આપ્યો, અને તેનું રાજ્ય પાછું મેળવવામાં મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. આ પ્રમાણે હુમાયુએ પ્રથમ પોતાનું રાજ્ય ગુમાવ્યું.

તે ધરાનમાં રહ્યો, તે દરમિયાન શેરશાહ દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો. તેણે ઘણી ઉત્તમ રીતે રાજ્યવ્યવસ્થા કરી, પણ એના મરણ પછી તેના વંશજે ઘણા નિર્બળ માલમ પડ્યા. તેમની સત્તા નામનીજ રહી. તેમનેા પ્રધાન હેમુ સઘળો રાજકારભાર ચલાવતો હતો. સર્વત્ર અંધાધુંધી ફેલાઈ. આ તકનેા લાભ લઈ પોતાના નીમકડલાલ સરદાર બહેરામખાન સાથે ધરાનના પાદશાહની મદદ લઈ હુમાયુ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. સરહદ આગળ તેણે અફઘાનોને હરાવ્યા, અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું.

રાજ્ય પાછું મળ્યા પછી તે વધારે વખત ભોગવી શક્યો નહિ. એક વખત સાંજે પોતાના મહેલની અગાસી ઉપર તે ગયો, ત્યાંથી નીચે ઉતરતો હતો. એવામાં પાસેની મંચિજદમાંથી બાંગનો પોકાર તેણે સાંભળ્યો. એટલે તે પગથીઆ ઉપર બેસી ગયો અને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી ઉઠી જોવો તે નીચે ઉતરવા બય છે, કે તેની ઢાકડી આરસપાડાણુના પથ્થર પરથી લપસી ગઈ અને તે નીચે પડ્યો. સખત ઇજને પરિણામે ૫૦ વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામ્યો.

૨૬. (બ) સૂર વંશના રાજાઓ.

શેરશાહ સૂર જાતનો અકબાન હતો. તેનું મૂળ નામ હરિદ-ખાન હતું. જુવાનપુરના સુલતાનની સાથે એક દિવસ શિકારે ગયો. ત્યાં નરવારના એકજ ઝટકાથી તેણે વાઘને માર્યો, જેથી સુલતાને તેને ‘શેરખાન’ નો ખિતાબ આપ્યો હતો.

દિલ્હીની ગાદીએ બેઠા, ત્યારે તેણે ‘શેરશાહ’ કે ‘વાઘનો રાજા’ નામ ધારણ કર્યું હતું. તે વાઘના જેવો જોરાવર અને ચાલાક હતો. દુશ્મનો પ્રત્યે દયા કરતો નહિ. અને પોતાના લાલ આગળ કરેલા કરારોને તોડવા તે કદી અચકાતો નહિ.

ગાદીએ બેઠા પછી શેરશાહ ડહાપણથી રાજ્ય કર્યું. તેની પાંડલાંના મુસલમાન રાજાઓ રાજ્યને લગતી નાની નાની બાબતોમાં ધ્યાન આપતા નહિ, અને તે કાંઈ તેમના સરદારો અને અમલદારોને સોંપી દેતા. શરૂઆતમાં આ અમલદારો સારી રીતે કામ કરતા; પણ પાછળથી તેઓ મોજુલા અને આળસુ બની ગયા હતા, તેથી તેઓનું કામ તેમના હાથ નીચેના માણસોને સોંપી દેતા હતા. શેરશાહ આ પ્રમાણે નહિ વર્તતાં દરેકે દરેક કામમાં જાતે હેખરેખ રાખતો હતો. ગરીબમાં ગરીબ માણસની માફક તે ઉઘોગી રહેતો હતો. પ્રજાની સારી રીતે સંભાળ રાખતો. હિંદુઓ ઉપર જુલમ નહિ ગુજારતાં.

ઘણા હિંદુઓને રાજ્યમાં તેણે સારી નોકરીઓ આપી હતી. ખંગાળાથી સિંધુ નદી સુધી એક ધોરી રસ્તો તેણે કરાવ્યો હતો. ઠંકાણે ઠંકાણે ધર્મશાળાઓ, કુવા વગેરે ખંધાવ્યાં હતાં. ટપાલ ખાતાની શરૂઆત પણ તેના રાજ્યમાંથીજ થઈ હતી. માળવા અને મારવાડનાં રાજ્યો જીતી લીધા બાદ કલિંજરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલતાં તે મરણ પામ્યો.

તેના મરણ બાદ તેનો પુત્ર **સલીમશાહ** ગાદી ઉપર આવ્યો.

પિતાનો એક પણ ગુણ તેના અથવા તેના વંશજોમાં નહિ હોવાને લીધે થોડા વખતમાં રાજ્ય ગુમાવ્યું. હુમાયુ પોતાનો ગુમાવેલો મુલક પાછો મેળવવા મોટું લશ્કર લઈ ચઢી આવ્યો, અને દિલ્હી, આગ્રા જીતી લીધાં. બાદ ટુંક સમયમાં ‘સૂર વંશ’ નો છેડો આવ્યો.

હુમાયુ સ્વભાવે દયાળુ, માયાળુ, સાદા, નમ્ર, ઉદાર અને બહાદુર હતો. છતાં લશ્કરી સરદાર તરીકે તે ઘણો કાબેલ ન હતો; કારણ કે શેરખાન જેવા કુશળ સરદારથી તેને હાર ખાવી પડી હતી. તે કેળવણીએ અને વિદ્યાવ્યસની હતો, છતાં અક્ષીણ ખાવાની આદતથી તે સુસ્ત બની ગયો હતો, જેને પરિણામે તેનો રાજ્યવહીવટ નબળો થવા લાગ્યો હતો. ભાઈઓ ઉપર તેને બહુજ પ્રીતિ હતી. અને તેમના તરફ તે ઘણોજ ભલો રહેતો. રાજ્યના ભાગ ભાઈઓને તેણે સરખા વહેંચી આપ્યા, તે રાજ્યદ્રારી દષ્ટિએ તેની મોટામાં મોટી ભૂલ હતી.

૩૦. અકબર અને બહેરામ.

પાણીપતનું યુદ્ધ.

હુમાયુના મરણ વખતે તેનો પુત્ર અકબર પંજાબમાં હતો, તેથી ગાદીનો દાવો કરનાર ઘણા જણ નીકળી પડ્યા. દાવો કરનારમાં મુખ્ય પુરુષ હેમુ હતો. શેરશાહના વંશજોના વખતમાં પ્રધાનપદ તેણે ભોગવ્યું હતું. વળી તે ઘણો લોભી હતો, તેથી રાજગાદી મેળવવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. પરંતુ બહેરામખાન તથા તાહિ બેગ

જેવા નીમકહલાલ સરદારો અકબર પાસે હતા. તેમણે તેને તેની તરુણ અવસ્થામાં ઘણી મદદ આપી.

અકબર અને બહેરામ એક મોટું લશ્કર લઈ હેમુને પાણીપત-

ના મેદાનમાં ઇ. સ. ૧૫૫૬ માં મળ્યા. લડાઈ થોડો વખત ઘણી સખત ચાલી. અંતે એક તીર હેમુને વાગ્યું. અને તે મરણુતોલ થઈ ગયો. આથી તેના લશ્કરમાં ગભરાટ ફેલાયો, અને સઘળા નાસવા લાગ્યા. હેમુને અકબર પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. બહેરામ અકબરને કહ્યું. કે “આ તમારી પહેલી લડાઈ છે, માટે આ કાજરને મારી તમારી તરવારને એના લોહીથી તૃપ્ત કરો.” પરંતુ અકબરે કહ્યું, કે “એ મરેલા જેવોજ છે. જે તેનામાં



અકબર.

જેર તથા હોશિયારી હોત. તો એને મારી તરવારનો સ્વાદ ચખાડત. આથી બહેરામ પોતે ભર દરબારમાં હેમુને મારી નાખ્યો. આજ પ્રમાણે ઇર્ષ્યા તાદ્દિબેગને પણ તેણે મારી નાખ્યો હતો. આવાં કૃત્યોનું શું વિપરીત પરિણામ આવ્યું તે આગળ જણાશે.

પાણીપતના યુદ્ધ પછી અકબરનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. દિલ્હીની સમસ્ત પ્રજાએ તેને ઘણા હર્ષના પોકારથી વધાવી લીધા. બધા બળવાખોરો નિસ્તેજ થઈ ગયા, અને સલાહશાંતિમાં તે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેને માલમ પડ્યું કે બાબર તથા પોતાનો

પિતા ખંને મોગલ રાજ્યનો પાયો ખરાબર નાખી શક્યા નહોતા; કારણ કે તેમની રાજનીતિ ભૂલ ભરેલી હતી. તેઓ હિંદુ અને મુસલમાનમાં ભેદ રાખતા હતા. પરિણામે હિંદુ તથા મુસલમાન પ્રજા વચ્ચે અસંતોષ ફેલાયો. આથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે મારે સઘળાને સમાન ગણવા, અને વાજખી ન્યાય આપવો. આથી તે ઘણા લોકપ્રિય અને ન્યાયી પાદશાહ ગણાયો.

જ્યારે અકબર અઢાર વર્ષનો થયો, ત્યારે તેને લાગ્યું કે મારે હવે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવું જોઈએ. વળી બહેરામખાનની નિર્દયતા અને આપખુદ સ્વભાવથી તે કંટાળી ગયો હતો, તેથી તેણે તેને કહેવડાવ્યું, કે “મક્કાની હજ કરવા હવે તમે જાઓ તો સાહે”. તે સમજી ગયો કે હવે મારી સત્તાનો અંત આવ્યો છે. છેલ્લે તેણે એક બળવો કર્યો, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ તેથી અકબરને શરણે ગયો; પરંતુ અકબરે તેને મક્કે મોકલી દીધો. રસ્તામાં એક અફઘાન કે જેના બાપને તેણે મરાવી નાખ્યો હતો, તેણે તેને દગાથી પાટણમાં મારી નાખ્યો. આ પ્રમાણે બહેરામનો અંત આવ્યો. દયા અને રહેમ નજર કર્યારે અને કોના પર રાખવી એ તે સમજતો નહોતો. પોતાની ભૂલનું પરિણામ તેણે ભોગવ્યું, અને પાછલી ઉંમરે અકાળ મૃત્યુને શરણુ થયો.

૩૧. અકબર અને રજપૂતો.

રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધા પછી અકબરે ઘણા મુલકો જીત્યા, પણ રજપૂતાના રજપૂતોનાજ હાથમાં હતું. તેમને પોતાના મિત્ર બનાવવા, એવો અકબરનો ઉદ્દેશ હતો. સઘળા રજપૂતોમાં રાણા સંગનો પુત્ર ઉદેસિહ ઘણો બહાદુર હતો. ઘણા રજપૂતો અકબરને શરણુ થયા, પરંતુ ઉદેસિહ જરા પણ ડગ્યો નહિ. ચિતોડ અને તેનો કિલ્લો અસલથી જાણીતો થયેલો છે. તે કિલ્લામાં ઉદેસિહે સર્વ ગોઠવણ કરી તેનું ઉપરીપણું જયમલ નામના એક બહાદુર સરદારને

સોંપ્યું, અને પોતે અરવલ્લીના ડુંગરમાં ભરાઈ ગયો. અકબરે તે કિલ્લાને કેટલાક મહીના સુધી ઘેરો ઘાલ્યો, પણ કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. કિલ્લો ઘણો મજબુત હતો, તથા રૈયતને વાસ્તે ખાવા પીવાનાં સાધન તેમાં પુષ્કળ હતાં. અંતે સુરંગ ખોદવા અકબરે હુકમ આપ્યો, કે જેથી તેમાં દાઝગોળો ભરી કિલ્લાને ઉડાડી દેવાય. સુરંગ ખોદતાં ઘણાના પ્રાણ ગયા. જો કે એટલું તો કહેવું જોઈએ, કે કાંઈને પણ એ કામ પર અકબરે જોરજુલમથી લગાડ્યા નહોતા.

અંતે કિલ્લાની દિવાલમાં ઠંકાણે ઠંકાણે ગાબડાં પડવા લાગ્યાં, તેથી અકબરે કિલ્લાની દરેક બાજુએથી હુમલો કરવા પોતાના સૈનિકોને કહ્યું. તેમણે તે પ્રમાણે કર્યું, અને રજપૂતો અને મોગલો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. જયમલ ગઢના મિનારા પરથી સઘળું જોતો હતો, અને પોતાના સિપાઈઓને ઉત્તેજન આપતો હતો. એવામાં તેના કપાળમાં એક ગોળી વાગી અને તે નીચે પડ્યો. પોતાનો સરદાર આ પ્રમાણે પડ્યો તે જાણી રજપૂતો પોતાના રિવાજ પ્રમાણે પોતાનાં ઘેરાં-છોકરાંને અગ્નિદાહ કરી હાથમાં તરવાર લઈ કેસરીઆં કરી લડવા નીકળી પડ્યા. આખી રાત લડાઈ ચાલી. અને ૮,૦૦૦ રજપૂતો લડતાં મરી ગયા, તેમ છતાં ઉદ્દેશિંહ અકબરને તાબે થયો નહિ. તે અને તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંહ મરતાં સુધી અકબરની સામે લડ્યા.

૩૨. પ્રતાપસિંહ અને હલદીવાટનું યુદ્ધ.

અનેક રજપૂત રાજાઓ દિલ્હીના પાદશાહને નમ્યા હતા, અને તેમના પુત્રો પાદશાહની નોકરીમાં સરદાર થયા હતા; પરંતુ મેવાડના સિસોદીઆ રાણાઓ મુસલમાન પાદશાહને તાબે થયા ન હતા. અકબરના મહાબુદ્ધિમાન અને પરાક્રમી રાજા માનસિંહને અકબરે સૈન્ય લઈ દક્ષિણમાં મોકલ્યો હતો; તે પ્રતાપસિંહને મળવા આવ્યો,

ન્યારે પ્રતાપસિંહે તેનો તિરસ્કાર કર્યો, અને કહ્યું કે તુરકને કન્યા આપનાર સાથે હું જન્મતો નથી. આ અપમાનથી ક્રોધે ભરાઈ માનસિંહે અકબરને ઉશ્કેર્યો, તેથી અકબરે પોતાના વડા શાહજહા સલીમના હાથ નીચે મોટું લશ્કર મેવાડ પર મોકલ્યું. હલદીઘાટનું મેદાન અરવલ્લી પર્વતની તળેટીમાં એક ખીણના મોં આગળ આવેલું છે. તે મેદાનમાં સંવત ૧૭૩૨ ના શ્રાવણ સુદ ૭ ને દિવસે રજપૂત



અને મોગલ સૈન્ય વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું. મેવાડનો રાણા પ્રતાપસિંહ ૨૨,૦૦૦ શૂરા રજપૂતો લઈને હલદીઘાટને નાકે અકબર પાદ-શાહની ફ્રાજને ખાળવા સાડે આવીને ઉભો હતો.

રજપૂત અને મોગલ સન્યનો ભેટો થતાં પ્રતાપ પોતાના લાલ વાવટા સાથે રણમાં ધસ્યો. અને જ્યાં પુરેપુરું યુદ્ધ જમી રહ્યું હતું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. રાજા માનસિંહને

પ્રતાપસિંહ.

પ્રતાપસિંહે બહુ ખોજ્યો, પણ તેની સાથે યુદ્ધ કરી વેર લેવાનો લાગ મળ્યો નહિ; પરંતુ સલીમના અંગરક્ષકોને કાપતો કાપતો પ્રતાપ સલીમના હાથી પાસે જઈ પહોંચ્યો. પ્રતાપનો ઘોડો ચેતક સલીમના હાથી પર એક પગ મૂકી ઉંચો થયો. સલીમના હોદાને લોખંડનાં પતરાં જડેલાં ન હોત, તો શૂરા રજપૂત રાજના લાલાથી સલીમ માર્યો ગયો હોત. હાથીનો માવત પડ્યો, અને હાથી ઉન્મત્ત થઈ સલીમને લઈ નાઠો. એ સ્થળે ભારે કતલ મચી રહી. પ્રતાપને એક ગોળીનો, ત્રણ લાલાના, અને ત્રણ તરવારના મળી સાત જખમો થયા હતા, તોપણ તેણે પાછી પાની કરી નહિ.

આખરે તે ઘેરાઇ જવાની તૈયારીમાં આવી પડયો; એટલામાં દેલવાડાના રાજ માનાએ તેના માથા પરથી રાજછત્ર ખેંચી લઇ પોતાને માથે ધરાવ્યું, અને મોગલોનો જમાવ હતો ત્યાં તે ધસ્યો. એ પ્રતાપ છે એમ ધારી મોગલોએ તેના પર હુમલો કર્યો, અને રાજ માનસિંહ અને તેના દોઢસો સામંતો મરાયા. આ દરમિયાન પ્રતાપને તેના માણસો દૂર ખેંચી ગયા, ને રજપૂતોએ બહુ બહાદુરી બતાવી; પરંતુ મોગલ ફોજની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી, અને તેમની પાસે ઘણી તોપો હતી, તેથી મોગલ લશ્કરનો જય થયો. હલદીઘાટના રક્ષણ માટે એકઠા થયેલા આવીસ હજાર રજપૂતોમાંથી કક્ત આઠ હજાર રણભૂમિમાંથી જીવતા પાછા ગયા.

આવી હારથી ન ગભરાતાં રાણા પ્રતાપે અકબર સાથે લડાઈ ચાલુજ રાખી. અંતે ધીમે ધીમે ચિતોડ સિવાય પોતાના રાજ્યનો ઘણોખરો ભાગ પાછો મેળવ્યો. પ્રતાપસિંહે એવી બાધા રાખી હતી, કે જ્યાં મુઘી હું ચિતોડ પાછું મેળવું નહિ. ત્યાં મુઘી મારે સોનાડપાની થાળીમાં જન્મવું નહિ; તેમજ પરાજ સિવાયની બીજી પથારીમાં સૂવું નહિ, અને દાઢી મૂછ આમળવાં નહિ. હજુ પાંચુ તે વંશના રજપૂત રાજાઓ સોનાડપાની થાળીમાં જન્મતા નથી. તેઓ થાળી નીચે પાંદડાં મૂકે છે, ત્યાર પછી જન્મે છે. પથારી તળે પણ હંમેશા પરાજ મૂકે છે. તેઓ અઘાપિ એવું અભિમાન ધરાવે છે, કે અમે મુસલમાનને તાબે થયા નથી.

૩૩. અકબર અને ચાંદબીબી.

આહ્મણી રાજ્ય કેવી રીતે સ્થપાયું, તથા કેવી રીતે તૂટી ગયું, તે તમે આગળ વાંચી ગયા છો. અહમદનગરનો રાજ મરી ગયો, અને કોઈ હકદાર વારસ નહિ હોવાથી ગાદીને વાસ્તે ભાંજગડ થવા લાગી; તેથી રાજ્યના પ્રધાને અકબરનો પુત્ર મુરદાહ જે તે વખતે ગુજરાતમાં

સુબો હતો, તેને મદદ વાસ્તે લખ્યું. અહમદનગરની બેગમ ચાંદ-બીબીને આગમ્યું નહિ. તેના સરદારે તેને છોડી ચાલ્યા ગયા હતા, તોપણ હિંમત રાખી પોતાના વિશ્વાસુ સિપાઈઓ સાથે લડાઈની સામગ્રી તે તૈયાર કરવા લાગી. જોટલો ખોરાક મળી શક્યો, તેટલો સઘળો તેણે કિલ્લામાં ભર્યો. પોતાના શહેરને ફરતી મજબુત દિવાલ પર, વિશ્વાસુ અમલદાર પર, અને પોતાના સામર્થ્ય પર આધાર રાખી તે દુશ્મનની વાટ બેવા લાગી.

અહમદનગરનો કોટ એવો ઉંચો હતો, કે કોઈ પણ દુશ્મનથી તે ઉપર ચઢી શહેરમાં દાખલ થઈ શકાય નહિ. બે કોટ વૂટે તોજ તેમાં પ્રવેશ કરી શકાય, તેથી મુરાદના લશ્કરે સુરંગ ખોદવાનું કામ શરૂ કર્યું. સુરંગ એવી રીતે ખોદવાની હતી, કે તેનું મોઢું બરાબર દિવાલ આગળજ નીકળે. આવી સુરંગો તૈયાર કરવામાં આવી, અને તે બાબતની બરાબર બાતમી ચાંદબીબીને મળી તે પહેલાં એક સુરંગમાંથી દારૂગોળો ફોડવામાં આવ્યો, અને દિવાલમાં ગાબડું પડ્યું. ગાબડું પડતાંજ ચાંદબીબીના સૈનિકો નાસભાગ કરવા લાગ્યા. પરંતુ ચાંદબીબી જરા પણ ગભરાઈ નહિ. તેણે શરીરે બખ્તર પહેર્યું. અને હાથમાં તરવાર લઈ દુશ્મન સમીપ ઉભી રહી. આવી હિંમતની અસર સૈનિકો ઉપર ઘણી થઈ. તેઓ સઘળા એકઠા થઈ પોતાની બેગમ સાથે રહી દુશ્મન સામે ઘણી બડાદુરીથી લડ્યા. તેમના ઘણા માણસો મરી ગયા, અને સંધ્યાકાળ થતાં મોગલ લશ્કરને પાછા હઠવું પડ્યું.

ચાંદબીબીના આ કૃત્યની સઘળા પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. તે દિવસથી રૈયતે તેને “ચાંદ સુલતાના”નું નામ આપ્યું. રાતોરાત તેણે વૂટેલી દિવાલ સમરાવી, અને સૂર્યોદય થતાં આઠ ફૂટ દિવાલ ચણાઈ ગઈ. ત્યાર પછી તેણે પોતાના સરદારે જે દેશાવર હતા, તેમને લડાઈ બાબત સંદેશા મોકલાવ્યા. તેઓ તેમની મદદે આવી પહોંચ્યા,

એટલે મોગલોએ સંધિ કરી. આ પ્રમાણે આ બહાદુર રાણીએ પોતાના દેશનું રક્ષણ કરી તેનું સ્વતંત્રપાણું જાળવી રાખ્યું.

૩૪. અકબર અને તેના મિત્રો.

અકબર વિદ્યાવિનોદી હતો, અને વિદ્વાન પુરુષને પોતાના રાજ્યમાં ઘણું ઉત્તેજન આપતો. તેની નોકરીમાં દાખલ થનાર પહેલો હિંદુ ટેહરમલ હતો. તેના પર રાજાનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. જમીનની માપણીનું તથા કરવેરા ઉઘરાવવાનું તેને ઘણાં ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન હતું. રાજદ્વારી ખાતામાં વપરાતી હિંદી ભાષા તેણે કઢાવી નાખી, અને તેને બદલે શુદ્ધ ફારસી ભાષા દાખલ કરાવી. આથી સઘળા હિંદુઓ જે રાજ્યમાં ઉંચા દરજ્જાની પદવીની અભિલાષા રાખતા હતા, તેમને ફારસી ભાષા શીખવી પડી. ટેહરમલ વિદ્વાન હતો એટલુંજ નહિ, પણ તે બહાદુર હતો; અંગાળામાં ચાલતી એક લડાઈ દરમિયાન તે હાજર હતો. લડાઈમાં એક સરદાર માર્યો ગયો અને બીજાનો ઘોડો નાસી ગયો, પણ ટેહરમલ પોતાની જગાએથી જરા પણ ખસ્યો નહિ. આથી મોગલ લશ્કર હારતું બચ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તેને કતોડ મળી.

અકબરના મિત્ર તરીકે અબુલફૈઝી અને અબુલફઝલ નામના બે ભાઈઓ ઘણા પ્રખ્યાત છે. તેઓ ઘણા વિદ્વાન હતા, અને તેમણે ઘણાં ઉત્તમ પ્રકારનાં પુસ્તક લખ્યાં છે. ફૈઝીની કવિતાની કીર્તિ અકબરના દરબારમાં ફેલાઈ, તેથી રાજાએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને ત્યારથી તેને પોતાના અંગત મિત્ર તરીકે પોતાની પાસે રાખ્યો. અબુલફઝલે ‘આઝને અકબરી’ નામનું પુસ્તક રચ્યું છે. તે ઉપરથી ફૈઝી વિષે ઘણી ખબર આપણને મળી શકે છે. તે સ્વભાવે ઘણો આનંદી હતો. ગરીબ તેમજ તવંગરને પોતાને ત્યાં બોલાવતો,

અને તેમને આદરસત્કાર કરતો. તેણે યુનાની દવાઓનો ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને તેનો લાભ સઘળાને તે મક્કત આપતો.

અબુલફઝલ પોતાના ભાઈ કરતાં ચાર વરસે નાનો હતો. પંદર વરસની ઉંમરે એણે ઘણીખરી ચોપડી વાંચી હતી. એક વખત એવું બન્યું કે એક ચોપડી જે ભાગ્યેજ વાચકવર્ગના હાથમાં આવી હતી, તેનાં બધાં પાનાં અર્ધા બળી ગયાં હતાં. અબુલફઝલને તે બર્જેલી ચોપડી આપવામાં આવી, અને બર્જી ગએલાં પાનાં પૂરાં કરવાનું તેને કહેવામાં આવ્યું. અબુલફઝલે તેમ કર્યું, અને જ્યારે તેજ ચોપડીની બીજી નકલ અનાયાસે મળી આવી, ત્યારે તેના ઉમેરેલા શબ્દો બરાબર મળતા આવ્યા. આથી તે કેટલો વિદ્વાન હતો તેનો તમને ખ્યાલ આવશે. અકબરને તેના પર ઘણી પ્રીતિ હતી. પરંતુ તેના શાહબંદા સલીમને તેને માટે તેટલાજ પ્રમાણમાં તિરસ્કાર હતો. અંતે સલીમે આ વિદ્વાન પુરુષને મારી નંખાવ્યો. અકબર આ ખબર સાંભળી ઘણો દીલગીર થયો અને તે બોલ્યો, “સલીમને જે પાદશાહ થવાની ઉમેદ હતી, તો અબુલફઝલને બદલે મને મારી નાખ્યો હોત તો સાચું થાત.” તે સિવાય તાનસેન ગવૈયો, કાવ્યકુશળ કવિ ગંગ, રાજા બીરબલ વગેરે તેના રાજ્યમાં પ્રખ્યાત વિદ્વાનો હતા.

અકબર પોતાના મિત્રો સાથે પ્રેમાળ હતો એટલુંજ નહિ. પણ સર્વ મનુષ્ય પર સમાનતાથી જોતો. ધર્મ સંબંધી તેણે એક નવો પંથ રચાવ્યો હતો, જે તેની હયાતીમાં થોડા સમય ચાલી પાછળથી બંધ પડી ગયો હતો. હિંદુઓ પ્રત્યે તે સહ્યતાથી અને માયાળુપણે વર્તતો. જાતિભેદ રાખ્યા સિવાય હિંદુઓને મોટે હોદ્દે ચઢાવ્યા હતા. જમાબંધીની નવી રીત તેણે ટોડરમલ પાસે કરાવી હતી. પ્રજાને અમલદારોના જુલમથી બચાવવા રોકડ રકમમાં મહેસુલ લેવાની તેણે પહેલ કરી હતી. તેના સમયમાં રાજ્યવહીવટ ચોકસો હતો, અને ચોરી

તથા લૂટફાટ વગેરે નાબુદ થયાં હતાં. તેના વખતમાં દરેક જાણુને પોતાની નજરમાં આવે તે ધર્મ પાળવાની છૂટ હતી. મુસલમાની ધર્મ ન માનનારા પાસે જજીઆ વેરો લેવામાં આવતો હતો તે તેણે રદ કર્યો. જત્રાણુઓ પરનો વેરો પણ તેણે માફ કર્યો. હિંદુસ્તાનમાં સતી થવાનો ચાલ હતો, તે તેણે બંધ કરવા કોશીશ કરી. ટુંકામાં રૈયતના સુખ માટે અકબર બહુ કાળજી રાખતો હતો. રાજ્યનાં કાર્ય નિયમસર અને સત્ય માર્ગે ચલાવતો. અકબરની રાજનીતિથી દેશમાં આખાદી થઈ, અને બધે એકસરખી વ્યવસ્થા ફેલાઈ. ક્ષત્રી રાજાઓમાં જેમ રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, અશોક, વિક્રમાદિત્ય વગેરે મહાન રાજાઓ થઈ ગયા છે, તેમ સઘળા મુસલમાન અને મોગલ રાજકર્તાઓમાં તે શ્રેષ્ઠ થઈ ગયો છે.

૩૫. જહાંગીર અને સર ટોમસ રો.

સલીમ જહાંગીર નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તે કોઈ પણ રીતે તેના પિતા મહાન અકબર સાથે સરખાવી શકાય એવો નહોતો. પોતાનો વખત એશઆરામ અને આળસમાં કાઢતો. તેના રાજ્યની શરૂઆતમાં તેના પુત્ર ખુર્રમ બળવો કર્યો, પણ તરતજ તે દાબી દેવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી કાબુલ, મેવાડ, બંગાળા, અને દક્ષિણમાં તેણે સવારીઓ મોકલી, અને ત્યાં વિજય મેળવ્યો. તેના પિતાની કબર આગ્રામાં હતી, તેના ઉપર તેણે એક લપકાદાર મકાન બંધાવ્યું, આસપાસ બગીચો કરાવ્યો, અને તેમાં દાખલ થવા સુશોભિત દરવાજા ઉભા કરાવ્યા. રસ્તામાં ઠામ ઠામ ઝાડો રોપાવ્યાં. આ સઘળો ફેરફાર તેણે કર્યો હતો. તે જોવા તે પોતે આગ્રા ગયો, ત્યાં આગળ એક રમુજી બનાવ બન્યો; તેની વાર્તા નીચે પ્રમાણે છે.

એક રાત્રે જહાંગીર પોતાના તંબુમાં નીશો કરી સૂતો હતો. એટલામાં તેણે શિઆળના અવાજ સાંભળ્યા. તેણે પોતાના દરબારીઓને પૂછ્યું, કે “આ જનાવરો શા માટે બરાડા પાડે છે, અને તેમને

શું જોઈએ છે ? ” ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો, કે “ ખુદાવિદ, આપ અહીં આવેલા છો, તે જાણી તેઓ આ સખત ટાઢમાંથી પોતાને બચાવવા આપને આજીજી કરે છે. ” જહાંગીરને આ સાંભળી ઘણું લાગી આવ્યું, અને તેમને વાસ્તે ગરમ કપડાં તથા શાલદુશાલા મોકલી આપ્યા; પરંતુ બીજી રાત્રે પણ એવોજ અવાજ એણે સાંભળ્યો. તેનું કારણ પૂછતાં એને એમ કહેવામાં આવ્યું કે સાહેબ ! ગંધ કાલના આપના ઉપકારના બદલામાં તેઓ આપને દુઆ દે છે. ” આ ઉપરથી તમને જણાશે કે જહાંગીર કેટલો બધો નીશો કરતો હતો !

સોળમા સૈકામાં યુરોપીઅન પ્રજા હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગી. પોર્ટુગીઝ પ્રથમ અહીં આવ્યા હતા. તેના પછી હોલેન્ડના લોકો તથા અંગ્રેજો પણ વ્યાપાર અર્થે અહીં આવવા લાગ્યા. ઈંગ્લેન્ડના રાજા જેમ્સે હિંદુસ્તાનની જહોજલાલી વિષે સાંભળ્યું હતું, તેથી સર ટોમસ રો નામના પોતાના એલચીને જહાંગીરના દરબારમાં તેણે મોકલ્યો. તે ત્યાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો, અને જે સઘળું તેણે જોયું તેની નોંધ તેણે લીધી. તે કહે છે, કે “જહાંગીરના વખતમાં રાજ્યવ્યવસ્થા અકબરના જેવી નહોતી, દેશ લુંટારાથી ભરપુર હતો, તેથી મુસાફરી કરવી બહુ કઠણ પડતી હતી. વળી જહાંગીરને દારૂ પીવાનો ઘણો શોખ હતો. બેલાન થઈ ઢળી પડતાં સુધી તે પીધાજ કરતો; જો કે બીજાઓને દારૂ પીવાની સખત મનાઈ હતી. કેટલીક વખત કૂરતાથી વર્તતો, તોપણ તેનું અંતઃકરણ નિર્મળ હતું.”

જહાંગીરના જન્મ દિવસે તેની તુલા થતી, અને સોનું, રૂપું, કીનખાખ વગેરે કીમતી ચીજો ઉમરાવો અને બીજાઓને બક્ષિસ આપી દેવામાં આવતી. તે જ્યારે સવારીમાં ફરતો અને લડાઈમાં જતો ત્યારે બહુ દબદબો રાખતો, પણ અવ્યવસ્થા ઘણી માલમ પડતી. તેનો દરબાર ખટપટથી ભરપુર હતો. સઘળો કારભાર તેની બેગમ

નૂરજહાં કરતી હતી. જ્યારે મેં પાદશાહ પાસે હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાની રજા માગી, ત્યારે એવો જવાબ મળ્યો કે “રાજ્યનું કામ રાણી કરે છે. મારે તેમને પૂછા.”

નૂરજહાંનો આપ તુર્કિસ્તાનનો રહીશ હતો, પરંતુ ગરિબાદને લીધે તેણે પોતાનો દેશ છોડ્યો. અને તે અકબરના દરબારમાં દાખલ થયો. ત્યાં આગળ નૂરજહાં સલીમની નજરમાં આવી અને તેને જોઈ તે મોહિત થયો; પણ નૂરજહાંનાં લગ્ન શેર અફઘાન નામના ઈરાની સરદાર સાથે કરવામાં આવ્યાં, તેથી તે પોતાની ઇચ્છામાં નાહિમેદ થયો. જોવા તે ગાદીએ આવ્યો કે તરતજ તેણે શેર અફઘાનને મરાવી નંખાવ્યો, અને નૂરજહાં સાથે લગ્ન કર્યું. રાજ્યનો સંઘર્ષ કારભાર તેણે તેને સોંપી દીધો. તેના લાઇ તથા બાપને દરબારમાં હિંમતી પદવી આપી. જહાંગીર તો એમજ કહેતો કે “હિતમ ખોરાક અને પીવાનો સારો દાડ મને પુષ્કળ મળે એટલે બસ છે. મારી બેગમ ઘણી હોશિયાર છે. તે મારા કરતાં રાજ-વાડીવટ સારો ચલાવશે.”

નૂરજહાંની સત્તા જહાંગીર પર કેટલી હતી, તે નીચે લખેલી વાત ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

નૂરજહાંને એક દિવસ પાદશાહ સાથે કચ્છો થયો. પાદશાહે તેને ઘણી સમજાવી, પણ સંઘર્ષ વ્યર્થ ગયું. તેણે એવીજ હઠ લીધી કે “તમે પગે પડી મારી માફ માગો.” પાદશાહે તેમ કરવા ના પાડી; કારણ કે તે જાણતો હતો કે જો હું એમ કરીશ તો લોકોમાં હલકો પડીશ અને મારી નિંદા થશે. આથી એક વૃદ્ધ ડોસી હતી તેની પાસે તે રાયો અને સલાહ પૂછી. તેણે કહ્યું કે “તમે તમારી બેગમને આજે બાગમાં મળજો, અને તેની પાસે તમે આવો ત્યારે એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે તમારો ઓળો એના પગ પર પડે.” પાદશાહ બાગમાં ગયો, અને સંકેત પ્રમાણે પેલી ડોસી નૂરજહાંને પણ ત્યાં લાવી..

પાદશાહનો ઓળો નૂરજહાંના પગ પર પડ્યો એટલે તે બોલ્યો, “જે મારો આત્મા પણ તારા પગમાં પડી નમે છે.” આ પ્રમાણે નૂરજહાંના મનનું સમાધાન થયું.

નૂરજહાં જેવી ખૂબસુરત હતી તેવીજ હોશિયાર હતી. તેણે કેટલીક વખત જહાંગીરને લડાઈ દરમિયાન ઘણી મદદ કરી હતી. પાદશાહ કાશ્મીર ગયો ત્યાં તે માંદો પડ્યો, અને ઈ. સ. ૧૬૨૭ માં મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી નૂરજહાં રાજદ્રારી ખાખતોમાંથી દૂર ખસી ગઈ. તેને પેન્શન ખાંધી આપવામાં આવ્યું. તેના પર તેણે પોતાનું ગુજરાન ચલાવી જિંદગી પુરી કરી.

૩૬. શાહજહાં અને તેનું મયૂરાસન.

તાજમહેલ.

ખુરમ શાહજહાં નામ ધારણ કરી દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો. એના પિતાની પેઠે એના શરીરમાં રજપૂત લોહી વહેતું હતું. ગાદીએ આવતા પહેલાં કેટલાક તેની ઇર્ષા કરતા, અને કેટલાક તેની ખુશામત કરતા હતા; પરંતુ કોઈ પણ તેને અંતઃકરણપૂર્વક ચાહતું નહિ. પછીથી શાહજહાંની રીતમાં ઘણો ફેરફાર થયો. તે સઘળાનો સત્કાર કરતો, અને તેમની વાત સાંભળી વાજખી ન્યાય આપતો. લોકોને જ્યારે માંહોમાંહે કંજીઓ થતો, ત્યારે તેઓ પાદશાહ પાસે ફેંસલો કરાવવા જતા. એક ઘણા રમુજ મુકદ્દમાનો કરેલો ફેંસલો અહીં આપેલો છે.

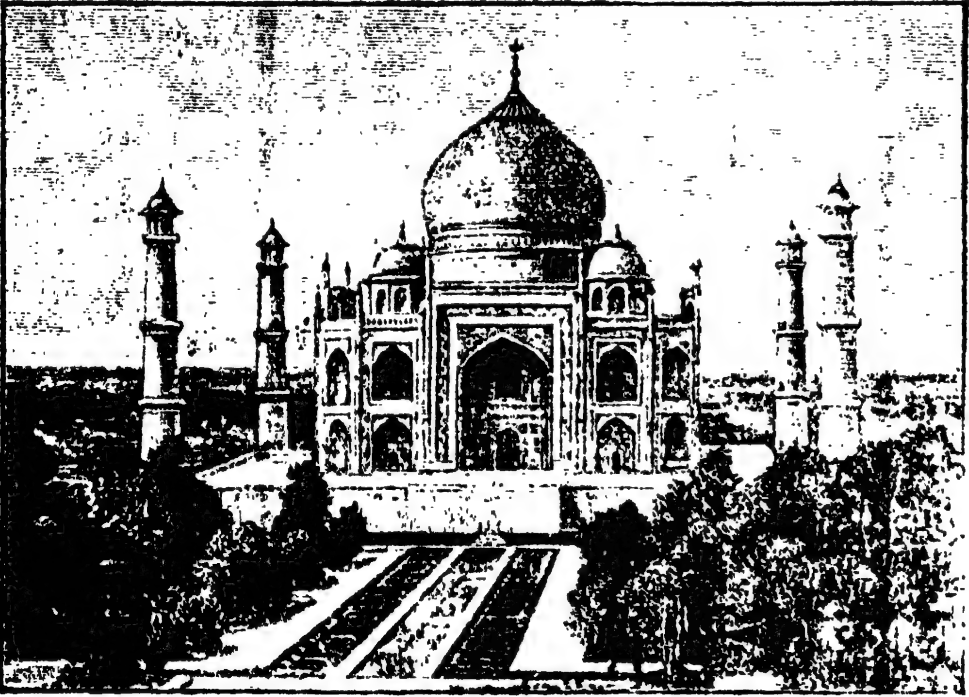
દિલ્હી શહેરમાં ચાર વેપારીની સહીઆરી એક દુકાન હતી. દરેક વેપારી દુકાનના કામકાજ પર વારાફરતી ધ્યાન આપતો. હીવામાં તેલ પૂરતો, તથા દુકાનની પાળેલી ખિલાડીને ખાવાનું નાખતો. જેના વારા દરમિયાન ખિલાડી મરી જાય તેણે ખીજી ખિલાડી લાવવી, એવી સરત સર્વેએ કબુલ કરી હતી. એક દિવસે એવું બન્યું કે ખિલાડીનો એક પગ ભાંગી ગયો. તેની સારવાર કરવાનું કામ સરત

પ્રમાણે જેનું હતું તેણે ઉઠાવી લીધું, અને ખર્ચ માટે પોતાના ભાગી-દારોને કહ્યું, પણ તેઓએ ના પાડી, તેથી તેણે તેને પગે પાટો બાંધ્યો. ત્યાર પછી આમ તેમ ફરતાં રાત્રે બિલાડી દીવા સાથે અથડાઈ, દીવો ઢળી ગયો, અને દુકાનમાં આગ લાગી, અને તેની અંદરનો સઘળો સરસામાન બળી ગયો. હવે આ બાબત ઝગડો ઉત્પન્ન થતાં સઘળા ન્યાયની અદાલતમાં ગયા. ત્યાં એવો ઇન્સાફ આપવામાં આવ્યો કે જે પુરુષના વખતમાં બિલાડીનો પગ ભાંગી ગયો હતો તેણે સઘળું નુકસાન ખમવું; પણ શાહજહાંને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ભાંગેલો પગ ચાલી શકે એમ નહોતું, પણ ત્રણ સાબ પગ બિલાડીને ત્યાં લઈ ગયા, અને તેમણે આ નુકસાન કર્યું છે, માટે બિલાડીની સારવાર કરનાર સિવાયના ત્રણે વેપારીઓએ નુકસાન વેઠવું જોઈએ.” આ પ્રમાણે વેપારીઓની ભર કચેરીમાં હાંસી કરી તેમને કાઢી મૂક્યા.

શાહજહાંને જહોજલાલી અને ભપકાનો ઘણો શોખ હતો; તેથી દબદબાભર્યા દરબાર તે ભરતો, અને અદ્ભુત શોભાવાળાં મકાનો બંધાવતો. ટેવનિઅર નામે એક ફ્રાંસનો મુસાફર જે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, તે પાદશાહના દરબારનું વર્ણન આપતાં લખે છે, કે આ ભવ્ય અને વિશાળ દિવાનખાનું ત્રણ બાજુએ ખુલ્લું છે, અને ચાર ફુટ ચોરસ એવા બત્રીસ આરસના સ્તંભ ઉપર કમાનો વાળેલી છે. દિવાનખાનાની વચમાં એક તખ્ત નાખેલું હતું, એના પર બેસી પાદશાહ રૈયતની દાદફરિઆદ સાંભળતો. એ તખ્તનું નામ ‘તખ્તે તાડિસ’ એટલે મયૂરાસન છે. તે છ ફુટ લાંબું અને ચાર ફુટ પહોળું છે. તેને વીસ પચીસ હાથ ઊંચા એવા ચાર પાયા છે, અને તેના ઉપર એક ચોકડું મૂકી તે ઉપર તખ્ત ગોઠવેલું છે. પાયા સોને મઢેલા છે. તેમાં હીરા, માણેક, તથા પાનાં જડેલાં છે. કેટલેક ઠેકાણે સોનાનાં મોતી પણ બેસાડેલાં છે. એ સિંહાસન પર ચઢવા માટે પગથીયાં છે, તે સર્વે જવાહીરથી જડેલાં ધુમટનાછે.

અંદરના ભાગમાં હીરા અને મોતી જડેલાં છે, અને ચોતરફ મોતીનાં તોરણ છે. એ આખા તખ્તનો કીમતીમાં કીમતી ભાગ છે. ઘુમટ ઉપર એક કળા કરેલો સોનાનો મોર બેસાડેલો છે. તેમાં ભાતભાતનાં જવાહીર જડેલાં છે, અને તેમાં ઘણી કારીગરી કરેલી છે. આ તખ્તની કિંમત લગભગ ૬ કરોડ રૂપિયા ગણવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં ઈરાનનો નાદીરશાહ હિંદ પર ચઢી આવ્યો.

આ ઉપરાંત શાહજહાંએ ઘણાં કીમતી મકાનો બંધાવ્યાં. તેની વહાલી બેગમ મુમતાજ મહાલ જ્યારે મરણ, પામી ત્યારે તેણે તેને



તાજમહેલ.

વચન આપ્યું હતું, કે તારી કબર પર એક રોબો બંધાવીશ. તે પ્રમાણે ઘણા પૈસા ખર્ચી તાજમહેલ નામનો એક ઘણો સુંદર રોબો તેણે તેની કબર પર બંધાવ્યો. તેનો બાંધનાર મુખ્ય કારીગર વેનિસનો હતો. જમના નદીને કિનારે આગ્રામાં તે આવેલો છે, અને જાણે હમણાંજ બાંધ્યો હોય તેવો તે તદ્દન નવો દેખાય છે. તેમાં સફેદ

આરસપહાણુના પત્થર વાપરેલા છે, તેથી ચાંદની વખતે બહુ રમણીય લાગે છે. તે બાંધતાં લગભગ ૩૦ વરસ લાગ્યાં, અને સવા ત્રણ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ થયો હતો એમ કહેવાય છે. વળી શાહજહાંએ દિલ્હીમાં જુમા મસ્જિદ, અને આગ્રામાં મોતી મસ્જિદ ચણાવી.

શાહજહાંની પાંછલી જિંદગી બહુ ફીકર ચિંતામાં ગઈ. તેણે પોતાના ચાર પુત્રોને જુદા જુદા પ્રાંતોના હાકેમ બનાવ્યા હતા. તેમણે જ્યારે એમ જાણ્યું કે તેમનો પિતા માંદો છે અને સાંઝ થાય એવું નથી, ત્યારે તેઓ ગાદીને વાસ્તે માંડોમાંડે લડવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબ સૌથી જબરો, લુચ્ચો, લોભી અને ઘાતકી હતો. તેણે ભાઈઓને મારી નાખ્યા, અને પિતાને કેદમાં નાખી પોતે ગાદી પર બેઠો.

૩૭. ઔરંગઝેબ.

ઔરંગઝેબ આલમગીરનો ઇલ્કાબ ધારણ કરી ઈ. સ. ૧૬૫૯ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે ૫૦ વર્ષ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કર્યું. તેની જિંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઇસ્લામ ધર્મે સર્વત્ર ફેલાવવાનો હતો. તે જ્યારે નાનો હતો ત્યારે તેણે પ્રકારની જિંદગી ગુજારી હતી, અને ગાદીએ આવ્યા પછી એક ચુસ્ત મુસલમાન તરીકે તે વર્તવા લાગ્યો. હિંદુઓને તેણે બહુ હેરાન કર્યા, અને તેમનાં દેવાલયો તોડી પાડ્યાં. ઇસ્લામ ધર્મમાં ‘સુન્ની’ અને ‘શિયા’ એમ બે પંથ છે. ઔરંગઝેબ સુન્ની પંથનો હતો, તેથી શિયા પંથના



ઔરંગઝેબ.

ઔરંગઝેબના વખતનું

મોગલ રાજ્ય.

બ. સ. ૧૬૦૦



મુસલમાનો તેના પંથમાં જોડાય એવી તેની ઇચ્છા હતી. પોતાના ધર્મનું પુસ્તક કુરાન તેને મોઢે આવડતું હતું, અને તેમાં લખેલી દરેક આજ્ઞા તે પાળતો હતો. દરેક માણસે કાંઈક ઉઘમ કરી પોતાનો નિર્વાહ કરવો જોઈએ એવું કુરાને શરીરમાં લખ્યું છે, તેથી તે નવરાશનો વખત ટોપીઓ ખનાવવામાં ગાળતો. પ્રાર્થનાનો વખત તે કદી પણ ચૂકતો નહિ. એક લઠાઈ દરમિયાન સાંજ પડી, એટલે તરતજ પોતાની ગાડી ઉપરથી તે ઉતરી પડ્યો, અને જેમ મસ્જિદમાં નિમાઝ પઢતો હોય તેમ નિર્ભય રીતે લઠાઈના મેદાનમાં તે નિમાઝ પઢવા લાગ્યો.

અકબરે રજપૂતોને પોતાના મિત્ર બનાવ્યા હતા, અને પોતાના રાજ્યમાં તેમને મોટી મોટી પદવીઓ આપી હતી. ઐરંગઝેબની વર્તણૂક તેમના તરફ ઘણીજ જુદા પ્રકારની હતી. તેણે તેમને ઉંચી જગાઓમાંથી કાઢી મૂક્યા. અકબરે જજિઆ કે ધર્મવેરો ખંધ કર્યો, હતો, તે તેણે પાછો ચાલુ કર્યો. આ પ્રમાણે હિંદુઓને હરકોઈ બહાને તે દુઃખ દેવા લાગ્યો. જોધપુરના રજપૂત રાજાએ આ સંબંધમાં ઐરંગઝેબને એક પત્ર લખ્યો, તેમાં લખ્યું કે “ સઘળા મનુષ્યનો ઇશ્વર એકજ છે. તમારા પૂર્વજે તે પ્રમાણે ગણુતા, અને સઘળા સાથે પ્રેમભાવથી વર્તતા; પણ તમે તો હિંદુ પ્રજાને પગ તળે ધૂંદી નાખો છો. ” પરંતુ આ શબ્દની તેના પર કશી અસર થઈ નહિ.

તે સખત હૃદયનો અને નિર્દય હતો, તેથી બધા તેનાથી ડરતા; તેનાં પોતાનાં છોકરાં પણ તેનાથી ઘણાં બીતાં હતાં. તે જ્યારે ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેનો નાનપણનો શિક્ષક ઈનામની આશાથી તેની પાસે ગયો. પાદશાહે તેને કાંઈ પણ આપ્યું નહિ; પરંતુ તેને સપડાવ્યો અને કહ્યું કે “ તમે મને વાંચતાં લખતાં અને કુરાન પઢતાં શીખવ્યું છે; થોડું ઘણું અરબી ભાષાનું જ્ઞાન આપ્યું છે, પણ એશિઆ તથા યુરોપ ખંડની ભૂગોળ બીલકુલ શીખવી નથી. ” શિક્ષકને આ

શબ્દ સાંભળી બહુ લાગી આવ્યું; પણ સત્તા આગળ શાણપણ નકામું છે એમ સમજી તે મુંગો રહ્યો.

મોગલ પાદશાહો દખ્ખણમાં પોતાના રાજ્યને વિસ્તાર કરવા ઇચ્છતા હતા. અકબરે પણ ત્યાં રાજ્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો. ચાંદ-બીબી સાથેનું યુદ્ધ તમે આગળ વાંચી ગયા છો. ઔરંગઝેબ લડાઈમાં બહુ બહાદુર હતો, તેથી દખ્ખણમાં આવેલાં બિજ્જપુર અને ગોવળકેંડાનાં રાજ્ય જીતવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. દિલ્હીથી એક મોટું લશ્કર લઈ તે તરફ વધ્યો. તે વખતે આગગાડી જેવાં સાધનો નહોતાં, તેથી કૃત્ય કરતાં તેને ઘણો વખત લાગ્યો. રસ્તામાં ઘણી હાડમારી વેઠવી પડી, પરંતુ તે હિંમત હાર્યો નહિ. દખ્ખણમાં અંતે પહોંચ્યો, અને ત્યાં ૨૫ વર્ષ ગાળ્યાં. બિજ્જપુર અને ગોવળકેંડાના મુસલમાન સુલતાન ઘણા બહાદુર હતા, તેથી તેઓ તેને સહેલાઈથી તાબે થયા નહિ. તેમના કિલ્લા ઘણા મજબુત હતા, પરંતુ ઔરંગઝેબે તેમનાં કેટલાંક માણસોને ફેંડ્યાં, અને દગલબાજીથી તેમને હરાવ્યા.

દખ્ખણની જીત પછી તેની જિંદગી બહુ દુઃખી અવસ્થામાં ગઈ. પશ્ચિમઘાટમાં રહેનાર મરાઠા તેની સામે થયા, અને તેમની સામે લડવામાં એની પાછલી જિંદગી પુરી થઈ. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં કંટાળી તે મરણ પામ્યો. મરતા પહેલાં પોતાના પુત્રને તેણે એક પત્ર લખ્યો, કે “હું રાજ્યના રક્ષક તરીકે વતર્યો નથી. મારો કાળ નજીક આવ્યો છે, અને મારાં કરેલાં પાપ હું મારી સાથે લેતો જઈશ. પરલોકમાં મારા કૃત્ય વાસ્તે પરવરદિગાર મને કેવી શિક્ષા કરશે તે હું જાણતો નથી.”

ઔરંગઝેબ બુદ્ધિમાન, દઢ મનનો, ઉઘોગી, શૂરો અને દીર્ઘ દષ્ટિવાળો હતો. યુદ્ધમાં તે કુશળ હતો; પણ તે કપટી, અણુવિશ્વાસુ, સાંકડા મનનો અને નિર્દય હતો. મોજશોખથી તે દૂર રહેતો હતો. તે સાદો પોશાક પહેરતો હતો. ટોપી સીવીને અથવા તો કુરાનની

નકલો લખીને તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. ગાયન અને નાચ તરફ તેનો સખત વિરોધ હતો. હિંદુઓ અને હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેના તેના અવિશ્વાસ અને સાંકડાં મને તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં મોગલ રાજ્યને શિથિલ કરી નાખ્યું હતું. તેના મરણની સાથેજ મોગલ રાજ્યની પડતી થઈ.

૩૮. નાદીરશાહની ચઢાઈ અને મોગલ રાજ્યની પડતી.

ઔરંગઝેબના મરણ પછી એનો છોકરો બહાદુરશાહ ગાદીએ આવ્યો, પણ તેણે બહુજ થોડો વખત રાજ્ય કર્યું. તેના પછી બે ત્રણ મોગલ રાજાઓ થઈ ગયા, પણ તેઓ બહુજ નબળા માલમ પડ્યા. તેમના વખતમાં રાજ્યના અમીરોની સત્તા બહુ વધી, અને તેઓ પોતાનું ધાર્યું કરતા. ઇ. સ. ૧૭૧૯ માં એટલે ઔરંગઝેબના મુઆ પછી બાર વર્ષે મહમદશાહ નામનો મોગલ પાદશાહ ગાદીએ આવ્યો. તેણે લગભગ ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના અને તેના વંશજોના રાજ્ય દરમિયાન મોગલ રાજ્યની પડતી શરૂ થઈ. મોગલ રાજ્યના સઘળા સુબેદાર સ્વતંત્રપણે અમલ કરવા લાગ્યા. મોગલ પાદશાહને તેઓ ખંડણી મોકલતા, પરંતુ પોતાના પ્રાંતમાં મોગલ પાદશાહની હકુમત બીલકુલ ચાલવા દેતા નહિ. તે ઉપરાંત મરાઠી સત્તા બહુજ વધી હતી. તેઓ દિલ્હી સુધી પહોંચ્યા હતા, અને મહમદશાહ પાસેથી દક્ષિણમાં ચોથ ઉઘરાવવાની પરવાનગી મેળવી હતી.

આવા અંધાધુંધીના સમયમાં જ્યારે મહમદશાહ રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે નાદીરશાહ નામનો એક ઈરાની સરદાર અફઘાનોનું મોટું લશ્કર લઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. જૈયરઘાટમાં થઈ પંજાબમાં તે દાખલ થયો, અને ત્યાંથી દિલ્હી પર ચઢી આવ્યો. તેનો મુખ્ય હેતુ હિંદુસ્તાનમાંથી ધન મેળવવાનો હતો. તેણે કહ્યું કે “મને પુઝળ પૈસો મળશે તો હું દિલ્હી શહેરને નુકસાન કરીશ નહિ.” પરંતુ

દિલ્હી શહેરના કેટલાક વતનીઓએ રાતમાં તેનાં થોડાં માણસોને મારી નાખ્યાં. આથી નાદીરશાહ ક્રોધે ભરાયો, અને પોતાનાં માણસોને દિલ્હી લૂંટવાનો તથા શહેરીઓને મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. તેનાં માણસોએ આખો દિવસ કતલ ચલાવી, ઘરો ખાળી મૂક્યાં, અને જે કાંઈ હાથમાં આવ્યું તે સઘળું કબજે કર્યું. અંતે મહમદશાહે તેને બહુ કાલાવાલા કર્યાં, ત્યારે તેણે પોતાનાં માણસોને આ અઘોર કૃત્ય કરતાં અટકાવ્યાં. નાદીરશાહે હિંદુસ્તાનમાંથી અખૂટ ધન મેળવ્યું. શાહજહાંનું મયૂરાસન, ઘરેણું, હાથી, ઘોડા, તોપો વગેરે ઘણી કીમતી ચીજો તે ધરાવ લઈ ગયો. અંમ કહેવાય છે કે નાદીરશાહને મોગલ ખજાનામાંથી એટલો તો અઢળક પૈસો મળ્યો, કે તેની શું વ્યવસ્થા કરવી તે તેને સૂઝ્યું નહિ. દરેક સિપાઈને ત્રણ ત્રણ મહીનાના પગાર જેટલી રકમ તેણે બક્ષિસ આપી, અને ધરાવના લોકો પાસેથી કોઈ પણ જાતનો કર લીધો નહિ. આ હુમલાથી મોગલ રાજ્ય તદ્દન પડી ભાગ્યું. જુદા જુદા પ્રાંતોના સુબેદાર અને નવાબો જે થોડી ઘણી ખંડણી મોગલ પાદશાહને ભરતા હતા, તે તેમણે ખંધ કરી. વળી મરાઠાનું જોર ઘાતું વધ્યું. તે ઉપરાંત અંગ્રેજો જે દક્ષિણ હિંદમાં અને બંગાળમાં વધતા હતા, તેમની સામે થવાનું મોગલોમાં સામર્થ્ય રહ્યું નહિ. એ પ્રમાણે મોગલ રાજ્યનો અંત આવ્યો. જે કે નામનો મોગલ પાદશાહ તો ઈ. સ. ૧૮૫૭ સુધી દિલ્હીમાં માલમ પડતો હતો. તેનું નામ મહમદ બહાદુરશાહ હતું. તેણે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધો, તેથી તેને બ્રહ્મદેશમાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો.

ભાગ ત્રીજો.

અર્વાચીન હિંદઃ બ્રિટિશ સત્તા.

૩૯. શિવાજી અને ઔરંગઝેબ.

મરાઠી રાજ્યની સ્થાપના.

મહારાષ્ટ્ર દેશ મુસલમાનોએ તાબે કર્યો હતો, છતાં ત્યાં નાનાં



નાનાં ઘણાં સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્યો હતાં. મરાઠા લોક હિંદની પશ્ચિમે જે ભાગ હાલમાં મુંબઈ ઈલાકા કહેવાય છે, તેમાં તાપી અને કૃષ્ણા નદીની વચ્ચેના ડુંગરી મુલકમાં રહેતા હતા. તેઓ ડુંગરી કિલ્લા તાબે કરી સમય આવતો ત્યારે મુસલમાનોની સામે લડવા નીકળતા હતા, અને ચોમાસામાં ખેતી કરતા હતા. તેઓ લડવામાં સમયસૂચકતા વાપરી શત્રુઓને હંકાવતા હતા. નવ મરાઠા જગીર-

શિવાજી.

દારોમાં સાત બિજપુરની અને બાકીના બે અહમદનગરના રાજ્યની.

નોકરીમાં રહ્યા હતા. પહેલાંના સાતમાંનું એક સાંવતવાડી સંસ્થાન હજી પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સત્તા નીચે રાજ્ય કરતું બેવામાં આવે છે. અહમદનગરમાં નોકરી કરતાં બે કુટુંબમાંનું પહેલું કુટુંબ દેવગિરિના યાદવોના કુળમાંથી ઉતરી આવેલું સિંધકોરના યાદવોનું કુટુંબ વધારે સમર્થ હતું. તેમાંનું બીજું ભોંસલેનું કુટુંબ હતું. આ બંને કુટુંબો લગ્નસંબંધથી બેઠાં અરસ્પરસ સહાયક તરીકે અહમદનગરના રાજ્યમાં નોકરી કરતાં હતાં. આમ દયુખજી જદવરાયની પુત્રી જીજ્ઞાયા સાથે શાહજી ભોંસલે પરણ્યો હતો, અને મરાઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર શિવાજી તેમનો પુત્ર હતો. તે ઈ. સ. ૧૬૨૭ માં જુનરના કિલ્લામાં જન્મ્યો હતો.

અહમદનગરના ઇતિહાસમાં મલિક અંબર નામનો આબિસિનિ-અન સરદાર પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે. શાહજી લશ્કરી અને મુલકી અમલદાર તરીકે તેનો જમણો હાથ હતો. તેના અંત પછી શાહજીએ અહમદનગરનો કબજો લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ મોગલોએ તે જીતી લીધો, તે કારણથી તે બિજ્જપુરના રાજાની નોકરીમાં રહ્યો. તેને કણ્ડાટકના સરદાર તરીકે મોકલવામાં આવ્યો. તેણે ત્યાં તાંબેરને રાજધાની બનાવ્યું. આ સંસ્થાન બિજ્જપુરથી પ્રથમ નંબરે સ્વતંત્ર થયું હતું. બિજ્જપુર અને અહમદનગરની નોકરી દરમિયાન પુનામાં પણ તેની જગીર હતી. જ્યારે શાહજી કણ્ડાટકમાં ગયો, ત્યારે શિવાજીના રક્ષક તરીકે તે દાદાજી કેંડદેવ નામના બ્રાહ્મણને મૂકતો ગયો. તેણે તેને ઉત્તમ ઘોડે-સવાર તરીકે કેળવી અસ્ત્રશસ્ત્રનો ઉપયોગ પણ શીખવ્યો. રામાયણ અને મહાભારતની વીરરસ કથાઓએ તેને હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે પૂજ્યભાવવાળો કીધો, અને પ્રાણાર્પણે પણ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવા નિશ્ચય કર્યો. તેની માતા પુનામાં તેની સાથે રહી તેને પ્રાચીન વીરોની કથાઓ શીખવતી હતી. આવા શિક્ષણથી કેળવાઈ શિવાજીએ પુનાની નજીકની ખીણોમાં વસતા માવલી લોકોને કેળવી પ્રખ્યાત લડવૈયા બનાવ્યા.

દાદાજી કેડંડેવના મરણ પછી તેને પુનાની અને મહારાષ્ટ્રમાં આવેલી પિતાની બધી જગીરની વ્યવસ્થા કરવી પડી. હવે તેણે પૈસા અને લશ્કર મેળવવા માંડ્યાં. માવલી જતના સિપાઈઓ ઘાટને મથાળે રહેનારા હતા, અને તેઓ હાથોહાથની લડાઈમાં હોશિયાર હતા. કેડંડેવમાં રહેનારા હેડકરી જતના સિપાઈઓ ખંદુક ફેડવામાં ઘણા નિપુણ હતા. આ લશ્કરથી પોતાના રાજ્યમાં કિલ્લા નહિ હોવાથી તેણે બિજાપુરના રાજાના તાબાનો તોરણગઢ ઇ.સ. ૧૬૪૬માં તાબે કીધો. તે પછી તરતજ તેણે રાયગઢ ચણાવ્યો, અને મુસલમાન સરદારની સત્તામાંનો સિંહગઢ પણ કબજે કર્યો. પુરંધરના કિલ્લા માટે કેટલાક માંહોમાંહે લડતા હતા, તેનો લાભ લઈ તે ૨૦ વર્ષની વયે તેણે જીતી લઈ પોતાની કીર્તિ વધારી. આમ મજબુત કિલ્લાઓ જીતી તેણે બિજાપુરની હદમાં પ્રવેશ કર્યો. બિજાપુરના રાજાએ તેને વશ કરવા શાહજીને કુર્ણાટકથી બોલાવી કેદ કીધો. શિવાજીએ શાહજીહાં પાદશાહ પર નમ્ર કાગળ લખી તેની હદમાં પ્રવેશ કર્યો. આ યુક્તિથી ભોળવાઈ રાજાએ શાહજીને છુટો કર્યો, અને પોતાના હિંદુ પ્રધાન મુરારિપિતની સલાહથી તેને કુર્ણાટકમાં પાછો મોકલ્યો.

શાહજીના કેદમાંથી મુક્ત થયા પછી શિવાજીએ ભોગલ પ્રાંતો લૂંટ્યા, અને ત્રણ લાખ રૂપીઆ તથા ૩૦૦ ઘોડા મેળવ્યા. આ માણસો 'બિર્ગિટ' એટલે 'મરાઠા ઘોડેસવારો' તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા. તેઓએ ૧૫૦ વર્ષ સુધી આખા હિંદમાં પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. શિવાજીએ પોતાના સૈન્યમાં મુસલમાનોને દાખલ કરી તેઓની મદદથી બ્રિટિશ સત્તા નીચેનું મુંબઈ, પોર્ટુગીઝ સત્તા નીચેનું ગોવા, અને આબિસિનિઅન સત્તા નીચેનો જિજીરા વિનાનો આખો કેડંડેવ જીતી લીધો.

કેડંડેવ ખોયાના સમાચાર સાંભળી બિજાપુરના સુલતાને અફજલખાન નામના પઠાણ સરદારને શિવાજીને વશ કરવા મોકલ્યો. તેણે 'ડુંગરનો ઉંદર' પકડી લાવવાનું દરબારમાં વચન આપ્યું હતું. શિવાજીએ સમયસૂચકતા વાપરી અતિશય ડયોં હોય એવો ડાળ કરી

તેને પ્રતાપગઢમાં એકલા મળવા ઇચ્છ્યું, અને શરણુ થવાની ઇચ્છા બતાવી; તેણે અફલજખાનના પ્રાન્નણુ સરદારની મારફતે ખાનગી મુલાકાત ઠરાવી. ખાને શિવાજીના વચન પર ભરોસો રાખી વગર હથિયારે મુલાકાત કરી. આ વખતે શિવાજીએ વિશ્વાસઘાત કરી સાથે પહેરી રાખેલા વાઘનખ તેની છાતીમાં ભેંકી ઇ. સ. ૧૬૫૯ માં કટારથી તેનો નાશ કર્યો. તે પછી તેના લશ્કરને ઠરાવી નસાડ્યું. તે પછી મુલ્તાન પોતે શિવાજીની સામે થયો. તેણે શાહજીને વિશ્વાસઘાત કરી તાંબેરથી આણી બિજપુરમાં કેદ કરનાર બાજી ધોરપુરેને સરદારી આપી. શિવાજીએ તે સરદારને ઠરાવી કુટુંબ સાથે મારી નાખ્યો. તે પછી તે રાયગઢ ગયો, અને બિજપુરના રાજાએ મોટી રકમ આપવાનું વચન આપી તેને શાંત કર્યો.

ઔરંગઝેબે શત્રુને દબાવવા શાહસ્તખાન નામના પ્રખ્યાત સરદારને ઇ. સ. ૧૬૬૧માં મોકલ્યો. તેણે શિવાજીના ઘણા ડુંગરી કિલ્લા તાબે કરી પુનામાંના શાહજીના ઘરમાં મુકામ કર્યો. શિવાજીએ આ વખતે પણ સમય વિચારી રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ ન કરતાં ૨૦ માણસો સાથે રાત્રે પુના જઈ ઘરમાં ઘૂસી શાહસ્તખાનના પુત્રને મારી નાખ્યો. શાહસ્તખાન મરતાં મરતાં બચ્યો. નાસતાં નાસતાં શિવાજીએ તેની બે આંગળીઓ કાપી નાખી. તે પછી તે વેશ બદલી રાયગઢમાં જઈ ભરાયો. શાહસ્તખાન એટલો બધો ડર્યો, કે તે પુના છોડી જતો રહ્યો.

તે પછી શિવાજીએ સુરત લૂંટ્યું, અને બિજપુરના તાબાનું આર્સિલોર બંદર લૂંટી રાજાનો ખિતાબ ધારણ કરી ઇ. સ. ૧૬૬૪માં પોતાના સિક્કા પડાવ્યા. હવે ઔરંગઝેબે દિલીશખાન અને રાજા જયસિંહને તેની સામે મોકલ્યા. તેમની સામે તેણે ઘણું પરાક્રમ બતાવ્યું. છેવટે તેણે જયસિંહની સલાહ પ્રમાણે ઔરંગઝેબના દરબારમાં દિલ્હી જવા વચન આપ્યું. ત્યાં ગયા પછી તેને પોતાની જિંદગીને બેખમ જણાયાથી એક રાત્રે તે અને તેનો પુત્ર શંભાજી મિઠાઈના ટોપલામાં

એસી નાસી છૂટયા. આ પછી ઐરંગઝેબે તેના જીતેલા પ્રાંતો પાછા આપી તેને રાજ તરીકે સ્વીકાર્યો. ઐરંગઝેબે ફરીથી તેને ઘણી વખતે મીઠાં વચનોથી બોલાવ્યો, પણ તેણે ફરીથી તેનો ભરોસો કર્યો નહિ. તે પછી બિજાપુરના રાજાએ પોતાની ઉપજનો ચોથો ભાગ, અને ગોવળકોંડાના રાજાએ ૧૦ મો ભાગ આપવાની સરતે તેની સાથે સલાહ કરી. આમ તેણે પોતાનું રાજ્ય મેળવ્યું, અને તે પછી તેણે લશ્કરી તથા મુલકી વ્યવસ્થા પર ધ્યાન દેવા માંડ્યું.

પાછળથી શિવાજીએ સિપાઈઓને રોકડ પગાર આપવા માંડ્યો. તેણે જુના હિંદુ રિવાજ મુજબ મહેસુલ ઉઘરાવવા માંડ્યું. લડાઈને કારણે કેદી થએલા ઉચ્ચ અમલદાર અને બ્રાહ્મણને તે માન સાથે છોડી મૂકતો હતો. તેને એક પ્રધાનમંડળ હતું. તેમાં એક મુખ્ય પ્રધાન પેશ્વા હતો. સેનાપતિ ઉપરાંત અનેક શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા એક પંડિત એમ બીજા બે પ્રધાન હતા. આમ શિવાજીએ ઐરંગઝેબ સાથે ફરીથી વિગ્રહ થયો, ત્યાં સુધીનાં બે વર્ષ કારભાર ચલાવ્યો.

ઐરંગઝેબે શિવાજીને બળવાન થતો જોઈ તેને વશ કરવા શાહજહા શાહઆલમને હુકમ કર્યો. આ સમાચાર જાણી શિવાજીએ સિંહગઢ અને કલ્યાણ નામના કિલ્લા ઝડપથી જીતી લઈ એક વખત ફરીથી સુરત લૂંટ્યું, ઈ. સ. ૧૬૭૦. શિવાજીને વશ નહિ કરી શકવાથી ઐરંગઝેબે વારંવાર દખ્ખણના સુબેદારોમાં ફેરફાર કર્યો. આ ફેરફારનો લાભ લઈ શિવાજીએ દખ્ખણ જીતી તાંજેર અને કોર્ગુટકના રાજ્ય પાસેથી ચોથ મેળવી.

શાહજી ઈ. સ. ૧૬૭૧ માં મરણ પામ્યો. ત્રણ વર્ષ પછી શિવાજીએ મહારાજનો ખિતાબ ધારણ કરી ભારે દબદબાથી રાયગઢમાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૭૭ માં પિતાનો તાંજેરનો મુલક તેના ભાયાત પાસેથી તેણે જીતી લીધો. ઈ. સ. ૧૬૭૯ માં મોગલોએ બિજાપુરને ઘેરો ઘાલ્યો, તેથી ત્યાંના રાજાએ

શિવાજીની મદદ માગી. મોગલોની ગેરહાજરીને લાભ લઈ તેણે મોગલ પ્રાંતો હૂંટવા માંડ્યા. આથી તેઓને બિજાપુરનો ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડ્યો. આ આડકતરી મદદથી પ્રસન્ન થઈ બિજાપુરના રાજાએ શિવાજીને તાંબેર અને તેની આજુબાજુના જિલ્લાનો ‘ રાજા ’ સ્વીકાર્યો. તે પછી શિવાજી ઈ. સ. ૧૬૮૦ માં ૫૩ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

શિવાજી જો કે એક સાધારણ જગીરદારનો પુત્ર હતો, તોપણ તેણે બુદ્ધિબળ, હિંમત, અને ઉદ્યોગથી એક હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તેણે શાંત બેડુતોને એક ઝનુની અને યુદ્ધપ્રિય જાતમાં ફેરવી નાખ્યા. હિંદુઓએ તેને ચાહ્યો અને તેને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સહાય આપી હતી. મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાનોની સત્તા નીચે હિંદુઓ મોટા અમલદારો હતા, તોપણ તેઓ સ્વતંત્ર નહોતા. બિજાપુરમાં મુરારિપંત અને ગોવળકેંડામાં મદનપંત સુલતાનના જમણા હાથ હતા, છતાં તેઓ પરતંત્ર હતા. મુસલમાન સત્તાથી સ્વતંત્રતા ઇચ્છનાર શાહજી અને શિવાજીજી હતા. શાહજી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો, પણ શિવાજી સફળ થયો હતો.

તે યુક્તિઓથી પોતાનું કામ કાઢી લેતો, અને તેમ કરવામાં કદાચ કપટ અને કૂરતા પણ કરતો હતો; પણ કામ સાધ્યા પછી દયા બતાવતો. અર્થાત્ તેની નીતિ, સ્વભાવ દયાળુ હતાં. પોતાનાથી બનતા પ્રયત્ને રાજ્યને આબાદ કરી મરાઠા રાજ્યનો પાયો ટુંક સમયમાં મજબુત કર્યો, અને મરાઠી પ્રજામાં એવો આત્મા મૂક્યો, કે તેના મરણ પછી પણ તેઓએ મોગલાઈ જેવા મહાન રાજ્યને તોડી પાડી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી.

૪૦. બીજો પેશ્વા બાહુરાવ અને મરાઠા રાજ્યની વૃદ્ધિ.

શિવાજીએ પોતાના મોટા પુત્ર શંભાજીને તેના ખરાબ આચરણથી પાનાલાના કિલ્લામાં કેદ કરી દીધો હતો. મરાઠા આગેવાનોને શંભાજીની ચાલ અને શક્તિ વિષે સારા વિચાર નહિ હોવાથી તેઓએ શિવાજીનું મરણ છાનું રાખ્યું હતું, પણ પિતાના મરણના સમાચાર મેળવીને પાનાલા કિલ્લાનો કબજો કરી લીધો. તે પછી તેણે પોતાના પક્ષના લોકોને એકઠા કરી રાયગઢ જઈ પિતાની ગાદી લીધી. તેણે પોતાની વિરુદ્ધ કાવતરાં રચનારાઓને કેદમાં પૂરી તેમાં ઘણાને મારી નાખ્યા. મોગલો સાથેનો કજીઓ ચાલતો હતો, છતાં તેણે ગોવા અને જિંજીરા પર હુલો કર્યો; પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. એવામાં ઐરંગઝેબે બિજાપુર અને ગોવલકોંડા પાયમાલ કર્યો; તેથી ન ચેતતાં તેણે મોજશોખ અને બદકેલીમાં ખજનો ખાલી કર્યો. તેણે ખેડુતો પર ભારે કર મૂક્યો, તેમાં તે નિંદાયો. ઈ. સ. ૧૬૮૬ માં ઐરંગઝેબે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો,

શંભાજીના મરણ પછી તેનો પુત્ર શિવાજી બીજો ગાદીએ બેઠો. તે નાની વયનો હતો, તેથી તેનો કાકો રાજારામ કારભાર ચલાવતો. ઐરંગઝેબે જીલ્દિકારખાન નામે સરદારને તેની સામે મોકલ્યો. એક મરાઠા સરદારે રાયગઢ કિલ્લો મોગલ સરદારને સોંપી દીધો, તેથી શિવાજી બીજો કેદી થયો. ઐરંગઝેબે તેને પોતાના દરબારમાં રાખ્યો. મોગલોના ખંધનરૂપી પાંજરામાં રહેવાથી તે પક્ષી જેવો થયો. વળી અચપણમાં આરામ ભોગવવાથી તે આળસુ થયો હતો. શિવાજી બીજો શિવાજી અને શંભાજીને ‘ચોર’ કહેતો, તેથી ઐરંગઝેબે તેને ‘શાહુ’ એટલે પ્રમાણિક એવું નામ આપ્યું હતું. એ નામથી તે ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. પાદશાહ તેને ચલાતો, તેથી તેણે તેને બે વાર મરાઠા કન્યાઓ સાથે પરણાવી સારી જગીર આપી હતી. મોગલોએ મરાઠાના એક પછી એક કિલ્લા જીત્યા, તેથી રાજારામે કર્ણાટકમાં જઈ

જિંભને મુખ્ય મથક બનાવ્યું. તેણે રાજની ગેરફાજરીમાં કારભાર કરનાર પ્રતિનિધિની નવી જગા કાઢી.

હવે મોગલોએ કાંકણના મરાઠી કિલ્લા જીતવા રામચંદ્રપંતને મોકલ્યો. તેમાં તેણે સફળતા મેળવી. મરાઠાઓએ જિંભના ઘેરામાં જીલ્લિકારખાનને એવો ફટકો લગાવ્યો, કે તેણે રાજરામ પાસે ઘેરો ઉઠાવી વાંડીવાશ જવા દેવાની વિનંતિ કરી. આ સમાચાર સાંભળી ઐરંગઝેબે એક બળવાન લશ્કર જિંભ તરફ રવાના કર્યું. તેણે ઇ. સ. ૧૬૯૮ માં તે કિલ્લો જીતી લીધો. તેથી રાજરામ કોંકણ ગયો.

રાજરામે રામચંદ્રપંતની સૂચનાથી સતારાને રાજધાની કર્યું, પણ તે ક્યાંએ ઝાઝી મુદત રહેતો નહિ. તેણે ખંડેરાવ દાભાડેને ગુજરાત અને પરસોજ ભોંસલેને વરાડમાં ચોથ ઉઘરાવવા મોકલ્યા; ત્યાં તેમણે વડોદરા અને નાગપુરમાં જુદાં જુદાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. ઐરંગઝેબે પોતાના લશ્કરના બે ભાગ કરી એક ભાગ જીલ્લિકારખાનને સોંપી રાજરામ સામે મોકલ્યો, અને પોતે સતારા લઈ કેટલાક કિલ્લા જીતી લીધા. રાજરામ સિદ્ધગઢ જતો રહ્યો, અને ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં મરણ પામ્યો.

હવે રાજરામનો મોટો દીકરો શિવાજી ત્રીજે નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તેની મા તેની વતી કારભાર કરતી હતી. મરાઠાઓએ ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં ઐરંગઝેબના થએલા મરણ પહેલાં પોતાના ઘણાખરા કિલ્લા મેળવ્યા.

સતારા જત્યા પછી મોગલોએ શાહુને પોતાના તાબામાં રહી રાજ્ય કરવા છુટો કર્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં કેટલાક સરદારોની મદદથી ગાદીએ બેઠો. શિવાજી ત્રીજની મા તારાબાઈ શાહુની સામે થઈ, અને ઇ. સ. ૧૭૧૬ માં શિવાજી મરણ પામ્યો, છતાં તેના બીજા પુત્ર શંભાજી બીજને ગાદીએ બેસાડી તેણે શાહુ સાથેની લડાઈ ચાલુ રાખી. આખરે શંભાજી બીજએ સમ્રાટિનો ઘણો પ્રદેશ જીતી કોલ્હાપુરમાં પોતાની જુદી ગાદી સ્થાપી, અને મુલકી વિત્રલ ચાલુ રાખ્યો.

ખાલાજી વિશ્વનાથ નામના કોંકણના એક બ્રાહ્મણે આ વખતે મહેસુલ ઉઘરાવવામાં ઘણી બાડોશી બતાવેલી હોવાથી શાહુએ તેને પેશ્વા એટલે મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. મોગલોના જનાનામાં ઉછરેલા પક્ષી જેવા અને આજસુ શાહુએ પેશ્વાને કુલ સત્તા સોંપી દીધી. પેશ્વાએ દિલ્હી જઈ મોગલ પાદશાહ પાસેથી આખા દખ્ખણમાં ચોથ ઉઘરાવવાની પરવાનગી મેળવી. ત્યાંથી સતારા પાછા આવી તેણે મહેસુલની સારી વ્યવસ્થા કરી. તે પોતાની પદવી વંશપરંપરા ઉતરે એવો બંદોબસ્ત કરી ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં મરણ પામ્યો.

તેના પછી તેનો પુત્ર બાજીરાવ પેશ્વા થયો. શાહુએ ઇ. સ. ૧૭૩૦ માં કોલ્હાપુરને સ્વતંત્ર જાહેર કર્યું, તેથી મુલકી વિગ્રહનો અંત આવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૪૮માં શાહુના મરણ પછી મરાઠી રાજ્યની સંપૂર્ણ સત્તા પેશ્વાના હાથમાં આવી. બાજીરાવે શાહુના પૌત્ર રાજારામને ગાદીએ બેસાડી પોતે તેના નામથી કારભાર ચલાવ્યો. નવા રાજાને કંઈ સત્તા નહોતી. સતારાનો કિલ્લો પણ પેશ્વાના સિપાઈઓ સાચવતા હતા.

ખાલાજી વિશ્વનાથે પેશ્વાઈની સ્થાપના કરી ખરી, પણ જે માણસે પેશ્વા તરીકે પોતાને મરાઠાનો વાસ્તવિક આગેવાન બનાવ્યો, અને જેણે પેશ્વાઈને હિંદમાં સૌથી બળવાન બનાવી, તે બાજીરાવ હતો. તે સુંદર દેખાવનો, પ્રમાણિક, પ્રખ્યાત અને મુલકી તેમજ લશ્કરી ખાતાનો સારો અનુભવી હતો. તેણે મોગલાઈનો નાશ કરવાનો અને હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. સેનાપતિ દાભાડે અને પ્રતિનિધિ શ્રીપતિરાવ તેના મોટા પ્રતિસ્પર્ધી હતા. તેઓ બાજીરાવની સામે થયા. નિઝામે પણ પોતે પેશ્વાનો શત્રુ હોવાથી તેઓને મદદ કરી. તેઓ સ્વતંત્ર થવાના પોતાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા, અને નિઝામે પેશ્વાને ઘણાં નાણાં આપી સલાહ કરી.

માળવાના રાજાએ બુદ્ધેલખંડ પર ચઢાઈ કરી, તેથી તેના રાજાએ બાજીરાવની મદદ માગી. તેણે તે માગણી સ્વીકારી ત્યાં જઈ માળવાના રાજાને હાંકી કાઢ્યો. વરાડના કાનોજ ભોંસલેને વરાડ મોકલ્યો. તે ભોંસલે કુટુંબનો સમર્થ સરદાર હતો. આ પ્રમાણે બાજીરાવે બધા મરાઠી સરદારો પર સર્વોપરિ સત્તા મેળવી, અને મોટું લશ્કર લઈ માળવા પર ચઢાઈ કરી. ત્યાં જઈ તેણે મોગલ પાદશાહ મહમદશાહ પર કાગળ લખ્યો, કે ગુજરાત અને માળવામાં થોથ ઉઘરાવવાની રજા આપો. માળવાના પાદશાહનો સુબો જયસિંહ હતો. તેણે પાદશાહની સલાહથી તે દેશ પેશ્વાને આપી દીધો.

તે પછી પેશ્વાએ બ્રાહ્મણ છતાં ચંબલ તરફ દિલ્હી સુધી લશ્કર દોર્યું, અને દિલ્હીના દરવાજા સુધી લૂંટ કરી સાબીત કર્યું, કે પાદશાહ અમારી સામે લડવા સમર્થ નથી. દિલ્હીના ખાનદારાન અને અયોધ્યાના સાદતઅલીનાં સંયુક્ત લશ્કરોએ મરાઠાઓને થોડી મુદત રોક્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં દિલ્હીના પાદશાહે પોતાથી સ્વતંત્ર થએલા હૈદરાબાદના નિઝામ અસફજાહને પોતાનું પ્રધાનપદ સ્વીકારવા કાગળ લખ્યો. તેને દખ્ખણ ઉપરાંત માળવા અને ગુજરાતનો સુબો ઠરાવવામાં આવ્યો. પાદશાહે બીજા નાના નાના સરદારોને નિઝામની સાથે જોડાવા હુકમ કર્યો. નિઝામે ભોંપાળ પાસે છાવણી કરી. બાજીરાવે તેને ૮૦,૦૦૦ ઘોડેસવારથી ઘેરી લશ્કરની કતલ કરી લડાઈમાં જનવરોને લૂંટી લીધાં. આખરે કાયર થઈ નિઝામે બાજીરાવને માળવાનો સુબો નીમ્યો, અને નર્મદા તથા ચંબલની વચ્ચેના પ્રાંતો તેને સોંપી દીધા. એ ઉપરાંત મોગલોની તિબેરીમાંથી ૫૦ લાખ રૂપિયા અપાવવા વચન આપ્યું, ઈ. સ. ૧૭૩૮.

પેશ્વાએ રજપૂતોના મૂલકો પણ તાબે કરી તેમની પાસેથી થોથ મેળવી. આજ વખતે રાધોજી ભોંસલેએ બંગાળા અને ઓઢીઆમાં ધાડ પડી. પેશ્વાએ નિરાધાર બની તેમને ગુજરાત અને માળવામાં થોથ ઉઘરાવવાની પરવાનગી આપી.

બીજે વર્ષે નાદીરશાહે દીલ્હીને પાયમાલ કર્યું. તેની અબ્ય-
વસ્થાનો લાલ લાલ બાજરાવ અને તેના ભાઈએ પોર્ટુગીઝના
વસાઈ અને સાલ્સેટ ટાપુઓ જીતી લીધા. નિઝામે આપેલા પ્રાંતો
તેણે રાધોજી ભોંસલે અને મલ્હારરાવ હોલ્કરને વહેંચી આપ્યા.
બાજરાવના વખતમાં પુનામાં પેશ્વાનું, ગુજરાતમાં ગાયક-
વાડનું, ગ્વાલિયરમાં સિંધીઆનું, ઈંદોરમાં હોલ્કરનું, અને
વરાડમાં ભોંસલેનું એમ પાંચ મરાઠા રાજ્યો હતાં. આમ
મરાઠી રાજ્યની વૃદ્ધિ કરી બાજરાવ ઇ. સ. ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો.

બાજરાવ પાંતે એક બહાદુર લડવૈયો હતો. તેનામાં રાજ્ય
ચલાવવાની હોશિયારી ઘણી હતી. મોગલાઈની પડતી જોઈ તેણે
વિચાર કર્યો હતો, કે “ આપણે સહેલા થડનેજ તોડી પાડો, એટલે
ડાળીએ. આપોઆપ તૂટી પડશે. ” એ વિચાર તેણે પોતાના
બાહુબળ અને બુદ્ધિબળથી પાર પાડ્યો. તેણે કેટલુંક રાજ્ય મરાઠા
સરદારોની વચ્ચે વહેંચ્યું. હતાં તેઓનો સંપટકાવી રાખી મરાઠી
રાજ્યની વૃદ્ધિ કરી. તે પરથી જણાય છે, કે તે ઉચ્ચ રાજનીતિજ
હતો. તેનો વિચાર મરાઠાઓને સર્વોપરિ બનાવવાનો હતો. સર્વ
પેશ્વામાં તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

૪૧. ત્રીજે પેશ્વા બાલાજી બાજીરાવ અને પાણીપતનું ત્રીજું યુદ્ધ.

બાજીરાવના મરણ પછી તેનો પુત્ર બાલાજી બાજીરાવ ઇ. સ. ૧૭૪૦ ના ઑગસ્ટમાં પેશ્વા થયો. તે અતિશય આબાદ પેશ્વા હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૪૦ માં શાહુ પાસેથી નર્મદાના ઉત્તરના તમામ પ્રદેશ પાસેથી ચોથ ઉઘરાવવાની રજા મેળવી. રાધાજી ભોંસલેના દિવાન ભાસ્કરચંડિતે બંગાળના સુબેદાર અલીવર્દી-ખાનને હરાવીને રૂ. કરોડ રૂપિયા મેળવ્યા. મોગલ પાદશાહે બંગાળને બચાવવા બાલાજી બાજીરાવને કાલાવાલા કર્યા, તેથી તેનો બચાવ થયો. પાછા ફરતી વખતે પાદશાહે ભોંસલેને સુબેદારી આપી. દામાજી ગાયકવાડ અને રાધાજી ભોંસલેને દાખમાં રાખી પેશ્વાએ તેમને મોગલ પ્રાંતોમાંથી ચોથ ઉઘરાવવા મોકલ્યા, અને શાહુ પાસે બીજા મરાઠા સરદારો કરતાં પોતાની વધુ મોટાઇની સાક્ષી અપાવી. આથી મરાઠા સરદારો કબજે રહ્યા. મરાઠાઓ દિલ્હીમાં આવે નહિ એ સરતે મોગલ પાદશાહે બાલાજી બાજીરાવને આખા હિંદમાં ચોથ ઉઘરાવવાની પરવાનગી આપી હતી. તે પરથી પેશ્વા બાદશાહ તરફથી નિમાયો છે, એવા વિચારથી બધા તેનાથી ડરવા લાગ્યા. પોતે વાસ્તવિક રીતે રાજનો પુત્ર હોવાથી બધાએ માન આપ્યું.

ઇ. સ. ૧૭૪૮માં શાહુ મરણ પામ્યો, ત્યારે કેટલાક સરદારોએ સતારાની ગાદી માટે વાંધો લીધો, તેથી બાલાજી બાજીરાવે પોતાની ગાદી પુનામાં રાખી. સતારામાંજ શાહુના વંશજ રાજારામના અને તેના કુટુંબના પોપણને માટે પેશ્વાએ બધી વ્યવસ્થા કરી હતી. પેશ્વા જે કાંઈ કરે તે બધું પોતાના કાયદા તરીકે સ્વીકારવા રામરાજાએ બાલાજી બાજીરાવને કબુલાત આપી હતી.

પેશ્વાએ જુદા જુદા મરાઠા સરદારો સાથે સંતોષકારક સલાહ કરી હતી. માત્ર દામાજી ગાયકવાડને અસંતોષ હોવાથી તેની સાથે કરી સલાહ કરવામાં આવી. આ પછી પેશ્વાના ભાઈ અને સેનાપતિ રાઘોબા અને ગાયકવાડનું સંયુક્ત લશ્કર ગુજરાતમાં મોગલ પ્રાંતો જીતવા નીકળ્યું. તેમણે ઇ. સ. ૧૭૫૫ માં રાજધાનીનું શહેર અમદાવાદ જીતી લીધું.

ઇ. સ. ૧૭૪૮માં હૈદરાબાદનો નિઝામ મરણ પામ્યો, તેથી તેના મોટા પુત્ર ઘાઝીઉદ્દીન અને બીજા પુત્ર નાઝીરજંગ વચ્ચે દખ્ખણની સુબાગીરી માટે કજીઓ થયો. આ ઝગડાનો લાભ લઈ પેશ્વાએ ઘાઝીઉદ્દીનનો પક્ષ લઈ સદાશિવરાવને તેની મદદે મોકલ્યો. રાઘોજી ભોંસલેએ પણ આ અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈ ગ્વાલગઢ, નાર્નલ, માણી-કુર્ગ જીતી લીધાં. એટલામાં ઘાઝીઉદ્દીનનું ખૂન થયું; પણ પેશ્વાએ પોતાને મદદને પેટે તેના તરફથી મળેલા વરાડના પ્રાંતો દખ્ખણના સુબેદારને પાછા આપ્યા નહિ. એટલામાં નિઝામના એક સરદારે અહમદનગરનો કિલ્લો સદાશિવને ઇ.સ. ૧૭૫૯ માં સોંપી દીધો. આથી પેશ્વા અને દખ્ખણના સુબેદાર વચ્ચે વિગ્રહ સળગ્યો. પરંતુ સુબેદાર પોતે લડાઈ માટે તૈયાર નહિ હોવાથી દર લાખ રૂપીઆની આવકના દાલતાબાદ. બિજાપુર અને આશીરગઢ જિલ્લાઓ સોંપી મરાઠા સાથે સલાહ કરી.

આ અરસામાં રાઘોબાએ લશ્કર લઈ પંજાબમાં જઈ અફઘાનેને હરાવી લાહોરમાં પોતાનો સુબો નીમ્યો. રાઘોબા અટકથી મહિમા સાથે પાછા આવ્યો, પણ તેણે દેશને ૮૦ લાખ રૂપીઆના દેવામાં નાખ્યો. આથી બાલાજી બાજુરાવે રાઘોબાને દિવાન નીમ્યો, અને સદાશિવરાવને સેનાપતિ તરીકે ઉત્તરમાં મોકલ્યો.

બાલાજી બાજીરાવના વખતમાં મરાઠાનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો વૃદ્ધિ પામી અતિ બળવાન થયાં. હોલકરે પણ બુદ્ધિભંડ જીત્યું હતું. મરાઠાઓની જીતોથી તેમની કીર્તિ ચોમેર ફેલાઈ હતી. આ વખતે મરાઠી રાજ્યની પૂર્ણ કળા જોઈને એમજ લાગતું હતું, કે મોગલ સામ્રાજ્યનો નાશ કરી મરાઠાઓ હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપશે; પરંતુ ચઢતી પાછળ પડતી આવે છે, એવો સૃષ્ટિનો ક્રમ છે. તે મુજબ એક આણુધાર્યો બનાવ બન્યો; જેથી મરાઠા રાજ્ય લગભગ તૂટી ગયું, અને તેની આશા સ્વપ્નની માફક પડી ભાગી.

અહમદશાહ અબ્દલી નામે પાદશાહ અફઘાનિસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે દુરાની લોકોની ટોળીનો સરદાર હોવાથી અહમદશાહ દુરાની નામથી પણ ઓળખાતો. તે નાદીરશાહ સાથે હિંદમાં આવેલો હોવાથી દેશની જાહોજલાલી વિષે જાણીતો હતો. મોગલ રાજ્યની પડતીનો લાલ લેવા સિંધુ ઓળંગી પંજાબ પર ચઢી આવ્યો, પણ ત્યાંના સુબાએ ખંડણી આપવાની કબુલાત આપવાથી તે પાછો ગયો. થોડા વખત પછી ફરીથી આવી પંજાબ જીતી ત્યાં પોતાના પુત્રને મૂકતો ગયો; પરંતુ તેની ગેરહાજરીનો લાલ લઈ મોગલ પ્રધાન ઘાઝીઉદ્દીને મરાઠાની મદદથી તેને હાંકી કાઢ્યો.

આ સમાચાર સાંભળી અહમદશાહ બળવાન લશ્કર લઈ કાબુલથી ઉતરી આવ્યો. હિંદમાં મરાઠી સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની અભિલાષથી મરાઠાઓ અફઘાનોની સામે લડવા તૈયાર થયા. રજપૂતો, જટ, પિંડારા, હોલકર, સિંધીઆ, ગાયકવાડ અને બીજાં મરાઠા કુટુંબો પેશ્વાની મદદે આવ્યાં. રોહિલા અને બીજા મુસલમાનો કોમો અબ્દલીના પક્ષમાં ભળી.

મરાઠાના લશ્કરમાં ૫૫,૦૦૦ ઘોડેસવાર, ૧૫,૦૦૦ પાયદળ, તથા ૨૦૦ તોપો હતી. તેમાં ઉત્તર તરફ જતાં ઘણાં માણસો ઉમેરાવાથી એક લાખની સંખ્યા થઈ હતી. તે કરતાં બમણાં માણસો તેમને મદદ કરનાર હતાં. મરાઠાઓનું લશ્કર તથા તેમની છાવણી

વ્યવસ્થિત હતાં. લશ્કરના મુખ્ય સરદારોમાં પેશ્વાનો પીતરાઈ ભાઈ સદાશિવભાઈ અને પુત્ર વિશ્વાસરાવ હતા. તેમણે દિલ્લી જઈ ખાઈઓ ખોદાવી લડાઈની તૈયારી કરી. તેઓ ધારતા હતા કે અકઘાનો ભૂખે મરી ઘેરો ઉઠાવી ચાલ્યા જશે.

અકઘાન લશ્કરમાં ૪૨,૦૦૦ ઘોડેસવાર, ૮૦,૦૦૦ પાયદળ, અને ૮૦ તોપો હતી. અહમદશાહે મરાઠી હયદળને કાપી મરાઠા સૈન્યમાં ભંગાણુ પાડ્યું. આથી વિશ્વાસરાવે સરદારોને બોલાવી મરવું કે જીતવું એવો નિશ્ચય કર્યો. અહમદશાહ તૈયાર હતો. પોતાના બીકણુ ઐનિકોને તેણે કહ્યું કે “તમે સુખેથી સૂઈ જાઓ, હું તમારું રક્ષણ કરીશ.” તેણે ઘોડેસવાર થઈ લશ્કર આગળ દોર્યું, પણ મરાઠાઓએ અકઘાનોની ડાબી પાંખ તોડી તેમને પાછા હઠાવ્યા, તેથી તેઓ પોતાની છાવણીમાં પાછા ગયા. તે પછી અકઘાનોના લશ્કરમાં અયોધ્યાનો નવાબ શુજાઉદ્દૌલા બેઠાયો, તેથી બાજુ બદલાઈ ગઈ. બે મહીના રાહ બેઠી ઇ. સ. ૧૭૬૧ ના એપ્રિલની સાતમી તારીખે પ્રભાતે ભયંકર વિગ્રહ શરૂ થયો. ઉત્તરના પહાડી અને ઠંડા પ્રદેશના બળવાન અકઘાનો સામે મરાઠાઓ ટકી શક્યા નહિ. બપોરે બે વાગે વિશ્વાસરાવ લડતાં લડતાં પડ્યો, અને મરાઠી સૈન્ય નિરાશ થઈ અવ્યવસ્થિત થતાં હારી ગયું. તે દિવસે મરાઠી સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના ભગીરથ પ્રયત્નમાં લગભગ બે લાખ હિંદુઓએ પાણીપતના ક્ષેત્રમાં પોતાનું લોહી વહેવડાવ્યું.

સદાશિવભાઈ, વિશ્વાસરાવ, અને અન્ય અનેક સરદારો રણમાં પડ્યા. પેશ્વા જાતે વધુ સૈન્ય સાથે દખ્ખણથી મદદ માટે ઉત્તરમાં આવતો હતો, એટલામાં તેને રસ્તામાં લડાઈની ખબર લઈ જતો ફત મળ્યો. એક સાહુકારે પત્રમાં લખ્યું હતું, કે “બે માતી છુંદી નંખાયાં છે, સત્તાવીસ મહોરો ગુમાવી છે, અને ખોવા-એલા રૂપા તથા તાંખાના સિક્કાની સંખ્યા નક્કી થઈ શકી

નથી.” પેશ્વા આ અતિ દુઃખદ સમાચાર સાંભળી શોક અને શરમમાં પુના તરફ પાછો ફર્યો, અને ગમગીનીમાં ગરક થઈ થોડાજ માસમાં મરણને શરણ થયો.

લડાઈમાં વિજય મેળવી અહમદશાહ અબદલી હિંદમાં રહ્યો નહિ, પણ મોગલ પાદશાહ શાહઆલમ બીજાને ગાદી આપી પોતાના દેશમાં ચાલ્યો ગયો, અને પછી પાછા આવ્યો નહિ.

વિગ્રહ પહેલાં મરાઠાઓ તાંજોરથી પંજાબ સુધીના આખા હિંદમાં ફરી ચોથ ઉઘરાવતા હતા. વિગ્રહથી તેમના બળને જબરોડ ટોકો લાગ્યો. આમ થવાથી પેશ્વાઈની વૃદ્ધિ થતી અટકી, અને પેશ્વાની સત્તા ઘણી કમી થઈ ગઈ. તેનો લાલ લઈ બીજાં મરાઠી રાજ્યો સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યાં. તેઓ કુસંપથી માંડોમાંડ લડી નબળાં પડવા લાગ્યાં. એમ મરાઠાઓ ઘણાં વર્ષો સુધી ચંબલ નદી ઓળંગી આગળ જઈ શક્યા નહિ.



૪૨. ચોથો પેશ્વા માધવરાવ અને નાનાફડનવીસ.

મરાઠી રાજ્યની પુનઃચઢતી અને પડતી.

આલાજી બાજીરાવના મરણ પછી તેના બે દીકરા માધવરાવ અને નારાયણરાવમાંથી માધવરાવ ૧૭ વર્ષની વયે પેશ્વા થયો. તે કાચી વયનો હોવાથી તેનો કાકો રઘુનાથરાવ કે રાઘોબા તેની વતી કારભાર કરતો હતો. આ વખતે મરાઠાઓનો કુસંપ અને પડતીનો લાલ લઈ નિઝામે પુના લૂંટયું. આથી જુવાન પેશ્વાએ કુસંપ દૂર કરી બહાદુરી બતાવી નિઝામને હરાવ્યો. મહેસુરના હૈદરઅલીએ પુના પર ચઢાઈ કરી, તેને ઇ. સ. ૧૭૬૪ માં હરાવી તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા લીધા.

રામશાસ્ત્રી નામના શિક્ષક તરફથી માધવરાવને હંચા પ્રકારનું ધાર્મિક અને રાજદારી શિક્ષણ મળેલું હોવાથી તેણે બહાદુરીથી કારભાર કરી હુચમચી રહેલું મરાઠી રાજ્ય પાછું ઠેકાણે આણ્યું. તેના વખતમાં રામશાસ્ત્રી ન્યાયાધીશ, ચંપકમામા અને હરિપંત સરદારો, તથા સખારામભાઈ અને નાનાકડનવીસ તેના ઉત્તમ કારભારીઓ હતા.

બાલાજી જનાર્દન ભાનુ ઉર્ફે નાનાકડનવીસ ઇ. સ. ૧૭૪૧ માં જન્મ્યો હતો. ૨૦ વર્ષની વયે સદાશિવરાવભાઈના સैन्य સાથે પાણીપતની લડાઈમાં ગયેલો, અને મરતાં મરતાં મહા મુશ્કેલીએ ખચ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં માધવરાવે તેના કાકા રઘુનાથરાવના હાથમાંથી રાજ્યસત્તા લઈ નાનાને સોંપી.

પેશ્વાની સગીર વયને લીધે મરાઠા સરદારોએ સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છ્યું, પણ તેણે નાનાકડનવીસની મદદથી તેઓના આગેવાન જનોજી ભોંસલેને હરાવી વશ કર્યો. રઘુનાથરાવે પોતાની પત્ની આનંદી-બાઈના સમજવવાથી અર્ધું રાજ્ય માગ્યું, પણ તેને વશ કરવામાં આવ્યો. રાણાજીનો પુત્ર જંકોજી સિંધીઆ પાણીપતના યુદ્ધમાં મરાવાથી મહાદેજી સિંધીઆને ગાદી આપી. ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં મહારાજરાવ હોલકર મરણ પામ્યો, તેથી અહલયાબાઈએ તુકાજીની મદદથી હંદારનો કારભાર ચલાવવા માંડ્યો.

હવે બધા મરાઠા સરદારોએ સંપ કરી વિસાજી કૃષ્ણને સैन्य આપી ઇ. સ. ૧૭૬૯ માં મોકલ્યો, અને પેશ્વાએ સિંધીઆ તથા હોલકરને તેની મદદે જવા હુકમ કર્યો. તેમણે રજપૂત અને જટ લોકો પાસેથી ખેડણી લીધી, અને રોહીલાને વશ કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં દિલ્હી અને આગ્રા જતી લઈ શાહઆલમને પોતાના કબજામાં લીધો. તે દરમિયાન માધવરાવે હૈદરને દક્ષિણમાં હરાવ્યો. આમ પેશ્વાએ ફરીથી સજીવન કરી માધવરાવ ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં અકાળ મરણ પામ્યો.

માધવરાવના મરણ પછી તેનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. માધવરાવે મરણ વખતે રાઘોબાને બેલાવી પોતાના ભાઈને સોંપ્યો હતો; પણ તે ઝાઝી મુદત રાજ્ય કરી શક્યો નહિ. થોડા માસ પછી આનંદીબાઈના સમજવવાથી નારાયણરાવનું ખૂન થયું અને રાઘોબા પેશ્વા થયો. તેણે હૈદરાબાદના નિઝામઅલીની સાથે સલાહ કરી. તેનાં આવા કાર્યોથી કંટાળી રામશાસ્ત્રીએ રાજીનામું આપ્યું. એટલામાં નારાયણરાવની સગર્ભા વિધવા ગંગાબાઈએ ઈ. સ. ૧૭૭૪ ના એપ્રિલમાં સવાઈ માધવરાવ નામના બાળકને જન્મ આપ્યો. આથી મરાઠાઓમાં સવાઈ માધવરાવનો અને રાઘોબાનો એમ બે પક્ષ પડ્યા; નાનાકડનવીસ, સખારામભાઉ અને બીજા જુના નોકરોએ બાળકનો પક્ષ લઈ તેને નામે કારભાર કરવા માંડ્યો. નાનાકડનવીસે કદ્દ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી, અને રાઘોબા સાથે લડવામાં જે જે મુસીબતો વેઠવી પડી, તે બધી તેણે પોતાના બુદ્ધિબળથી દૂર કીધી. સિંધીઆએ તેનું રક્ષણ કર્યું.

રાઘોબાએ મુંબઈના ગવર્નરની મદદ માગી, અને તે બદલ મુંબઈ પાસેના વસાઈ અને સાલ્સેટ ટાપુઓ આપવાનું વચન આપ્યું. નાનાકડનવીસે પણ તેજ સરતે કલકત્તાના ગવર્નરની મદદ માગી. તે અને તેનો કાકો મુરાબા પુનામાં આગેવાન હતા; પણ કંઈ કારણસર તેના કાકાએ નારાજ થઈ રાઘોબાને ગાદીએ લાવવા ફરીથી મુંબઈના ગવર્નરની મદદ માગી. મુંબઈનું લશ્કર રાઘોબાને લઈ પુના જવા નીકળ્યું. તે પશ્ચિમઘાટમાં આવેલા તુલીગ્રામ આગળ ઈ. સ. ૧૭૭૬ ના જાન્યુઆરની ૯મી તારીખે હાર્યું; તેથી વારગામ મુકામે કરાર કરી પાછું ફર્યું. મુંબઈ સરકારે ફરી તૈયારી કરી ગ્વાલિયર અને અમદાવાદ જીતી કૈંકણનો મોટો ભાગ જીતી લીધો. છેવટે ઈ. સ. ૧૭૮૨ માં સાલ્સેટ મુકામે સલાહ થવાથી રાઘોબાને ૩ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવ્યું, અને સવાઈ માધવરાવને પેશ્વા તરીકે મંજૂર રાખવામાં આવ્યો.

મહાદેવ સિંધીઆ પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવા માગતો હતો; તેને પેશ્વાની આણુ માનતો કરવા નાનાફડનવીસ ઘણું મથતો હતો. અંતે ઈ. સ. ૧૭૮૭ માં મહાદેવ ઉત્તરમાં હાર ખાઈ પોતાની મેળે નાનાને નમ્યો, અને તેણે લખ્યું કે “મારો વહેમ રાખશો નહિ, આપણે ખંને એક ઘણીના નોકરો છીએ, અને મને તમારી મદદની જરૂર છે.” નાનાફડનવીસની આ મોટી કતેહ કહેવાય.

નાનાફડનવીસના વખતનો છેલ્લો મોટો ખનાવ નિઝામ પર મેળવેલા ખરડાના વિજયનો હતો. આ વખતે સિંધીઆનું લશ્કર પુનામાં હતું. પેશ્વાના હુકમને માન આપી હોદ્દકર અને ભોંસલે મહાન સૈન્ય સાથે આવી પહોંચ્યા, અને તેની મદદે ગાયકવાડે પણ મોટું લશ્કર મોકલ્યું હતું. તે પછી નાનાફડનવીસે નિઝામઅલી પાસે ચોથની માગણી કરી. તેનો જવાબ સંતોષકારક નહિ મળ્યો. ઈ. સ. ૧૭૯૫ માં કુર્દિસા આગળ લડાઈ થઈ. થોડો વખત લડી નિઝામ તરતજ રણક્ષેત્રમાંથી જતો રહ્યો. તેનું લશ્કર વિખેરાયું, અને મરાઠાઓને ઘણી સહેલાઈથી જય મળ્યો. નિઝામે ૩ કરોડ રૂપિયા અને અર્ધું રાજ્ય આપવા કબુલ કર્યું. છતાં મેળવ્યા પછી સવાઈ માધવરાવે ટીકા કરી, કે “આ નજીવી મહેનતે આપણે જીત્યા, તેમાં આટલી બધી પતરાજી શાની ! આપણી સ્થિતિ જોઈ મને તો અફસોસ થાય છે.” આ ખનાવ મરાઠી ઇતિહાસમાં નોંધી રાખવા લાયક છે; કારણ કે આ વખતે બધા મરાઠા સરદારો નાનાફડનવીસના હુકમને માન આપી પોતપોતાની ટુકડીઓ સાથે જેટલી સંખ્યામાં હાજર થયા હતા, તેટલી સંખ્યામાં પછી કોઈ પણ દિવસ એકઠા થયા નથી. નાનાફડનવીસ હવે હિંદમાં સૌથી બળવાન થયો.

સવાઈ માધવરાવ નાનાફડનવીસ અને બ્રાહ્મણોના દાબથી કંટાળી ઈ. સ. ૧૭૯૫ ના ઓકટોબરની ૨૫ મી તારીખે મહેલની અગાસીમાંથી પડતું મૂકી આપઘાત કરી મરણ પામ્યો.



૪૩. નાનાફડનવીસ અને છેલ્લો પેશ્વા આજીરાવ બીજો. પેશ્વાઝનો અંત.



કુર્હાણી લડાઈ પછી મરાઠાઓમાં ભારે કુસંપ થયો હતો. બે

ત્રણ વર્ષ સુધી તેઓ માંડોમાંડે

લડ્યા. પણ કુસંપ દૂર થયો

નહિ. માધવરાવના મરણ પછી

રાધોબાનો પુત્ર આજીરાવ પેશ્વા

થયો. આ વખતે અંગ્રેજોએ હિંદના

રાજ્યોને માંડોમાંડે લડતા

અટકાવવા અને પરદેશી હુમલાથી

તેમનું રક્ષણ કરવા એક મોટું

લશ્કર તૈયાર કર્યું. તેમણે બીજા

પરદેશી માણસોને પોતાના મુલક-

માંથી કાઢી મૂકી પોતાના રક્ષણ

માટે અંગ્રેજ લશ્કર રાખી તેનો

પગાર આપવાનું દરેક દેશી

આજીરાવ બીજો.
રાજ્યને કહ્યું. ગવર્નર જનરલ વેલેસ્લીની આ યોજના “સહાય-
કારી લશ્કરની યોજના”ને નામે પ્રખ્યાત છે.

ગવર્નર જનરલે પેશ્વાને ‘સહાયકારી લશ્કર’ રાખવાનું કહ્યું. પણ
નાનાફડનવીસે તે માગણી સ્વીકારવા દીધી નહિ. ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં
મરાઠાઓએ અંગ્રેજો સાથે લડવા તૈયારી કરી. એવામાં નાનાફડનવીસ
મરણ પામ્યો. જે શક્તિથી તેણે ૩૦ વર્ષ સુધી મરાઠાઓનો કારભાર
ચલાવ્યો તે અબજબજ જેવી હતી. તે જીવ્યો ત્યાં સુધી તેણે પેશ્વાઝને
ડોકલવા દીધી નહિ. આજીરાવ બીજા વિષે તેનો અભિપ્રાય સારો
ન હતો. તે કહેતો હતો કે “જો તે પેશ્વા તરીકે કાયમ રહેશે, તો
મરાઠી રાજ્યનો વિનાશ થઈ જશે.”

મરાઠા સરદારોનો કુસંપ તોડવા તેણે અથાગ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેના મરણ સુધી તે તૂટી શક્યો નહિ. તેના મરણ પછી પેશ્વા અને સિંધીઆ નાનાની મિલકત માટે લડ્યા. પેશ્વાની નબળાઈનો લાભ લઈ બીજા મરાઠા સરદારો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. આખરે સિંધીઆની ઘણી બીકને લીધે આજીરાવે વસાઈના કરારથી અંગ્રેજોની સહાયકારી લશ્કરની યોજના સ્વીકારી. પોતાની મરજી વિરુદ્ધ પેશ્વાએ અંગ્રેજો સાથે કરાર કર્યા તેથી હોલ્કર અને સિંધીઆ નારાજ થયા, અને તેમણે લડાઈની તૈયારી કરી. થોડા વખત પછી આજીરાવે તેમની સાથે છૂપી મસલત કરી અંગ્રેજોથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છ્યું. તેણે ઈ.સ. ૧૮૧૭માં પુનાની પાસે ખડકીમાં રહેતા અંગ્રેજ રેસિડન્ટ મિ. એલફ્રીન્સ્ટન પર હુમલો કર્યો, પણ તેના સૈન્યને સખત હાર ખાવી પડી. આ પ્રમાણે આજીરાવ વારંવાર કરાર તોડતો હોવાથી તે ભરોસા લાયક જણાયો નહિ, તેથી તેને વર્ષાસન બાંધી આપી બિથુરના કિલ્લામાં નજરકેદ રાખ્યો. આ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ ઈ. સ. ૧૮૧૮માં પેશ્વાનો ભાગ ખાલસા કરી સતારાના શિવાજીના વંશજને સ્વતંત્ર બનાવ્યો. તેને છેલ્લો રાજા ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં વારસ વગરનો મરણ પામવાથી અંગ્રેજોએ સતારાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. આજીરાવના દત્તક પુત્ર નાનાસાહેબે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધો. તે પછી તે મરણ પામ્યો. એમ પેશ્વાના વંશજોનો પણ અંત આવ્યો. પરંતુ શિવાજીના વંશજો હજી પણ કોલ્હાપુરમાં રાજ્ય ભોગવે છે.

૪૪. સિંધીઆનું કુટુંબ. મહાદેવ સિંધીઆ.

સિંધીઆ કુટુંબનો સ્થાપનાર રાણોજી હતો. પ્રથમ તે ખાલાજી વિશ્વનાથની નોકરીમાં એક હલકા હજુરીઆ તરીકે દાખલ થયો, અને ધીમે ધીમે પોતાની હોશિયારી અને બુદ્ધિથી ઊંચી પદવીએ પહોંચ્યો. છેવટે ગ્વાલિયરમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી તે ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં મરણ પામ્યો.

રાણેશના કુટુંબમાંથી મહાદેવ સિંધીઆ ઉતરી આવેલો હતો. તે ઘણો બહાદુર, ડાઘો, અને ખૂશમિજલ હતો.

નારાયણરાવ પેશ્વાના ખૂન થયા પછી પેશ્વાના પદને માટે ચાલેલી તકરાર વખતે તેણે અંગ્રેજોની સામે પોતાની કુશળતા બતાવી હતી, અને સાલ્વાદની સલાહથી તેને ભરૂચ મળ્યું હતું. તે પછી રજપૂતો પાસેથી તેણે ખંડણી લીધી.

શાહઆલમ પાદશાહે ઉત્તરના રાજકર્તાઓના કુસંપનો લાલ લઇ પોતાના પ્રધાન નજફખાનની મદદથી ખોએલા દિલ્હી અને આગ્રા પ્રાંતો ફરીથી કબજે કર્યા.

ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં નજફખાન મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર અફસિઆદખાન પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે અશક્ત હતો, તેથી તેણે સિંધીઆની મદદ લીધી. તે થોડા વખતમાં મરણ પામ્યો, અને મહાદેવ સિંધીઆ સહેલાઇથી દિલ્હીનો ધણી થયો. આમ શાહઆલમ પાદશાહ સિંધીઆના કબજામાં આવ્યો; પાદશાહે પેશ્વાને ‘વકીલે મુતાલિક’ એટલે રાજ્યપ્રતિનિધિનો ઇલ્કાબ આપ્યો. સિંધીઆ પેશ્વાના ડેપ્યુટી તરીકે દિલ્હીમાં રહ્યો, અને પાદશાહે તેને આગ્રા તથા દિલ્હીનો સુબેદાર ઠરાવ્યો.

જ્યારે ઇ. સ. ૧૭૯૦ માં બ્રિટિશ, નિઝામ, અને મરાઠાનું સંયુક્ત લશ્કર ટીપુ સામે લડ્યું, અને તે પછી મહારાષ્ટ્રમાં નાના-ફડનવીસનું જોર વધ્યું, તે અરસામાં મહાદેવ પુના આવ્યો.

તેનો બાલ્ય હેતુ પાદશાહે પેશ્વાને આપેલા “વકીલે મુતાલિક”નો ઇલ્કાબ આપવાનો હતો. પરંતુ ખરો હેતુ નાનાફડનવીસ અને બ્રાહ્મણોની સત્તાનો નાશ કરવાનો હતો. પેશ્વાએ દરબાર ભરી મહાદેવને દિલ્હીના વંશપરંપરાના પ્રતિનિધિ તરીકે ઠરાવ્યો.

મહાદેવની હાજરી દરમિયાન પેશ્વા સવાઇ માધવરાવ ધીમે ધીમે છૂટ મેળવતો હતો. સિંધીઆના સેનાપતિએ ઉત્તરમાં હોદ્દર

પર જીત મેળવવાથી યુનામાં તેની સત્તા બળવત્તર થઈ, પણ એટલામાં ઇ. સ. ૧૭૯૪ માં મહાદેવ મરણ પામ્યો.

મહાદેવના મરણ પછી તેનો ભત્રીજો દોલતરાવ સિંધીઆ ગાદીએ બેઠો. નાનાફડવીસના મરણ પછી તે પેશ્વા સામે લડ્યો, અને તેને કબજે કર્યો. એટલામાં તેને હોદ્કર સાથે લડવું પડ્યું. યશવંતરાવ હોદ્કરે પોતાના પ્રાંતો છૂટયા, એ સમાચાર સાંભળી સિંધીઆ પોતાની રાજધાની ઉજ્જનમાં ગયો. પરંતુ તે પહોંચ્યો તે પહેલાં હોદ્કર દખખણમાં જતો રહ્યો. હોદ્કરને હરાવી સિંધીઆ ઉત્તરમાં આવ્યો. એટલામાં પેશ્વાએ અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરી. અંગ્રેજોએ સિંધીઆને પણ સહાયકારી લશ્કરની યોજના સ્વીકારવાની ધ્રુજ પાડી, તેથી તેણે અંગ્રેજો સાથે લડાઈ જોડી. આખરે હાર ખાઈ સિંધીઆએ અંગ્રેજોની માગણી સ્વીકારી ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં સલાહ કરી.

હાલમાં ગ્વાલિયરમાં મહારાજ માધુરાવ ગાદીએ બિરાજે છે. તેઓ બ્રિટિશ સરકારના આશ્રય તળે પોતાનું રાજ્ય ચલાવે છે, અને લોકકલ્યાણના હિતમાં સાદું જીવન ગાળે છે. થોડા વખત ઉપર થઈ ગયેલા યુરોપિયન વિશ્વભ્રમમાં તેમણે ઘણી સારી સેવા બજાવી હતી. તેઓ વિદ્યાવિનોદી છે; તેમની કદર જાણી કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીએ એલ. એલ. ડી. ની માનવંતી ડીગ્રી તેમને બક્ષી છે. તેમના રાજ્યનો કારભાર “મિજલિસે ખાસ” નામની કૌન્સિલના પાંચ સભાસદોની મદદથી ઘણા ઉત્તમ પ્રકારે ચાલે છે.

તેમના રાજ્યમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ઘણી માલમ પડે છે. ઠામ ઠામ રૂ કાંતવાનાં કારખાનાં દેખાય છે, અને કેટલેક સ્થળે લુગડાં વણવાની મીલોમાં સાંઈ કામ કરવામાં આવે છે. ચંદેરીમાં ઘણી ઉચ્ચ પ્રકારની મજલીન બને છે. આ ઉપરાંત ચામડાનો રોજગાર પણ ત્યાં સારો ચાલે છે.

૪૫. અહલ્યાબાઈ અને તુકાજી હોલ્કર.

બાલાજી વિશ્વનાથના વખતમાં મહારાવ નામે એક ભરવાડનો છોકરો પ્રકાશમાં આવ્યો. તેણે પેશ્વા પર પોતાના વિષે સારી છાપ પાડી. ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં તેને ઇંદોરમાં ચોથ ઉઘરાવવા મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં તેના વંશજોએ ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર થઈ જુદી ગાદી સ્થાપી. એ રાજ્યો હોલ્કર નામથી ઓળખાય છે, અને હાલ પણ ઇંદોરમાં રાજ્ય કરે છે.

અહલ્યાબાઈ મહારાવ હોલ્કરના પુત્ર ખંડેરાવની વિધવા હતી. તેના સ્વામીના સ્વર્ગવાસ પછી ઇંદોરનું રાજ્ય તેના હાથમાં આવ્યું. આ પરાક્રમી અને વિવેકી બાઈએ તુકાજી હોલ્કર નામના એક વીર અને ઠરેલ પુરુષને સલાહકાર નીમી ઈ. સ. ૧૭૬૫ થી ઈ. સ. ૧૭૯૫ સુધીનાં ૩૦ વર્ષ સુધી પ્રજા સંતોષ પામી એવી રીતે કારભાર કર્યો. પોતાને નડતી મુસીબતો દૂર કરી તેણે એવી ઉત્તમ રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું, કે પ્રજામાં સુખ અને સંતોષ વ્યાપી રહ્યાં.

તે બે જણના કારભારની ઇતિહાસકારો બહુ પ્રશંસા કરે છે. તેઓ એક બીજાની સલાહ લઈ રાજ્યકાર્ય કરતાં હતાં. અહલ્યાબાઈ ઘણી પવિત્ર, ધર્મિષ્ઠ, નિયમિત કામ કરનારી, અને ચપલ હતી. મોટા અમલદારો તે જાતે નીમતી. ખપોરના બેથી સાત વાગતા સુધી અને રાતના નવથી અગિયાર વાગતા સુધી તે રાજ્યકાર્ય કરતી. પરરાજ્યો સાથે તેણે એવી મૈત્રી રાખી હતી, કે તેના જમાનામાં એકજ વખતે ઇંદોર પર ચઢાઈ થઈ હતી. તેણે ઇંદોરને રમણીય નગર બનાવ્યું, અને તેના રક્ષણને માટે કેટલાક કિલ્લા ચણાવ્યા. રાજકારભારના શ્રમથી અને પુત્રીમરણના શોકથી ૬૦ વર્ષની વયે તે દેવલોક પામી. તે સ્વભાવે આનંદી, અત્યંત સાદી, અને કવચિતજ ગુસ્સે થાય એવી હતી.

તેના મરણ પછી જશવંતરાવ હોલ્કર ઇંદોરની ગાદીએ બેઠો. તેણે અંગ્રેજોની સહાયકારી લશ્કરની યોજના સ્વીકારી નહિ, તેથી તેને

તેમની સથે લડાઈ થઈ. શરૂઆતમાં બ્રિટિશ લશ્કર હાર્યું, પણ બીજા વર્ષે એટલે ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં અંગ્રેજોએ તેને દીગની લડાઈમાં હરાવ્યો, તેથી તેણે સલાહ કરી. તેના મરણ પછી તેની સ્ત્રી **તુલસીબાઈ** કારભાર કરતી હતી. જ્યારે **બાજીરાવે** ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરી, ત્યારે તે મદદે આવતી હતી. તેનો વિચાર અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરવાનો હોવાથી સરદારોએ તેને મારી નાખી.

તેના મરણ પછી અંગ્રેજોએ **જશવંતરાવ** હોલકરના પુત્ર **મહારાવ**ને ગાદીએ બેસાડી તેના રક્ષણ માટે લશ્કર મૂક્યું હતું. તે ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં મરણ પામ્યો.

હાલના હોલકર **મહારાજ તુકારાવ** છે. તે વકાદારીથી બ્રિટિશ સરકારની સત્તામાં રહી પોતાનું રાજ્ય ચલાવે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં તેમના પિતા **શિવાજી** તેમના લાલમાં ગાદી પરથી વાન-પ્રસ્થ થયા. પરંતુ સગીર વયને લીધે તેઓ શ્રી પોતે રાજ્યના કાર્ય પર ધ્યાન આપી શક્યા નહિ, એમનો પોતાનો અમલ સને ૧૯૧૧ ના નવેમ્બર માસથી શરૂ થાય છે. રાજ્યકારભાર પોતેજ ચલાવે છે. એમના રાજ્ય દરમિયાન આખા રાજ્યની ઉપજમાં ઘણો વધારો થયો છે. હાલ આવક ૮૫ લાખને અડસદૃ કરવામાં આવે છે.

૪૬. રાધોજી ભોંસલે અને ગાયકવાડ.

ભોંસલે કુટુંબનો સ્થાપનાર **પરસોજી ભોંસલે** હતો. પેશ્વાના હુકમથી તે વરાડ પ્રાંતનું મહેસુલ ઉઘરાવતો. એના પીતરાઈએ રાજ્ય-પદ ધારણ કર્યું, અને **નાગપુર**માં ભોંસલેની ગાદી સ્થાપી. એનું નામ **રાધોજી** હતું. રાધોજી બીજાએ ઇ. સ. ૧૭૭૨ થી ઇ. સ. ૧૮૦૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેણે **વેલ્હેસ્લી**ની સહાયકારી લશ્કરની યોજના નહિ સ્વીકારવાથી લડાઈ થઈ. તેમાં હાર થવાથી **દેવગામ મુકામે** કરાર

કરી તેણે સલાહ કરી. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં છેલ્લા પેશ્વાએ કરાર તોડી અંગ્રેજો સાથે લડાઈ જોડી, ત્યારે નાગપુરના જીવાન રાજના રક્ષક આપા-સાહેબે સીતાબદ્દીના હુંગરી કિલ્લામાં રહેતા અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ મિ. જોન્કીન્સ પર હુમલો કર્યો. છ માસના કળઆ પછી રાજ શરણે આવ્યો, અને સેનાપતિ આપાસાહેબ સીખની મદદ માટે લાહોર જતો રહ્યો. અંગ્રેજોએ રાજના નામથી નાગપુરમાં કારભાર ચલાવ્યો.

કેટલાક રાજાઓ પછી રાઘોજી બીજનો પૌત્ર ગાદીએ બેઠા. પરંતુ તે ઇ. સ. ૧૮૫૨માં અપુત્ર મરણ પામવાથી ગવર્નર જનરલ લોર્ડ ડેલહાઉસીએ તેનો મુલક ખાલસા કર્યો. હાલ તે પ્રદેશ “મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ”ના નામથી ઓળખાય છે. પહેલાં ત્યાં ચીફ કમિશનર નિભાતો, અને તે કારભાર કરતો; પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૨૦ના છેવટના ભાગમાં ત્યાં ગવર્નરની નીમણુક થઈ છે. ત્યાંના પહેલા ગવર્નર સર ફ્રેંક સ્લાઈડ હતો.

ગાયકવાડ કુટુંબનો સ્થાપનાર પ્રથમ પુરુષ દામાજી નામે હતો. હોલ્કર અને સિંધીઆની પેઠે તે પણ પ્રથમ પેશ્વાની નોકરીમાં જોડાયો હતો. તેના મરણ પછી તેના ભત્રીજે પીલાજી મરાઠી લશ્કરનો સેનાપતિ બન્યો. એમ ધીમે ધીમે ગાયકવાડ કુટુંબ આગળ પડતું થયું. દામાજી બીજના એક પૌત્રે ઇ. સ. ૧૮૦૧માં અંગ્રેજોની સહાયકારી લશ્કરી યોજના સ્વીકારી. સને ૧૮૫૭ના બળવા વખતે ખંડેરાવ ગાયકવાડે બ્રિટિશ સરકારને અંતઃકરણપૂર્વક મદદ આપી.

ઇ. સ. ૧૮૭૦માં મહારાજા ગાયકવાડ વડોદરામાં ગાદીનશિન થયા. ત્યાર પછી હાલના નામદાર ગાયકવાડ સયાજીરાવ જોએ દામાજીના વંશમાંથી ઉતરી આવેલા છે, તેઓ ગાદી પર આવ્યા. તેમની તરુણ અવસ્થામાં રાજ્યકારભાર ચલાવવા સર ટી. માધવરાવને નીમવામાં આવ્યા.

વડોદરાનું રાજ્ય હિંદનાં દેશી રાજ્યોમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે; તેનું મુખ્ય કારણ એજ છે, કે નામદાર ગાયકવાડ જાતેજ ઘણું વિચારવંત અને વિદ્વાન રાજકર્તા છે.

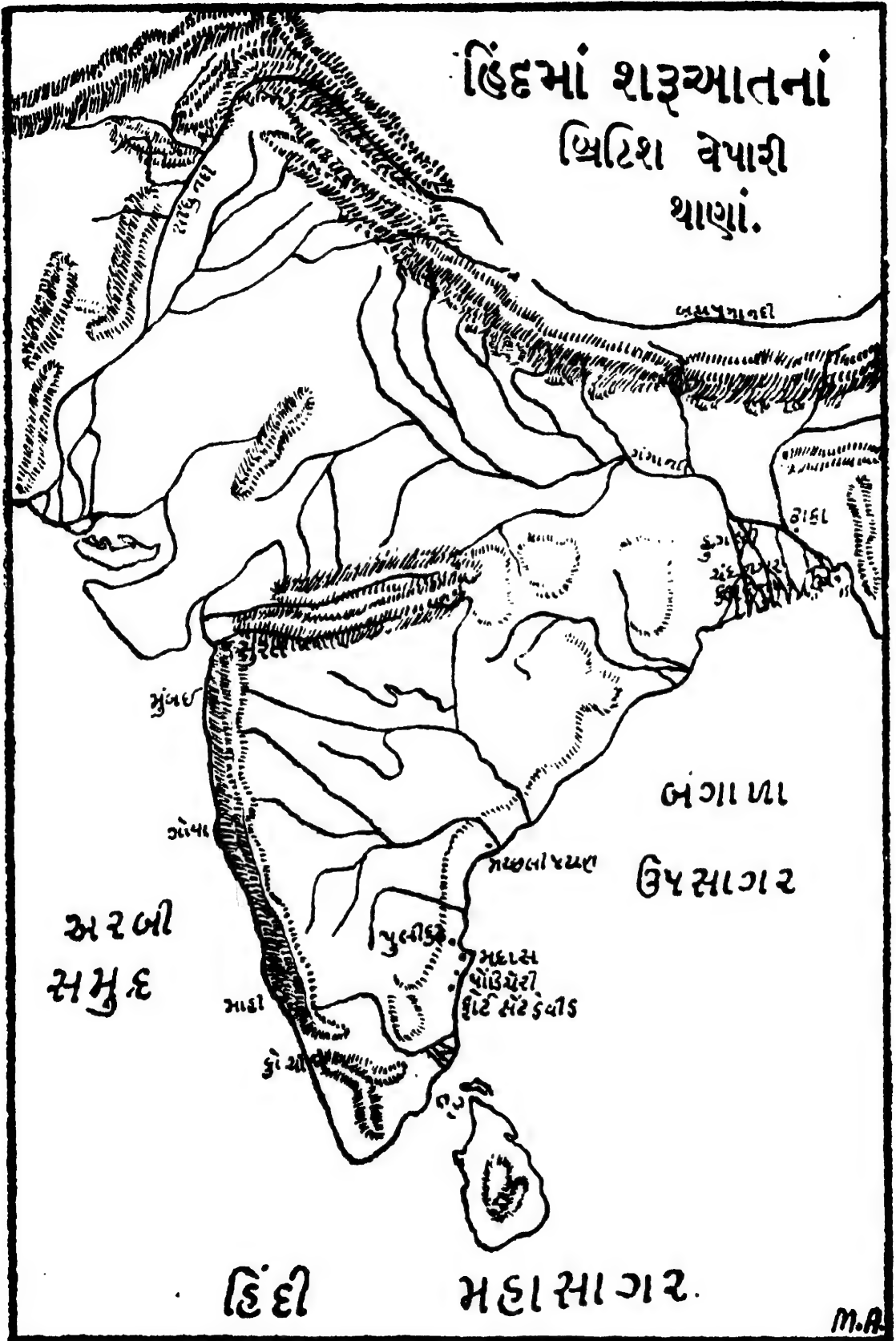
તેમણે જાપાન, ઇંગ્લાંડ, અને અમેરિકામાં સફર કરી ત્યાંની વિદ્યાકળા શીખી લાવી તેનો લાભ પોતાની પ્રજાને આપ્યો છે. તેમના રાજ્યમાં હુન્નરકળા, વિજ્ઞાન, અને કેળવણીનો ઘણો પ્રચાર થાય, તે માટે તેમણે ઘણી સંસ્થાઓ ખોલી છે. ત્યાં ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે, અને તેનો લાભ તેઓશ્રીની પ્રજા ઉપરાંત બીજી પ્રજા અને અન્ય પુરુષો પણ લે છે.

વર્ગી બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિને અનુસરીને પોતે રાજ્યકારભાર ચલાવે છે. સાંસારિક અને સામાજિક બાબતો ઉપર તેઓ ઘણું સાફ લક્ષ આપે છે, અને પોતાની રૈયતની શારીરિક, માનસિક, તથા આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા બનતા પ્રયત્ન કરે છે. બાળલગ્ન એજ દેશને હાનિકારક છે, એમ સમજી એમણે બાળલગ્નનો પ્રતિબંધ કર્યો છે. હલકી વર્ણના લોકોને કેળવણી આપવામાં તેઓ ઘણો શ્રમ વેઠે છે. ટુંકામાં કહીએ તો ગુજરાતમાં વડોદરાનું રાજ્ય ઘણું આબાદ છે.

૪૭. અ યુરોપીઅન લોકોનું હિંદમાં આગમન.

ઘણા લાંબા સમય ઉપર યુરોપના લોકોએ હિંદુસ્તાનની સમૃદ્ધિ વિષે સાંભળ્યું હતું. ઇ. સ. પહેલાં ગ્રીક અને રોમન લોકો હિંદ સાથે વેપાર કરતા હતા. પૂર્વના મુલકોમાંથી યુરોપમાં માલ લઈ જવાના માર્ગો તે વખતે ઘણા હતા. તે પછી આરબ અને મીસરી લોકો હિંદુસ્તાનનો માલ રાતા સમુદ્રમાં થઈને ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે આવેલા અલેક્ઝાંડ્રિયા ખંદરે લઈ જતા. બીજા કેટલાક ઊંટ પર માલ લાદીને અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, મેસોપોટેમીઆમાં થઈ પાલેસ્ટાઇનનાં ખંદરોએ લઈ જતા હતા. ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષ ઉપર ઇટલીનાં વેનીસ

હિંદમાં શરૂઆતનાં બ્રિટિશ વેપારી થાણાં.



અને જીનોવા શહેર શ્રીમંત અને આબાદ હતાં; કારણ કે હિંદનો માલ તેઓની મારફતે યુરોપમાં ફેલાતો.

તુર્કોએ એશિયા માઇનોર જીતી કોન્સ્ટન્ટીનાપલને રાજધાની કર્યા પછી જુના વેપારના રસ્તા બંધ થયા, તેથી યુરોપના લોકોએ હિંદમાં આવવાનો નવો જળમાર્ગ શોધી કાઢવાનો વિચાર કર્યો. પોર્ટુગલનો વાસ્કો ડી ગામા આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કાંઠો ફરી એક વર્ષની સફર પછી હિંદના કાલિકટ બંદરે ઉતર્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૮ના મેની ૨૦ મી તારીખ આપણે યાદ રાખીશું; કારણ કે તે દિવસે હિંદ મહાસાગરના રસ્તે યુરોપ સાથે જોડાયું.

પોર્ટુગીઝોએ ગોવામાં પોતાનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. લગભગ ૧૦૦ વર્ષ સુધી હિંદનો વેપાર તેઓના હાથમાં રહ્યો. ૧૬ મી સદીના અંતમાં યુરોપમાં એક પક્ષમાં અંગ્રેજો અને વલંદા અને બીજા પક્ષમાં પોર્ટુગીઝ અને સ્પેનિશ લોકો વચ્ચે વિગ્રહ સળગ્યો. તેમાં પોર્ટુગીઝોની સત્તા નાશ પામી.

ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં અંગ્રેજોએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ નામે એક વેપારી મંડળ સ્થાપન કર્યું. તે હિંદ સાથે વેપાર ચલાવવા આવ્યું. તેમના પછી ઈંગ્લાંડથી ઘણી કંપનિઓ આવી, અને ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં તે બધી જોડાઈ જઈ “યુનાઈટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ” નામથી ઓળખાવા લાગી. અંગ્રેજો પછી બે વર્ષે વલંદા લોકો હિંદમાં આવ્યા. તેઓએ સુરત, કોચીન, બેંગ્લોર, નેગાપટ્ટણ, મદ્રાસ અને બીજાં સ્થળોં વેપારી મથકો બાંધ્યાં. તેઓ શરૂઆતમાં અંગ્રેજો કરતાં વધુ સફળ થયા હતા. ઇ. સ. ૧૬૦૦ થી ઇ. સ. ૧૭૦૦ સુધીનો હિંદનો વેપાર વાસ્તવિક રીતે તેઓના હાથમાં હતો.

અંગ્રેજી કંપનિ હિંદમાં લડવા કે દેશ જીતવા આવી નહોતી, પણ તેનો ખાસ હેતુ વેપાર કરવાનો હતો. શરૂઆતમાં તેમની પાસે સિપાઈઓ કે કિલ્લા બીલકુલ નહોતા. તેઓએ મજબુત વખારો

ચણાવી પોતાના રક્ષણ માટે પટાવાળા રાખ્યા. તેમણે મોગલ પાદશાહ પાસેથી ખંદરો અને શહેરોમાં ખરીદી-વકરો કરવાની રજા મેળવી. પછી તેઓએ લુટારાથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે હિંદી રાજરજ-વાડાની મદદ માગી હતી. થોડા વખત પછી મોગલ સલ્તનતની પડતી થઈ. તે વખતે દેશમાં ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ. શિવાજીએ બે વખત સુરત લૂંટ્યું હતું. આમ ૧૦૦ વર્ષ વીત્યા પછી અંગ્રેજોએ નાના કિલ્લા ખાંધી પોતાના રક્ષણ માટે થોડા સિપાઈઓ રાખવા માંડ્યા. ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં હિંદમાં તેમનાં મદ્રાસ, બુંબઈ, અને કલકત્તા એમ ત્રણ મુખ્ય વેપારનાં મથકો હતાં.

આ પછી ફ્રેંચો વેપાર માટે હિંદમાં આવ્યા. તેઓનું મુખ્ય મથક મદ્રાસની દક્ષિણે પોંડીચેરિમાં હતું. તેઓ ધીમે ધીમે ચઢતીમાં આવ્યા, અને અંગ્રેજોના કદા પ્રતિસ્પર્ધી થયા. ફ્રેંચો વિના બીજા યુરોપી પ્રજાઓ પણ વેપારને માટે હિંદમાં આવી હતી.

૪૭. જ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિનો શરૂઆતથી સને ૧૮૫૭ સુધીનો વૃત્તાન્ત.

ઈંગ્લાંડની રાણી ઇલિઝાબેથના સમયમાં ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં લંડન શહેરના કેટલાએક વેપારીઓએ હિંદ અને પૂર્વ તરફના દેશોમાં વેપાર કરવા સાઈ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ નામની એક કંપનિ સ્થાપી. ઈંગ્લાંડના રાજાઓની મદદથી તેમને દરેક રીતે સગવડ મળવા લાગી. શરૂઆતનાં સો વરસમાં કંપનિ ફક્ત નામનોજ વેપાર કરતી હતી; કારણ કે પોર્ટગીઝ અને ફ્રેંચ લોકોએ પૂર્વ તરફના દેશોમાં વેપાર શરૂ કરી દીધો હતો. વેપાર સંબંધી તે કંપનિઓમાં માંહોમાંહે ચડસા-ચડસી વારંવાર થવા લાગી. ત્યાર પછી આશરે સો વરસ બાદ બધી કંપનિઓ એકત્ર થઈ, અને હિંદમાં યુનાઇટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિના નામથી વેપાર કરવા લાગી.

(૧૨૦)

અંગ્રેજોએ પ્રથમ સુરત શહેરમાં કોઠી નાખી હતી. પોર્ટુગલના રાજની કુંવરી સાથે ઈંગ્લાંડના રાજ વાલ્ડર્સ ૨ જનાં લગ્ન થયાં હતાં. જેથી તેણે પોતાની કુંવરીના લગ્નપ્રસંગની પહેરામણીમાં હાલનું મુંબઈ વાલ્ડર્સ ૨ જને આપ્યું હતું. વાલ્ડર્સ રાજએ મુંબઈ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિને દર વરસે ૧૦ પાઉન્ડના ભાડાથી આપ્યું. બાદ અંગ્રેજો સુરતથી બધો માલ મુંબઈ લઈ ગયા, અને વેપારનું મુખ્ય મથક મુંબઈ બનાવ્યું.

કલકત્તા અને મદ્રાસમાં પણ કંપનિની ઘણી કોઠીઓ હતી. તેઓએ કલકત્તામાં ફ્રાઈ સેન્ટ વિલિયમ અને મદ્રાસમાં ફ્રાઈ સેન્ટ જ્યોજ નામના કિલ્લાઓ બાંધ્યા હતા. લુટાઈઓના ભયથી બચવા ઘણા દેશી વેપારીઓ કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ વગેરે સ્થળોમાં જઈને વસ્યા. બધી કંપનિઓ એકત્ર થયા પછી કંપનિના નોકરો કંઈક બેદરકાર બન્યા, અને તેઓ ખાનગી રીતે વેપાર કરવા લાગ્યા. રાખર્ટ કલાઈવ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, ત્યારે ઓછા પગારમાં કંપનિના નોકરો કામ કરતા હતા. એ ડીરેક્ટરોની ભૂલ છે, એમ તેના બેવામાં આવ્યું; કારણ કે ઓછા પગારને લીધે તેમનું ગુજરાન ન થવાથી ખાનગી વેપાર કરતા હતા, અને તે સુધારવા માટે તેણે બનતો પ્રયત્ન કર્યો. સને ૧૭૭૩માં રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ પાર્લિમેન્ટમાં પસાર થયો, જેથી બધી સત્તા બંગાળના ગવર્નર-જનરલના હાથમાં સોંપવામાં આવી. પાર્લિમેન્ટના મેમ્બરો હિંદુસ્તાનના કામકાજ સંબંધી હવે કંઈક ધ્યાન આપવા લાગ્યા. ત્યાર પછી પીટ અને ફ્રાંકસ નામના પ્રધાને કેટલાક ધારા કર્યા. કંપનિનો પટો સને ૧૭૯૩ માં પુરો થયો. ત્યાર બાદ તેને બીજા ૨૦ વરસનો પટો આપવામાં આવ્યો. તેમાં ખાનગી વેપારીઓને પણ વેપાર કરવાની કેટલીક છૂટ આપવામાં આવી.

સને ૧૮૧૩ માં કંપનિએ હિંદમાં વેપાર કરવાનો હક છોડી દીધો; કક્ત ચીન સાથે વેપાર કરવાની તેણે છૂટ રાખી. સને ૧૮૩૩

પછી કંપનિ વેપારી શાખા મટી રાજ્ય કરનારી શાખા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ. કંપનિના ૧૦૦ વરસના અમલ બાદ સને ૧૮૫૭ ના બળવાથી તેની બધી સત્તા લઈ લેવામાં આવી, અને મહારાણી વિક્ટોરિયા હિંદનાં રાણી થયાં. તેમનો હંદેરો હિંદની પ્રજામાં મશહૂર છે, જે હિન્દનો ‘ મેઝાકાર્ટા ’ કહેવાય છે.

૪૮. રૉબર્ટ કલાઇવ અને તેની શરૂઆતની જિંદગી.

આપણે હિંદુસ્તાન દેશ જે દ્રવ્ય, વિસ્તાર, મહિમા અને મહાન કાર્યોથી પ્રાચીન પ્રસિદ્ધિ ભોગવતો આવ્યો છે, તે દેશમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થાપનાર જે મહાન નર ગણાય છે, તે રૉબર્ટ કલાઇવ હતો. તે ઇંગ્લાંડના ઍપ પરગણામાં માર્ચ ૨૯ ના રોજ ૧૭૨૫ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૯ મીએ જન્મ્યો હતો.

હરકોઈ વસ્તુને કેવી રીતે ચુરો કરવો એ તે સારી રીતે જાણતો હતો. તેનાં માબાપ તેને ગાંડો ધારતાં, અને તેને વિષે બેચેન રહેતાં. તે શાળામાં દરેક શિષ્ય સાથે લડતો, અને મોટા પર જીત મેળવતા સુધી લડાઈ જરી રાખતો. તે પોતાના પાઠ કરતો નહિ, છતાં તે હસી કાઢવા જેવો નહોતો. તે આજસુ અને તોફાની હોવાથી વિદ્યાર્થી તરીકે નિષ્ફળ નીવડ્યો. તેના એકજ શિક્ષકે તેના વિષે ભવિષ્ય કહ્યું, કે “આ છોકરો ભવિષ્યમાં મહાન નર થાય”. તેનો બાપ આવેશી સ્વભાવનો હોવાથી તેણે કલાઇવને કબજે રાખવા મિ. બેલી નામના પોતાના સાહુને ત્યાં માન્ચેસ્ટર મોકલ્યો. ત્યાં તે વશ રહ્યો નહિ, તેથી તેના બાપે તેને વતનમાં પાછો બોલાવ્યો. ત્યાં તે તોફાની છોકરાઓના ટોળાના આગેવાન તરીકે લોકોને સતાવતો હતો. તેનામાં દઢ રહેવાનો ગુણ પહેલેથીજ બેવામાં આવતો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૪૩ માં તેના બાપે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિની એક કારકુનની જગા તેને માટે શોધી કાઢી. તે પહેલાં કલાઇવ એક

વકીલની પેઢીમાં લખવાનું કામ કરતો હતો. તે જગા કરતાં નવી જગા વિષેના સારા વિચારે તે તેણે આતુરતાથી સ્વીકારી. કંપની પાસે પોતાની જમીન કે પોતાના સિપાઇઓ હતા નહિ, પણ તે દેશી રાજ્યમાં એક વેપાર કરનારી સંસ્થા હતી.

ઈ. સ. ૧૭૪૩ ની શરૂઆતમાં કલાઈવ ઈંગ્લાંડથી હિંદમાં આવવા નીકળ્યો. અઢારમા સૈકાના મધ્યમાં સુએજ નહેર અને મેઇલ સ્ટીમરો નહિ હોવાથી હિંદની સફર અતિ મુશ્કેલ હતી. તેનું વહાણ ખરાબ મોસમમાં સપડાવાથી તેને ૯ માસ સુધી રિઓડી જાનેરામાં સમાર કામ માટે રોકાવું પડ્યું. બીજી લાંબી મુદત સુધી કેપ ઓફ ગુડ હોપ આગળ આન્થોરમાં રોકાવું પડ્યું. ઈ. સ. ૧૭૪૪ ની આખરે તે મદ્રાસ પહોંચ્યો.

હિંદમાં આવ્યા પછી સાથી કારકુનો સાથે તેને સંબંધ ન હતો. તે પૈસા અને મિત્ર વિનાનો હતો. પ્રથમના થોડા મહીના સુધી કપડાં અને મિલકત માટે તેની જિંદગી ગમગીનીવાળી હતી. તેણે એક વખત પાસે પડેલી પિસ્તોલથી પોતાના સાથીને તેના પર ગોળી છોડવા કહ્યું. પિસ્તોલ નિષ્કળ જવાથી કલાઈવ ખચ્યો, અને તેને ભાન થયું કે “આ જિંદગીમાં મારે કંઈક કરવાનું છે.”

તે પછી તેણે મિત્રો મેળવવા માંડ્યા, પણ તેના મગજને કાંઈ શાંતિ થઈ નહિ. તેણે પોતાના પીતરાઈને કાગળ લખ્યો કે “જ્યારથી મેં મારી જન્મભૂમિ તજી છે, ત્યારથી એક પણ દિવસ મેં આનંદમાં ગાળ્યો નથી.” મદ્રાસના ગવર્નરે તેના પર દયા આણી તેને પોતાનું પુસ્તકાલય વાપરવાની રજા આપી. કલાઈવ વાચનનો શોખીન હોવાથી ઓછો દીલગીર રહેવા લાગ્યો.

કલાઈવમાં જે શક્તિ હતી, તે બતાવવાનો પ્રસંગ હજી સુધી આવ્યો નહોતો. તે સમયે ફ્રેન્ચે અંગ્રેજોના કટ્ટા પ્રતિસ્પર્ધી હતા..

અંગ્રેજોએ એક દેશી રાજા પાસેથી મદ્રાસ ખરીદી ત્યાં કોઠી ઘાલી હતી, અને પાસે એક કિલ્લો ચણાવી તેને ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ નામ આપ્યું હતું. કોઠી અને કિલ્લો બંને નાનાં હતાં. ઈ. સ. ૧૭૪૪ માં ૩૦૦ અંગ્રેજો અને થોડા દેશીઓનું લશ્કર હતું. તેમાંના ઘણાજ થોડા લડવાને લાયક હતા.

ઈ. સ. ૧૭૪૪ માં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે લડાઈ થઈ. પારિસથી ફ્રેંચ ગવર્નરને મળેલા હુકમ પ્રમાણે તેણે મદ્રાસના અંગ્રેજ ગવર્નરને લખ્યું કે યુરોપમાં ભલે લડાઈ થાય, પણ આપણે અહીં લડવું નહિ. મદ્રાસના ગવર્નરને લંડનથી હુકમ મળ્યો હતો, કે “ થોડા વખતમાં એક નૌકાસૈન્ય આવી પહોંચશે, તેની મદદથી હિંદમાં ફ્રેંચોનો નાશ કરવો. ” આથી મદ્રાસના ગવર્નરે ફ્રેંચોની વાત મંજૂર રાખી નહિ.

આથી ફ્રેંચ ગવર્નર દુબ્લેએ કર્ણાટકના નવાબની મદદ માગી. નવાબે હુકમ કર્યો કે “મારા રાજ્યમાં હું બે પ્રજાને લડવા દઈશ નહિ.” આથી થોડો વખત બંને વચ્ચે શાંતિ રહી. ઈ. સ. ૧૭૪૬ ના જુનમાં અંગ્રેજોએ સાંભળ્યું, કે સિલોનના વલંદા સંસ્થાનની ફ્રેંચો મદદ માગે છે; જેથી તેમણે ફ્રેંચોને હરાવ્યા. તે પછી ફ્રેંચોએ લાભો-દોનેસની સરદારી નીચે ૧,૧૦૦ ફ્રેંચો અને થોડા દેશી સિપાઈઓના લશ્કરથી મદ્રાસ પર હુલ્લો કર્યો. આથી ગવર્નર મિ. મોર્સે નવાબની મદદ માગી, પણ નવાબે જવાબ આપ્યો નહિ. અંગ્રેજો પાસે લશ્કર નહિ હોવાથી તેમણે શહેર તથા કિલ્લો ઈ. સ. ૧૭૪૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧ મીએ ફ્રેંચોને સ્વાધીન કીધાં. આથી કલાઈવ કેદી થયો. આ સ્થિતિએ કલાઈવને આબાદી બક્ષી. તેની અજાયબ જિંદગીની શરૂઆત અહીંથી થાય છે.

મદ્રાસ લેવાના સમાચાર નવાબે જાણી તે પાછું આપવા તેણે ફ્રેંચોને હુકમ કર્યો, પણ તેનો અનાદર થવાથી તેણે લડાઈ જાહેર કરી.

સેન્ટ થોમે આગળ યુરોપીઅન લશ્કર પહેલીજ વાર દેશી લશ્કર સામે લડ્યું, અને તેમાં કાંઈજ માલ નથી, એવો અનુભવ મેળવ્યો. અંગ્રેજો અને નવાબને હરાવવાથી દુપ્પે કુલાઈ ગયો. ફ્રેંચ સેનાપતિએ મદ્રાસ આપી ૪ દિવસમાં પાંડિચેરીમાં જઈ કેદી થઈ રહેવા અંગ્રેજોને હુકમ કર્યો. અંગ્રેજો આ હુકમનો અનાદર કરી મદ્રાસની દક્ષિણે ૧૬ માઈલ પર આવેલા ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડના કિલ્લામાં નાસી ગયા. કલાઈવ પોતાના મિત્ર સાથે દેશીનો વેશ ધારણ કરી મહા મુશ્કેલીએ 'ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ' આવી પહોંચ્યો. ફ્રેન્ચોએ આ કિલ્લો લેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ કલાઈવે બહાદુરીથી તેમને પાછા હઠાવ્યા. આ બહાદુરીએ તેને લખવાના કામમાંથી મુક્ત કર્યો.

ઘેરા વખતે એક અમલદારની સાથે ગંજીફ રમતો હતો. તેણે પોતાને હેતરતાં જોયો, તેથી તેણે કહ્યું કે “ હવે હું રમીશ નહિ, જીતેલા પૈસા પાછા આપો. ” તકરાર થતાં લડવા તૈયાર થયો, તેમાં તે જીત્યો. સામાને માફી માગવી પડી. ઘેરા દરમિયાન બીજા અમલદાર સાથે પણ એવીજ તકરાર થતાં સામાએ લડવા ના પાડવાથી શરમને લીધે તેને લશ્કરમાંથી રાજીનામું આપવું પડ્યું.

ચાર વખત હુમલો કર્યા છતાં ફ્રેન્ચો કિલ્લો લઈ શક્યા નહિ, તેથી તે પાંડિચેરી જતા રહ્યા. વખત આવ્યે અંગ્રેજોએ પાંડિચેરીને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તે લઈ શક્યા નહિ. એટલામાં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે સલાહ થવાથી ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં હિંદમાં બંને પ્રજા વચ્ચે સલાહ થતાં મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું.

લડાઈ વખતે તાંજોરના રાજાનું રાજ્ય ગયું હતું. તેની તકરાર થતાં મેજર લોરેન્સ અને કલાઈવે ફ્રેન્ચોનો દેવીકોટાનો કિલ્લો જીતી લીધો. આ વખતે મેજર લોરેન્સે કલાઈવને માટે ઉચ્ચ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. તે પછી અંગ્રેજોએ સાંભળ્યું કે પોતાની ગેર-હાજરીમાં કર્ણાટકમાં તકરાર થતાં ઘણા દેશી રાજાઓ એક બીજા સાથે

લડવા લાગ્યા હતા. તેમાંના મુજફરજંગ અને ચંદાસાહેબનું ફ્રેન્ચોએ રક્ષણ કર્યું હતું. ગત નવાબ અન્વરુદ્દીનનો દીકરો મહુ-મદઅલી નાસીને ત્રિચિનોપલીમાં ભરાયો, અને તેણે અંગ્રેજોની મદદ માગી.

૪૬. રાખર્ટ કલાઈવ અને આર્કટનો ઘેરો.

કર્ણાકટના નવાબ મહુમદઅલીને ચંદાસાહેબ તથા ફ્રેન્ચોએ ત્રિચિનોપલીમાં ઘેર્યો હતો, અને તેણે અંગ્રેજોની મદદ માગી હતી, એ વાત તમે વાંચી ગયા છો. મદ્રાસના ગવર્નરે એક નાનું લશ્કર તૈયાર કરી તેનો યોગ્ય સેનાપતિ નહિ મળવાથી મિ. પિગોટ નામના એક મુલકી અમલદારને નીમ્યો. કલાઈવ તેની સાથે સ્વયંસેવક તરીકે જવા તૈયાર થયો. આ વખતે ત્રણ દિવસની મુસાફરી પછી તેઓને ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ પાછા આવવું પડ્યું. ગવર્નરે એક બીજું લશ્કર તૈયાર કર્યું, અને કલાઈવે વગર પગારે સેનાપતિની જગા માટે અરજી કરી. આથી ગવર્નરે તેના વિષે સારા વિચાર બાંધ્યા, અને તેને કોન્ટન નીમ્યો.

કલાઈવને વાચનનો ઘણો શોખ હોવાથી મહાન યોદ્ધાઓની વાતો વાંચી તેમના જેવા થવા તે પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે જોયું કે ચંદાસાહેબે ત્રિચિનોપલી લેવા બળવાન યોદ્ધા આણ્યા છે, અને રાજધાની આર્કટનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય માણસો મૂક્યાં નથી. કલાઈવે તક જોઈ ગવર્નરને આર્કટ લેવા વિષેના પોતાના વિચાર જણાવ્યા, અને એમાં ત્રિચિનોપલીનો ઘેરો ઉઠાવવાની યુક્તિ બતાવી.

ગવર્નરે તેની માગણી સ્વીકારી તેને ૨૦૦ અંગ્રેજોનું લશ્કર આપ્યું. કલાઈવ ઇ. સ. ૧૭૫૧ના ઑગસ્ટની ૨૬ મી તારીખે મદ્રાસ-થી નીકળ્યો. તેણે પોતાના બીનઅનુભવી લશ્કરને સફળતા મેળવ-

નાર તરીકે કેળવ્યું, અને આર્કટમાંના નવાબના ૧,૨૦૦ માણસના અનિયમિત લશ્કરને હરાવી શહેર તથા કિલ્લો જીતી લીધાં.

તે પછી કલાઘવે કોટ સમરાવી કિલ્લાની મજબુતી કરી; કારણ કે તે જાણતો હતો, કે ફ્રેન્ચો અને હજારો દેશીઓ આર્કટ પર હુમલો કરવા આવશે. તેના ધારવા પ્રમાણે ચંદાસાહેબનો દીકરો રાજસાહેબ ૧૦,૦૦૦ માણસના લશ્કર સાથે આવ્યો, અને આર્કટનો ઘેરો શરૂ થયો. નવાબના વિશાળ સૈન્ય આગળ અંગ્રેજોના જૂજ લશ્કરનો કાંઈ હિસાબ નહોતો. આ વખતે આખા હિંદની આંખો આર્કટ તરફ આતુરતાથી જોઈ રહી હતી; કારણ કે અંગ્રેજો જીતે કે હારે તે પર તેમની સ્વતંત્રતા કે પરતંત્રતાનો આધાર હતો. તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરે ચંદાસાહેબના લશ્કરે ફ્રેન્ચો સાથે મળીને શહેરને ઘેર્યું. તેમણે ૫૦ દિવસ સુધી રાતદિવસ હથેલી કર્યાં, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. સૌથી ભયંકર સ્થળે કલાઘવ હાજર રહેતો, અને જ્યાં તે રહેતો ત્યાં જીત મળતી.

સાત અઠવાડીયાંની ચાલુ લડાઈ લડ્યા પછી એક બાકું પાડવામાં આવ્યું; જેમાં થઈને માણસો આવજા કરી શકે તેમ હતું. આ દિવસે મુસલમાનોનો તહેવાર હતો, તેથી તેઓ ઉજાણી કરતા હતા. આ પછી તેમણે અંગ્રેજો પર હુમલો કર્યો. તેમણે આકાશ જેવડી આશાએ જીવની દરકાર છોડી દીધી. તેઓ ખાઈની મારફતે અંદર ધસ્યા, અને લોહીની રેલછેલ થઈ રહી. દુશ્મનો જીવ બચાવવા રાતોરાત નાઠા, અને આર્કટનો ઘેરો પુરો થયો. તેના નેતા કલાઘવે સર્વત્ર પોતાની કીર્તિ ફેલાવી. આ પછી ફ્રેન્ચો તથા તેમના સાથીઓને તેણે સજ્જડ હરાવ્યા.

કલાઘવે કોવરેપાક આગળ ફ્રેન્ચોને ફરી હરાવ્યા, તેથી તેઓ બધી દિશામાં નાઠા. હવે કલાઘવ તાકીદે ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ ગયો, અને જીનો સેનાપતિ મેજર લોરેન્સ ઇંગ્લાંડથી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે અને કલાઘવે ફ્રેન્ચોને ફરીથી હરાવ્યા. તેઓ અંગ્રેજોને શરણ

થયા. ઘણું કામ કરવાથી કલાઈવની તબીયત બગડી, તેથી તેણે સ્વદેશ જવા માટે અરજી કરી. તે ઈ. સ. ૧૭૫૩ ના ફેબ્રુઆરીમાં મદ્રાસથી ઇંગ્લાંડ જવા ઉપડ્યો.

સ્વદેશ છોડે તેને ૧૦ વર્ષ થયાં હતાં, પણ એટલામાં તેનામાં અજબ ફેરફાર થયો હતો. તે એક ગરીબ, દુઃખી, અને કંગાલ સ્થિતિને છોડે બીજાં છોકરાંની પેઠે માખાપ તરફ જતો જતો હિંદમાં આવ્યો હતો. હવે તે જુવાન, દુનિયાની નજરમાં વીર, ધનવાન અને અજબ સફળ થયેલો હતો. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરે તેને ઘણું માન આપ્યું, અને તેને એક હિરાજડિત મૂઠવાળી તરવાર ભેટ આપી. તેણે બાપનું દેવું વાળ્યું. પોતાની સાથે ઘણા પૈસા લઈ ગયો હતો, તેથી તેના કુટુંબે તેને સારો આવકાર આપ્યો.



૫૦. કલકત્તાનું કારાગૃહ.

એક વર્ષ રહી કલાઈવ ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડના સેનાપતિ અને ગવર્નર તરીકે હિંદમાં પાછો આવ્યો, અને પાછળથી તે મદ્રાસને ગવર્નર નિભાયો. તે વખતે કલકત્તામાં એક ભયંકર બનાવ બન્યો. બંગાળના નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલાએ પોતાના સ્વાર્થને લીધે અંગ્રેજોનું કાસીમબઝાર જીતી લીધું, અને કલકત્તામાં વિશાળ ખજાનો સંતાડેલો છે એવા વિચારે તે ત્યાં જવા નીકળ્યો. તેણે કારણ ઉભું કર્યું, કે અંગ્રેજો હુકમ માનતા નથી, અને નવા કિલ્લા બાંધે છે.

નવાબની સવારીના સમાચાર સાંભળી અંગ્રેજોએ તૈયારી કરી, અને મુંબઈ તથા મદ્રાસ મદદ માટે કાગળો લખ્યા; પણ તેઓને વખતસર મદદ આવી મળી નહિ. ઈ. સ. ૧૭૫૬ ના જુનની ૨૦ મી તારીખે નવાબ કલકત્તા આવી પહોંચ્યો. કિલ્લામાં અંગ્રેજ સિપાઇઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી હોવાથી રાત્રે તેમાંના ઘણાખરા નાસી

છૂટયા. આખરે અંગ્રેજોએ આશા મૂકી દાડના ઘેનમાં દરવાજો ઉઘાડ્યો, તેથી શત્રુઓએ અંદર પેસી હલ્લો કર્યો અને કિલ્લો સર કર્યો.

રાત્રે નવાબ કિલ્લો તજીને ગયો. તે પછી હુકમ આવ્યો કે કેદીઓને કેદખાનામાં પૂરવા. એક દેશી અમલદારે સિપાઇઓને એક નાની ઓરડીમાં પેસવા હુકમ કર્યો. તે ઓરડીમાં ત્રણ ચાર માણસો અથવા બહુ તો છ માણસો તન્દુરસ્ત સ્થિતિમાં રહી શકે. ઘણા અંગ્રેજો ઓરડીનો વિસ્તાર અને હવાનું માપ જાણતા હતા. તે ઓરડીને બે નાની જાળી હતી. અમલદારે મરણની બીક બતલાવીને તેમાં ૧૪૬ અંગ્રેજોને પૂર્યા. તે પછી મુશ્કેલીથી દરવાજો ખંધ કર્યો. અંદર પેસવા કરતાં બહાર તરવારથી મરવું એ સ્થિતિ સારી હતી મિ. આર્મે નામનો હિંદનો ઇતિહાસકાર આ ભયંકર સમય વિષે લખે છે, કે “ વર્ષમાં આ ઋતુ સૌથી ગરમ અને રાત સૌથી ભયંકર હતી. કેદીઓ આખી રાત જીવે એ અશક્ય હતું.”

ગરમી ઘણીજ થવા લાગી, અને પ્રત્યેક પળે સિપાઇઓએ પાણી માટે હૃદયભેદક પોકાર કર્યો. તેઓ વારંવાર પોકારતા હતા, કે “ દેવની ખાતર અમને પાણી આપો.” દરેક પળે હવા વધુ બગડતી હતી, અને સિપાઇઓ મરણ પામતા હતા. તે જોઈ નવાબના ઘાતકી સિપાઇઓ ખૂશ થતા હતા. રાતે બે વાગે ૫૦ કરતાં વધુ કેદીઓ જીવતા રહ્યા નહોતા. મિ. હોલ્વેલે બારી પાસે જઈ અમલદારને બૂમ મારી. અમલદારે નવાબને ખબર આપી, અને તરતજ દરવાજો ઉઘાડવાનો હુકમ થયો. બારણું ઉઘાડતાની સાથે અર્ધા કલાકમાં તાજી હવા મળવાથી કેદીઓ એક પછી એક બહાર નીકળવાને શક્તિમાન થયા. ૧૪૬ માંથી ૨૨ પુરુષ અને એક સ્ત્રી જીવતાં બહાર નીકળ્યાં.

નવાબે કેદીઓ પ્રત્યે સહેજ પણ દયા બતાવી નહિ. તેણે કેદીઓને ખબરો બતાવવા બહુજ દુઃખ દીધું. સિરાજ-ઉદ-દૌલાએ વિજય મેળવ્યો, તેથી તેણે ધાર્યું કે હવે મારા દેશમાં અંગ્રેજો કદી પણ ઉભા રહી શકશે નહિ.

(૧૨૯)

૫૧. રૉબર્ટ કલાધવ અને પ્લાસીની લડાઈ.

કલકત્તાના કારાગૃહના માઠા સમાચાર મદ્રાસ આવી પહોંચ્યા, ત્યારે અંગ્રેજો દીલગીર થયા. નવાબને શિક્ષા કરવાને માટે લશ્કરની તૈયારી કરી, અને કલાધવ તથા વૉટસન ૮૦૦ અંગ્રેજો તથા ૧૨૦૦ દેશી સિપાઈઓ, અને થોડી નાની તોપો સાથે મદ્રાસથી નીકળ્યા.

નવાબ કલકત્તા મેળવ્યાના આનંદમાં મુર્શિદાબાદમાં રહેતો હતો. વૉટસને તેને કાગળ લખ્યો કે “ તમે જે નુકસાન કર્યું છે, તેને માટે એકદમ બદલો આપો; નહિ તો હું મારા પોતાના હાથમાં કાયદો પકડીશ. ”

નવાબે પોતાનું વિશાળ લશ્કર એકઠું કરી કલકત્તા તરફ સવારી કરી. ઈ. સ. ૧૭૫૭ ના જાન્યુઆરની ૨ જી તારીખે કલાધવે કલકત્તા લીધું, અને થોડા દિવસ પછી હુગલી શહેર પણ જીતી લીધું. કલાધવની બહાદુરી જોઈ નવાબ ગભરાયો, અને પોતે કરેલું નુકસાન ભરી આપવા તૈયાર થયો. થોડા વખત પછી યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે લડાઈ સળગવાના સમાચાર કલાધવે સાંભળ્યા. તેણે ફ્રેંચો પર ચઢાઈ કરી અંદ્રનગર લઈ લીધું. આથી નવાબ વધારે બીધો.

નવાબને ધિક્કારનારાં ઘણાં માણસોમાંનો એક તેનો મુખ્ય સરદાર મીરજીર હતો. તેણે ખંગાળાની ગાદી લેવાની સરતે અંગ્રેજોને મદદ કરવા કાગળ લખ્યો. કલાધવે તેને ખંગાળાનો નવાબ નીમવા વચન આપ્યું. આ બાબતમાં ખંગાળાના મોટા મોટા શેઠીઆ પણ ભળ્યા હતા.

નવાબે મીરજીર અને શેઠીઆઓ પર આધાર રાખી અંગ્રેજોને ખંગાળાની બહાર હાંકી કાઢવામાં મુર્શિદાબાદથી ૨૦ માઈલ પર આવેલાં પ્લાસી ગામ આગળ મુકામ કર્યો. કલાધવ પોતાના નાના લશ્કર સાથે તેની સામે ગયો, અને પ્લાસીની આંબાવાડીમાં મુકામ કર્યો. અહીંથી નવાબનું લશ્કર એક માઈલ કરતાં વધુ દૂર નહોતું.

ઇ. સ. ૧૭૫૭ ના જુન માસની ૨૩ મી તારીખે નવાબના ૫૦,૦૦૦ પાયદળ અને ૧૮,૦૦૦ ઘોડેસવારને યોગ્યજવાબ આપવા કલાઈવ પોતાના નાના લશ્કર સાથે પ્લાસીના મેદાનમાં સામે ગયો. સવારના આઠ વાગે લડાઈ શરૂ થઈ. નવાબે તોપોના મારથી વૃક્ષોના સમૂહનો નાશ કર્યો. કલાઈવને જીત માટે ઘણી શંકા હતી. બધાએ શત્રુની તરફેણમાં જીતની ધારણા કરી. કદી નહિ જીતેલો એટલો વરસાદ બપોરે પડ્યો. તે વખતે કલાઈવે દારૂખાનું સાચવી રાખ્યું, અને નવાબનું નકામું ગયું.

નવાબે વૃક્ષોના સમૂહ હાથ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેના વિશ્વાસુ સરદારો માર્યા ગયા. થોડા વખત પછી તેના એક સરદારે તેને રણક્ષેત્રમાંથી નાસી જવાની સલાહ આપી, તેથી તે ૨,૦૦૦ બહાદુર રક્ષકો સાથે ઉતાવળી સાંઠ પર બેસી મુર્શિદાબાદ જતો રહ્યો. તેનું લશ્કર વિખેરાયું, અને અંગ્રેજોએ વિજય મેળવ્યો.

નવાબ ફૈઝોની મદદ માટે નાસી જતો હતો. તે મીરજાફરના છોકરા મિરાનના હાથમાં આવ્યો. તેણે તેને મારી નાખ્યો. મીરજાફરને વિશ્વાસઘાતથી રાજ્ય મળ્યું. કલાઈવે કદી પણ તેનો ભરોસો કર્યો નહિ.

નવા નવાબે અંગ્રેજોને લડાઈનો ખર્ચ તથા કલકત્તાની આજીવ્યાજીવનો થોડો પ્રદેશ આપ્યો. આથી અંગ્રેજોએ ખંગાળામાં પરગણાની જમીન મેળવી. પાછળથી તે વધીને ખંગાળા ઈલાકો થયો.

કલાઈવે કલકત્તા પાછા આવી ઉત્તર સરકારમાં ફૈઝોનું ભેર તોડ્યું, અને ત્યાં પણ અંગ્રેજોએ ઉપરીપણું મેળવ્યું. દરમિયાન દિલ્હીના પાદશાહ શાહઅલમ મીરજાફર પર ચઢી આવ્યો, પણ કલાઈવે તેને પાછો કાઢ્યો. આ મદદ બદલ નવાબે તેને ખંગાળાની થોડી જમીનની મહેસુલ આપી; તે તેણે પાછળથી કંપનિને આપી દીધી.

મીરજ્જરે નાણાં મેળવવા પ્રબળ પર ભારે કર મૂક્યા તેથી બળવો થયો. તે દબાવવા પોતે અસમર્થ હોવાથી તેણે કલાધવની મદદ માગી. કલાધવે તેને પદબ્રષ્ટ કર્યો, અને તેના જમાઇ મીરકાસમને ગાદીએ બેસાડ્યો. શરૂઆતમાં તો તેણે સારી રીતે રાજ્ય કર્યું, પણ પાછળથી તેણે અંગ્રેજો પ્રત્યે વિરોધ કર્યો, અને છાની રીતે ફ્રેંચોને પોતાની મદદે બોલાવી અંગ્રેજો સામે લડવા લાગ્યો. પરિણામે કલાધવે તેને સખત રીતે હરાવ્યો. બાદ અંગ્રેજો બંગાળના ખરેખરા માલિક થયા.

તે પછી કલાધવે વલંદાઓને હરાવી વશ કર્યા, અને ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં ૩૫ વર્ષની વયે તે બીજી વાર ઇંગ્લાંડ ગયો. ત્યાં તેને અમીરનો ઇલ્કાબ આપવામાં આવ્યો. બંગાળની બારીક સ્થિતિ જોઈ તેને બંગાળના ગવર્નર અને મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં હિંદમાં પાછો મોકલવામાં આવ્યો. હિંદુસ્તાનમાં આવી તેણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કારભારમાં ઘણા સુધારા કર્યા. વળી મોગલ પાદશાહ શાહુઆલમ પાસેથી બંગાળ, બિહાર, અને ઓઢીઆની દિવાનીની સનદ મેળવી. પરંતુ તબીયત બગડવાથી ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં તે છેલ્લી વખતે સ્વદેશ ગયો. ત્યાં તેના શત્રુઓએ તેના પર તહોમત મૂક્યાં, પણ તેમાં તે નિર્દોષ ઠર્યો. બગડેલી તબીયત સુધરતી નહોતી અને દરદને લીધે તેને ઊંઘ આવતી નહોતી, તેથી તેણે ઈ. સ. ૧૭૭૪ ના નવેમ્બરમાં આપઘાત કરી પોતાની જિંદગીને અંત આણ્યો.

(૧૩૨)

૫૨. વૉરન હેસ્ટિંગ્સ અને તેનો હિંદમાં અમલ.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૩૨ ના ડિસેમ્બર



માસની છઠ્ઠી તારીખે ઈંગ્લાંડના એક ગામમાં થયો હતો. એનું કુટુંબ ઘણું ગરીબ હતું, અને એના દાદાએ પોતાની જોડલી જમીન હતી તે સઘળી પોતાનું કરજ પતાવવા એક વેપારીને વેચી દીધી હતી. આથી બાળક વૉરન ઘણો દીલગીર રહ્યા કરતો હતો. એક દિવસે પાછલે પહોરે

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ.

પોતાના ગામના

નદીના કિનારા પર તે સૂતો હતો, એટલામાં અનાયાસે તેના મુખમાંથી નીચેના શબ્દ નીકળ્યા. “મને મોટો થવા દો. મારા બાપ-દાદાની ગુમાવેલી મિલકત હું જરૂર પાછી મેળવીશ.” આગળ જતાં તમે વાંચશો, કે આ નાના છોકરાના મોઢામાંથી નીકળેલા શબ્દ પુરેપુરા ખરા પડ્યા.

હેસ્ટિંગ્સના કાકાએ એને ઘણી કુમળી વયે ઈંગ્લાંડની એક નામીયી શાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મૂક્યો હતો. અભ્યાસમાં તે

ઘણો આગળ વધ્યો, અને પોતાના સહાધ્યાયીમાં ઘણો ઉંચો નંબર રાખવા લાગ્યો. આથી તેના શિક્ષકો તેના પર ઘણાજ પ્રસન્ન રહેતા, અને તેના ઉદ્યોગ અને ખંતની તારીફ કરતા. શાળાની દરેક પ્રકારની હરિકાઈમાં, રમતોમાં તે ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેતો, અને તરવામાં, હોડી હંકારવામાં અને એવા અનેક અંગકસરતના અખતરામાં તે દીપી નીકળતો.

દૈવયોગે તેનો કાકો એ અરસામાં દેવલોક પામ્યો, અને ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિનો એક ડિરેક્ટર કે જે તેનો દૂરનો સગો હતો તે તેનો વાલી થયો. તેણે તેને શાળામાંથી ઉઠાડી લીધો, અને થોડું ઘણું હિસાબ તથા નામાનું જ્ઞાન આપી તેને કલકત્તે વિદાય કર્યો. કલકત્તા જતી વખતે તેણે મનમાં સંકલ્પ કર્યો, કે “ હિંદુસ્તાન જ્યાં હું ઘણી મહેનત કરીશ. મારા પગારમાંથી જે કંઈ બચશે તેટલું સંઘરીશ, અને ઈંગ્લાંડ પાછો આવી મારા બાપની જમીન પાછી મેળવીશ. ” કલકત્તે આવી એક કારકુન તરીકે તેણે પોતાની જિંદગી શરૂ કરી. પોતાનું કામ એકનિષ્ઠાથી કરી નવરાશનો વખત બંગાળી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવામાં તે ગાળતો. આ પ્રમાણે ઘણી કાળજી અને ખંતથી તે ધીમે ધીમે ઉંચી પદવીએ પહોંચ્યો. અંતે કલકત્તાની કાઉન્સિલના એક સભ્ય તરીકે તેની નીમણૂક કરવામાં આવી. તે દરમિયાન થોડા ઘણા પૈસા તેણે એકઠા કર્યા, અને ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં તે પોતાને વતન ગયો. પરંતુ કંપનિના ડિરેક્ટરો એની ટુંકી કારકીર્દિથી એટલા બધા પ્રસન્ન થયા હતા, કે ઈ. સ. ૧૭૭૨માં બંગાળના ગવર્નર તરીકે તેની નીમણૂક કરી બીજી વાર તેને હિંદુસ્તાન મોકલ્યો.

બંગાળના ગવર્નર તરીકે કંપનિની રાજનીતિમાં તેણે ઘણા સુધારા કર્યા. ન્યાયને વાસ્તે તેણે અદાલતો સ્થાપી, અને હિંદુ તેમજ મુસલમાન લોકોને અનુકૂળ આવે એવા કાયદા ઘડી કાઢ્યા. તે ઉપરાંત કંપનિની આવકમાં વધારો કરી આપ્યો. આથી કંપનિના

રિઝેક્ટરો તેના પર ઘણાજ ખુશી થયા, અને ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં તેને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનો પહેલો ગવર્નર જનરલ નીમ્યો.

ગવર્નર જનરલનો હોદ્દો ઘણો જોખમ ભરેલો હોય છે. ગવર્નર જનરલ તરીકે હેસ્ટિંગ્સને કંપનિના વેપારરોજગાર પર ધ્યાન આપવાનું હતું એટલુંજ નહિ, પણ ળંગાળા અને આખા બ્રિટિશ હિંદુનો વહીવટ કરવાનું હતું. શરૂઆતમાં આ કામમાં તેને ઘણી મુસીબતો વેઠવી પડી. રાજકારોબારી મંડળના સભ્યો તેની સાથે સલાહ-સંપત્તી વર્તતા નહોતા. હંમેશા એકમત થઈ તેઓ તેની દરેક દરખાસ્ત ઉડાડી દેતા, અને તેના કામમાં વિક્ષેપ નાખવામાં જ તત્પર રહેતા. સભામાં ફિલિપ ફ્રાન્સિસ નામનો એક સભ્ય હેસ્ટિંગ્સનો કટ્ટો દુશ્મન હતો. એક વખતે ફ્રાન્સિસે આપેલું વચન ભંગ કર્યું, ત્યારે હેસ્ટિંગ્સે સભાના કારભારના પુસ્તકમાં તે બાબત નોંધ લખી. આથી ફ્રાન્સિસ ઘણો ગુસ્સે થયો, અને પોતાના દેશના રિવાજને અનુસરીને તેણે તેને દ્રંદ્ર યુદ્ધ કરવા આમંત્રણ કર્યું. યુદ્ધમાં પોતે ઘવાયો, તેથી ઈંગ્લાંડ જઈ તે ત્યાંની પ્રજાને હેસ્ટિંગ્સ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા લાગ્યો. તેનું કેવું વિપરીત પરિણામ આવ્યું તે હવે પછી તમે વાંચશો.

ફ્રાન્સિસના ગયા પછી હેસ્ટિંગ્સ સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરી શક્યો. મરાઠા અને હૈદરઅલી જે સર્વોપરિ સત્તા વાસ્તે મથતા હતા તેમને વિગ્રહમાં હરાવ્યા. ત્યાર પછી રાજ્યકારભારમાં સુધારાવધારા કરવા માંડ્યા. તેની ઉમ્મર તે વખતે ૫૩ વરસની હતી. અથાગ મહેનતને લીધે તેનું શરીર કથળી ગયું, તેથી પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી તે ઈંગ્લાંડ જવા માટે ઉપડી ગયો.

૫૩. હેસ્ટિંગ્સ અને તેની સામે ચાલેલો મુકદ્દમો.

હેસ્ટિંગ્સની હિંદુસ્તાનની રાજનીતિ તદ્દન દોષરહિત હતી કે નહિ, તે આપણે બરાબર કહી શકતા નથી. તે કાંઈ દેવ નહોતો, પરંતુ એક મનુષ્ય હતો. મનુષ્યમાત્રમાં ગુણદોષ છે. તે પ્રમાણે તેનામાં પણ હોય તેમાં કાંઈ બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, પરંતુ એટલું તો આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ છીએ, કે જેવી સ્થિતિમાં એણે હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ચલાવ્યું તેવી સ્થિતિમાં કોઈ બીજો પુરુષ ચલાવી શકત નહિ. તેની અડગ હિંમત અને ધૈર્ય વાસ્તે તેને ધન્યવાદ ઘટે છે.

તે ઈંગ્લાંડ પહોંચ્યો, ત્યારે કંપનિના ડિરેક્ટરો, રાજા, પ્રધાન અને પ્રજાએ તેની હિંદની વિજયી કારકીર્દિ વાસ્તે તેને અભિનંદન આપ્યું, અને સર્વ ઠેકાણે તેની સ્તુતિ થવા લાગી. પોતાના બાપદાદાની ગુમાવેલી જમીન તેણે પાછી મેળવી, અને પોતાના દિવસો સુખચેનમાં ગાળવા લાગ્યો. પરંતુ તેના દુશ્મનોએ તેને સુખે બેસવા દીધો નહિ. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ફિલિપ ફ્રાન્સિસે તેના પર લગભગ ૨૦ આરોપો મૂક્યા. તેઓ એમ સાબીત કરવા માગતા હતા કે હેસ્ટિંગ્સે હિંદના લોકોને લૂંટ્યા છે, ઠગ્યા છે, તેમની સામે કૂરતા વાપરી છે, જીલમ ગુજાર્યો છે, અને એવાં એવાં અનીતિનાં કામો કર્યા છે, કે તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવાને અંગ્રેજી ભાષામાં પૂરતા શબ્દ નથી.

ઈ. સ. ૧૭૯૮ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૩ જી તારીખે પાર્લિમેન્ટની સભામાં એ મુકદ્દમો ચાલ્યો. એ કેસ સાંભળવા શાહુજાદા, ડયુક, અમીર, ઉમરાવ અને ઈંગ્લાંડના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો ભેગા મળ્યા હતા. તહોમતો વાંચી સંભળાવવામાંજ બે દિવસ વહી ગયા. ત્યાર પછી બર્ક નામના એક ઘણાજ પ્રખ્યાત વક્તાએ એના ગુના બાબત ચાર દિવસ સુધી ભાષણ આપ્યું. તેણે પોતાના ભાષણના આવેશમાં એવા અયોગ્ય શબ્દો વાપર્યા,

કે જે કોઈ પણ ડાહ્યો પુરુષ વાપરે નહિ. તેણે હેસ્લિંગ્સનાં કૃત્યોને એવી ભાષામાં વર્ણવ્યાં, કે હેસ્લિંગ્સને પોતાને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો, કે રખેને હું પોતે એવોજ હોઉં. આ પ્રમાણે પ્રથમ ૩૫ દિવસ કામ ચાલ્યું. તે પછી અવારનવાર કામ ચાલ્યા કર્યું. આખો કેસ સાત વરસ પહોંચ્યો.

હેસ્લિંગ્સે પોતાના અચાવ વાસ્તે ઍરિસ્ટરો રોક્યા હતા. તેમણે દરેક તહોમતના જવાબ ઘણીજ ખારીકીથી આપ્યા. હેસ્લિંગ્સને પોતાના નિર્દોષપણા વાસ્તે એટલી બધી ખાતરી હતી, કે મુકદ્દમે પૂરો થયો, ત્યારે તેણે ન્યાયાધીશને કહ્યું હતું, કે તમને જે યોગ્ય લાગે તે પ્રેસલો હાલને હાલજ આપો; પરંતુ તેમણે તેમ કર્યું નહિ.

અંતે સઘળાં તહોમતોમાંથી હેસ્લિંગ્સને નિર્દોષ ઠેરવવામાં આવ્યો. પ્રજા ચુકાદો સાંભળી ઘણી ખુશી થઈ. હેસ્લિંગ્સને મુકદ્દમા દરમિયાન ખર્ચે ઘણોજ થઈ ગયો હતો, તેથી તે ઘણી કંગાલ અવસ્થામાં આવી પડ્યો. કંપનીની નોફરી એકનિષ્ઠાથી તેણે કરી હતી. તે ધ્યાનમાં લઈ મુકદ્દમાનો સઘળો ખર્ચ તેને આપવામાં આવ્યો, અને તે જીવ્યો ત્યાં સુધી તેને સાંડે પેન્શન બાંધી આપવામાં આવ્યું.

હેસ્લિંગ્સે પોતાની પાછલી જિંદગી નિવૃત્તિમાં ગાળી. પોતાના બાગબગીચામાં કેટલાક હિન્દી છોડવાઓ એણે વાવ્યા, અને હિંદુસ્તાનમાં જેમ વહેલો ઊઠતો તથા ઠંડે પાણીએ નહાતો, તેજ પ્રમાણે પોતાની જિંદગીના પાછલા ભાગમાં તે કરવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં ૮૦ વર્ષની વયે હિંદુસ્તાનના કોઈ એક અગત્યના સવાલ ઉપર સાક્ષી આપવા તેને પાર્લમેન્ટની સભામાં બોલાવવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે સઘળાએ ઉભા થઈ તેને ઘણો આવકાર આપી તેના પ્રત્યે માનની લાગણી પ્રદર્શિત કરી. ૮૬ વર્ષની વયે તે દેવલોક પામ્યો.

મહેસુરનું રાજ્ય.

૫૪. હૈદરઅલી.



હૈદરઅલી.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે મલબાર અને કોરોમાંડલ કિનારાની વચ્ચે મહેસુરનું દેશી રાજ્ય આવેલું છે, ત્યાં કાનડી લોક રહે છે. ત્યાં પ્રથમ હિંદુ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. લાંબા સમય સુધી એ પ્રાન્ત વિજયનગરના રાજ્યનો એક ભાગ ગણાતો હતો, પણ તાલિકોટાની લડાઈ પછી વિજયનગરના રાજ્યનો નાશ થયો, ત્યારે મહેસુરના રાજાએ પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, શ્રીરંગપટ્ટણ જીત્યું, અને પોતાના રાજ્યનું તેને પાટનગર બનાવ્યું.

હૈદરઅલી ઇ. સ. ૧૭૦૨ માં જન્મ્યો હતો. તેનો પિતા મહેસુરના રાજ્યમાં એક હલકા દરજ્જાની જગા પર હતો. તરુણ અવસ્થામાં હૈદર લૂટારા તરીકે કામ કરવા લાગ્યો, અને લૂટકાટ કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. તે અરસામાં ફ્રેંચ લોકો હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તેઓ યુદ્ધ કરવામાં ઘણા પ્રવીણ હતા, તેથી હૈદર તેમની નોકરીમાં જોડાયો. ધીમે ધીમે પોતાની હોશિયારીથી તે બહાર પડ્યો. મહેસુરના રાજ્યમાં તેને લશ્કરના સેનાધિપતિની જગા મળી. તે દરમિયાન મહેસુરના તરુણ રાજા અને તેના કાકા વચ્ચે લડાઈ થઈ, તેનો લાલ લઈ હૈદર ગાદી પચાવી પડ્યો.

મહૈસુરની ગાદી પર તેણે બાવીસ વરસ રાજ્ય કર્યું. તેના રાજ્ય દરમિયાન નિઝામ, મરાઠા અને અંગ્રેજ લોકો સાથે તેને ઘણી લડાઈઓ થઈ. મરાઠાના પહેલા માધવરાવ પેશ્વાએ તેને હરાવ્યો, અને તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા લડાઈના ખર્ચ બદલ લીધા. ત્યાર પછી અંગ્રેજ લોકો સાથે એણે લડાઈ કરી, અને છેક મદ્રાસ સુધી ધસી ગયો. તે વખતે વૉરન હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ હતો. તેણે એક મોટું લશ્કર તેની સામે લડવા મોકલ્યું. લડાઈમાં હૈદર હાર્યો, અને તેને સંધિ કરવી પડી. પરંતુ થોડાજ વખતમાં તેમની સાથે તકરાર કરી, લડાઈનું બહાનું શોધી તેણે પાછું યુદ્ધ ચલાવ્યું. યુદ્ધની શરૂઆતમાં તે કેટલીક ફતેહ પામ્યો.

હૈદરમાં લડવૈયાના ગુણ જન્મથીજ હતા. તે ઘણો બાહોશ ઘોડેસવાર હતો, અને તરવારની પટાબાજીમાં તેણે ઘણી કુશળતા મેળવી હતી. યુવાવસ્થામાં તેનું શરીર કસાયત્વું હતું; તેથી જ્યારે તેને મહેનત કરવી પડતી, ત્યારે તેને શ્રમ બીલકુલ લાગતો નહિ. તેના ઘણો ખરો વખત લડાઈમાં પસાર થતો હતો, તેથી સઘળો રાજકારભાર તેના અમલદારના હાથમાં સોંપવો પડતો. તેઓ કાંઈ પણ ભૂલ કરતા, તો તેમને ચાખખાની ઘણી સખત શિક્ષા કરતો. પોતાના પુત્રને પણ તેવીજ રીતે શિક્ષા કરતો. તેની ફૂરતાનાં કેટલાંક દષ્ટાંત આપણી પાસે આવેલાં છે. તેણે કેટલાક અંગ્રેજ કેદીઓને ભૂખથી અર્ધાં મારી નાખ્યા હતા, અને પોતાની મરજી વિરુદ્ધ તેમને મુનત કરાવવી પડી હતી. હૈદરની શિક્ષા પ્રત્યેની ભાવનાથી આપણે એવા નિર્ણય પર આવવું નહિ જોઈએ, કે તે તદ્દન નિર્દય અને નિષ્ઠુર હતો. તેનામાં બીજા કેટલાક એવા ગુણો હતા, કે જેથી એના સમાગમમાં આવનાર પુરુષો તેને વખાણતા, અને કાંઈક અંશે તેની સ્તુતિ કરતા.

હૈદર પોતાની પ્રજા સાથે ઘણી છૂટથી રહેતો. એકી વખતે ઘણી બાબત ઉપર લક્ષ આપવાની તેનામાં અસાધારણ શક્તિ હતી. તેની પાસે કોઈ કાગળ વાંચતો હોય, તો તે લક્ષમાં રાખી તેજ

વખતે કોઈ બીજા પુરુષ સાથે અગત્યના વિષય પર વાત કરી શકતો, અને સાથે નાટક અને તમાશામાં પણ ઉત્સાહભર્યો ભાગ લઈ સઘળી હકીકત ધ્યાનમાં રાખતો. તે અશિક્ષિત હતો, છતાં દરેક અગત્યના સવાલ ઉપર ધ્યાન આપતો. ભાગ્યેજ એવો રાજદ્વારી કાગળ એના દરબારમાં લખાયો હશે કે જેની તેને માહિતી નહિ હોય.

રાજકારભાર ચલાવવામાં તથા ઘરસંસારી બાબતમાં તે ગમે તેટલો દોષિત હશે, તોપણ તે એક બહાદુર લડવૈયો હતો, અને યુદ્ધકળામાં ઘણો પ્રવીણ હતો, એ બાબત એ મત છેજ નહિ. લડાઈના કટોકટીના મામલા વખતે પોતાના ચિત્તની સ્વસ્થતા બળવી રાખી તે કદી પણ હિંમત હારતો નહિ.

૫૫. ટીપુ.

હૈદરના મરણ પછી તેનો પુત્ર ટીપુ મહંસુરની ગાદીએ આવ્યો.

તેનું નામ ટીપુ કેમ પાડ્યું, તે બાબત અનેક તર્કો થાય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે કાનડી ભાષામાં ટીપુનો અર્થ વાઘ થાય છે. ટીપુ વાઘના જેવો બહાદુર હતો, તેથી તેનું નામ એ પાડવામાં આવ્યું હતું. પોતાની રૈયતમાં ત્રાસ ઉપજાવવા માટે પોતાના રાજચિહ્ન તરીકે એણે વાઘનું ચિત્ર પસંદ કર્યું હતું. વળી તે પોતે કહેતો હતો, કે “ગરીબ ઘેટા તરીકે ૨૦૦ વર્ષ સુધી જિંદગી ગાળવા કરતાં વાઘ તરીકે માત્ર એ દિવસની જિંદગી ગાળવી



ટીપુ.

હું વધારે પસંદ કરૂં છું. ” આ ઉપરથી ‘ટીપુ’ શબ્દનો અર્થ કાનડી ભાષામાં વાઘ થાય છે, એવો મત ભૂલથી સર્વત્ર ફેલાયો. વળી કેટલાકના મત પ્રમાણે ટીપુની માતા તેનો જન્મ થતા પહેલાં ટીપુ નામના પવિત્ર રક્ષીરની મુલાકાતે ગઈ હતી, તેથી એ પવિત્ર પુરુષના નામ ઉપરથી એનું નામ પાડવામાં આવ્યું હોય, પણ એ ખનવા ભેગ નથી.

ટીપુને ગાદીએ બેઠાને હજુ આઠ વર્ષ પૂરાં થયાં નહોતાં, એટલામાં મલખાર, કુર્ગ, અને મલ્લેસુરની આસપાસના કેટલાક મુલક તેણે જીતી લીધા.

ત્યાં આગળ તેણે ઘણો ત્રાસ વર્તાવ્યો. તેનામાં ઔરંગઝેબની પેઠે ધર્મનું ઝનૂન ઘણું હતું, તેથી ત્યાંની પ્રજાને મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારવા તેણે ફરજ પાડી. જેઓ એની ઇચ્છાને તાબે થાય નહિ, તેમને એણે નિર્દયપણે મારી નાખ્યા. અંગ્રેજ લોકોનો એ કટ્ટો શત્રુ હતો, અને હિંદુસ્તાનમાંથી તેમને કાઢી મૂકવા એણે ઘણા પ્રયાસ કર્યા, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. આ વખતે લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ હિંદુસ્તાનમાં ગવર્નર જનરલનો હોદ્દો ભોગવતો હતો, જેની હકીકત આ વાર્તા પછી આવશે. તેણે તેને હરાવ્યો અને કુર્ણાટકમાં આવેલા એકાદ બે જિલ્લા તેની પાસેથી લઈ લીધા. ત્યાર પછી માર્કિર્વિસ વેલેસ્લીના અમલમાં ટીપુ અને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ થઈ, તેમાં તે ઘણી બહાદુરીથી લડ્યો. અંતે તે ઘવાયો અને પડ્યો. તે વખતે તેના સિપાઈઓએ તેને કહ્યું કે “તમે કોણ છો, તેની ઓળખ અંગ્રેજ અમલદારોને તમે આપો, જેથી તમારાં માન-આખરૂ જળવાય અને તમારૂં કાંઈ અનિષ્ટ કરે નહિ.” પરંતુ એણે તેમનું કહેવું સાંભળ્યું નહિ, અને તે જમીન ઉપર પડ્યો રહ્યો.

એ દરમિયાન એક અંગ્રેજ સિપાઈ તેના રત્નજડિત કમર-પટાથી લલચાઈ તેની પાસે આવ્યો. ટીપુએ પડ્યા પડ્યા પણ એવો સખત ઘા તેના પર કર્યો, કે તે પગે લંગડો થયો. પછી તે લંગડા

સિપાઈએ ટીપુને ગોળી મારી ઠાર માર્યો. ટીપુના મરણ પછી અંગ્રેજ સરકારે અસલ હિંદુ રાજના વંશના એક કુંવરને મહેસુરની ગાદી બેસાડ્યો, અને ટીપુના છોકરાઓને સાંઝ પેન્શન બાંધી આપી વેલોર મોકલી આપ્યા.

ટીપુ એના બાપ કરતાં કંઈક જુદા પ્રકારનો હતો. યુદ્ધકળામાં હૈદર જેટલો તે કુશળ નહોતો, છતાં ઘોડે બેસતાં તથા નિશાન તાકતાં તેને ઘણું સાંઝ આવડતું હતું. તે વિદ્વાન હતો, અને વેપાર, ધર્મ, ઔષધશાસ્ત્ર વગેરે વિષા સંબંધી તેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું; વળી ચુસ્ત મુસલમાન તરીકે પોતાના દેશમાં દારૂ વેચવાની તેણે સખત મનાઈ કરી હતી. તેનામાં આવા કેટલાક પ્રશંસનીય ગુણ હતા, પરંતુ તે ઘણો કૂર અને નિર્દય હતો. કાનડામાં એક સમયે એના રાજ્ય દરમિયાન બળવો થયો હતો, ત્યારે તેણે પોતાના સેનાધિપતિને લખ્યું, કે “આજથી દસ વરસ પહેલાં એ પ્રાન્તમાં આશરે ૧૫,૦૦૦ માણસને ઝાડ ઉપર ફાંસી દેવામાં આવ્યાં હતાં, ત્યાર પછી ઝાડો બીજા લક્ષ વાસ્તે તલસ્ત્યાં કરે છે; માટે જેટલા બળવા-ખોરો હાથ આવે, તે સઘળાને તમે ઝાડ પર લટકાવી દેજો.”

આ ઉપરાંત કેટલીક વાર તે કેદીઓનાં ગળાં કાપી નાખતો, અથવા ઝેર આપી ગુંગળાવી તેમને મારી નાખતો. ઉપર વર્ણવેલી શિક્ષા સિવાય બીજા પ્રકારની શિક્ષા કરવામાં પણ તે આનંદ લેતો. એક લાકડાનો ઘોડો તૈયાર કરાવી તેના જીન ઉપર બીલા ઠાકાવી રાખ્યા હતા. ગુનેગારને તેના ઉપર તે જાતે બેસાડતો અને પછી એક કળ ફેરવતો, એટલે બીલા તે ગરીબ બિચારાના શરીરમાં ભોંકાઈ જતા અને ગુનેગાર મરણ પામતો. એવું કહેવામાં આવે છે કે ટીપુનું મગજ પાછલી વયે બગડ્યું હતું, અને તેનામાં ગાંડપણનાં ચિન્હો જોવામાં આવતાં હતાં. આથી એનો સ્વભાવ કૂર અને નિર્દય થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે.

૫૬. લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ અને જમાખંધી.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પછી લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ ગવર્નર જનરલ થયો. તે એક અમીર કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. તેની હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ તરીકે સને ૧૭૮૫ માં નીમણુક કરવામાં આવી. કલાઇવ અને હેસ્ટિંગ્સની પેઠે પ્રથમથી એ કાંઈ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિનો નોકર નહોતો; પરંતુ ઘણોજ પ્રમાણિક તથા લાયક હોવાને લીધે એની પસંદગી કરવામાં આવી. કૉર્નવૉલિસને પોતાની શક્તિ વાસ્તે હંથો અભિપ્રાય નહોતો એટલુંજ નહિ, પણ ઘણીજ શંકા હતી. અમેરિકામાં તે વખતે ચાલતા વિગ્રહ દરમિયાન એવા પ્રતિકૂળ સંજોગો ઉત્પન્ન થયા હતા, કે તેને પોતાના લશ્કર સાથે દુશ્મનને શરણે જવાની ફરજ પડી હતી. આથી પોતાની મરજી વિરુદ્ધ અને ઘણીજ નાખુશીથી એણે આ જોખમ ભરેલા ઓદ્ધાનો સ્વીકાર કર્યો.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ સ્વભાવે ઘણો શાંત હતો. યુદ્ધ તરફ તેને બહુ પ્રીતિ નહોતી, તેથી રૈયતના કલ્યાણાર્થે શાં શાં પગલાં લેવાં જોઈએ, તે તરફ તેણે પોતાનું લક્ષ દોરવા માંડ્યું. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને બંગાળામાં સુધારાની બહુ જરૂર હતી. કંપનિના નોકરો પોતાની સત્તાનો ગેરઉપયોગ કરી લાંચરૂશવત લેતા, અને ખાનગી ધંધામાં મશગૂલ રહી પોતે ધનવાન કેવી રીતે થઈ શકે તેવા ઉપાયો શોધતા હતા. આથી કંપનિના હિતને ઘણું નુકસાન થતું હતું. તે અટકાવવા માટે કંપનિના નોકરોનો પગાર વધારવાની તેણે સખત ભલામણ કરી. પગાર સારો આપવામાં આવે, તો નોકરો એકનિષ્ઠાથી અને ઉમંગથી પોતપોતાનું કામ બજાવશે અને કંપનિનું હિત જળવાશે, એવો એને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આ ઉપરાંત ન્યાયની અદાલતોમાં એણે કેટલાક સુધારા કર્યા.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસના સુધારામાં ખાસ અગત્યનો સુધારો બંગાળામાં કાયમની જમાખંધી દાખલ કરવાનો છે. એ સુધારો સાથે

એનું નામ હંમેશ જોડાએલું રહેશે. મહાન અકબરના વખતમાં રાજ ટાડરમલે જમીનની માપણી કરી બધા પ્રાંતો વાસ્તે અમુક મહેસુલ નક્કી કર્યું હતું, અને મોગલ સલ્તનતના પ્રતિનિધિઓ દર વર્ષ તે ઉધરાવવા નીકળતા હતા. વખત જતાં જ્યારે મોગલ સામ્રાજ્ય પડી ભાંગ્યું, ત્યારે એજ પ્રતિનિધિઓ પોતેજ પ્રાંતોના માલિક છે એવું કહેવા લાગ્યા. ટુંકામાં તેઓ પ્રાંતોના જમીનદાર થઈ પડ્યા. હેસ્ટિંગ્સ જ્યારે હિંદનો ગવર્નર થયો ત્યારે તેમનો સ્વીકાર કરવા તેણે સાફ ના પાડી. જમીનદાર કેવી રીતે થઈ પડ્યા હતા, એ તે સારી રીતે જાણતો હતો. એણે પ્રાંતોને ઇબ્જરે આપવાનો નવો ધારો કાઢ્યો, અને શરૂઆતમાં પાંચ વર્ષને પટે તે જમીન આપવા લાગ્યો; પરંતુ આનું પરિણામ સાફ આવ્યું નહિ. જમીનદારો જમીન ઉપર પૂરતું લક્ષ આપી સુધારો કરતા નહોતા; કારણ કે પટે પુરો થયા પછી તે જમીન પાછી તેમનેજ મળશે એવો તેમને મુદ્દલ ભરોસો રહેતો નહોતો. પરિણામે જમીનનો કસ દિવસે દિવસે બગડવા લાગ્યો.

લોર્ડ કાર્નવૉલિસે આ બાબત ઘણી હંડી તપાસ કરી, અને ઇબ્જરદારોને પાંચ અથવા દસ વર્ષના પટાને બદલે વંશપરંપરાના પટા કરી આપવાના નિર્ણય પર આવ્યો. દર વર્ષે દરેક જમીનદારે કેટલું આપવું તે પ્રથમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આથી જમીનદારો પોતાની જમીન બાબત નિર્ભય થયા, અને ઉમંગથી કામ કરવા લાગ્યા.

વંશપરંપરાનો જમીનદારી ધારો ખંગાળાને મળ્યો, તેથી તેને અનહદ લાલ પ્રાપ્ત થયો. જેતીનું કામ ઘણું આગળ વધવા લાગ્યું, અને એકંદરે વ્યાપારમાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ. જમીનદારોનો વર્ગ ખંગાળામાં હાલ ઘણો નામીયો થઈ પડ્યો છે. તેમની આબાદીને લીધે મધ્યમ વર્ગના લોકને પણ લાલ થયો છે. તેમને રોજ સારી મળે છે; પરંતુ આ ધારાથી જેડુત વર્ગને કેટલીક વખત નુકસાન ખમવું પડે છે. તેમની પાસે જમીનદારો જે વેરો લે, તેમાં કોઈથી વચ્ચે પડાય નહિ એવું હોવાથી તેમને ઘણો ગેરલાલ થાય છે.

ઉપર વર્ણુવેલો અગત્યનો સુધારો કરી લૅર્ડ કાર્નવાલિસ ધ. સ. ૧૭૯૩ માં સ્વદેશ ગયો. દેશી રાજ્યોના માંહોમાંહેના કજીઆમાં વચ્ચે નહિ પડવાનો સંકલ્પ કરી તે ઇંગ્લાંડથી હિંદમાં આવ્યો હતો, અને પોતાના બનતા પ્રયાસે એ નિર્ણયને તે વળગી રહ્યો.

૫૭. વેલેસ્લી અને તેની ઇંગ્લાંડમાં કારકીર્દિ.

લૅર્ડ કાર્નવાલિસ પછી સર જોન શોર હિંદનો ગવર્નર જનરલ થયો. ત્યાર પછી માર્કિવસ આર્ચર વેલેસ્લીની તે જગા પર નીમણુક થઈ. તેણે અંગ્રેજ લોકોની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં ઘણી બળવાન બનાવી. રાજદ્રારી પુરુષ તરીકે એના કરતાં ચઢિઆતો ભાગ્યેજ કોઈ પણ ગવર્નર જનરલ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હશે. કલાક્રમે હિંદુસ્તાનનો થોડો પ્રદેશ મેળવ્યો. હેસ્ટિંગ્સે તેમાં વધારો કર્યો. પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્ય અહીં સ્થાપનાર ખરેખર વેલેસ્લીજ હતો. તે અહીં આવ્યો ત્યારે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની માત્ર એક પેઢીનુંજ કામ કરતી હતી. પરંતુ જ્યારે અહીંથી પાછો ફર્યો, ત્યારે કંપનીની રાજનીતિમાં ઘણો ફેરફાર થયો હતો, અને એક રાજસત્તા ચલાવનારી કંપની તરીકે તે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

સને ૧૭૫૦ ના જુન મહીનાની ૨ જી તારીખે વેલેસ્લીનો જન્મ એક અમીરને ત્યાં થયો હતો. પોતાનું નામ પ્રથમ ‘વેલેસ્લી’ ને બદલે તે વેસ્લી લખતો હતો. વેલેસ્લી અને તેનો નાનો ભાઈ આર્થર જે પછીથી ડયુક આર્ચર વેલિંગટન તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો, તે નાનપણમાં સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેમની નિશાળમાં એક વખતે છોકરાઓ પાઠ ભજવતા હતા. તેમાં વેલેસ્લીને ભાગે એક કરુણ રસવાળો પાઠ ભજવવાનો આવ્યો હતો. તે તેણે એવી ઉત્તમ રીતે ભજવી બતાવ્યો કે ત્રીજા જ્યોર્જ રાજ જે મેળાવડામાં આવ્યા હતા, તેમની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. ગૅરિક નામનો ઍક્ટર (નાટકમાં પાઠ ભજવનાર) જોઈ બોલી ઉઠ્યો, કે “ તમે જે કર્યું તે હું

કરી શકત નહિ.” આ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે, કે વેલેસ્લીમાં લાપણુ કરવાની તથા પોતાના કંઠમાં ફેરફાર કરવાની ઘણા ઉંચા પ્રકારની શક્તિ હતી.

નિશાળ છોડ્યા પછી આ તરુણ અમીર ઇંગ્લાંડના રાજકાર-ભારમાં ઉત્સાહભર્યો લાગ લેવા લાગ્યો. તેની શરૂઆતની કારકીર્દિ જોઈ સઘળાને એમજ લાગ્યું, કે આગળ જતાં તે ઘણો સારો રાજ-નીતિજ્ઞ પુરુષ થશે. હિંદુસ્તાનની રાજવ્યવસ્થા ચલાવવાને બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ નામનું એક મંડળ ઇંગ્લાંડમાં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું, તેના એક સભ્ય તરીકે સને ૧૭૯૩ માં એની નીમણુક થઈ. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાન સાથે એનો પ્રથમ સંપર્ક ઇંગ્લાંડમાં જ જોડાયો ત્યાર પછી પોતાના લાઈ આર્ચર અને પોતાની આગળના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કાર્નવાલિસ પાસેથી હિંદુસ્તાન વિષે તેણે ઘણી માહિતી મેળવી. અંતે સને ૧૭૯૭ માં તેની ગવર્નર જનરલ તરીકે નીમણુક કરવામાં આવી.

૫૮. માર્કિવસ વેલેસ્લી અને તેનો હિંદનો અમલ.



હિંદુસ્તાન આવી વેલેસ્લીએ નિષ્પક્ષપાતપણે પોતાનું કામ બજાવવા માંડ્યું. તે કોઇ વેપારી નહોતો, તેથી વેપાર તરફ તેની વૃત્તિ થઈજ નહિ. જન્મથી તે તો એક મોટા દરજ્જાનો અંગ્રેજ ઉમરાવ હતો, તેથી સ્વાભાવિક રીતે રાજકારભાર અને દેશ-કલ્યાણ તરફ એનું લક્ષ દોરાયું. હેસ્ટિંગ્સને જેમ સ્વદેશમાં દુશ્મન નહોતા તેમ તેને હિંદુસ્તાનમાં દુશ્મન નહોતા. પરિણામે તેને પોતાના કામમાં ઘણી અનુકૂળતા મળી.

માર્કિવસ વેલેસ્લી.

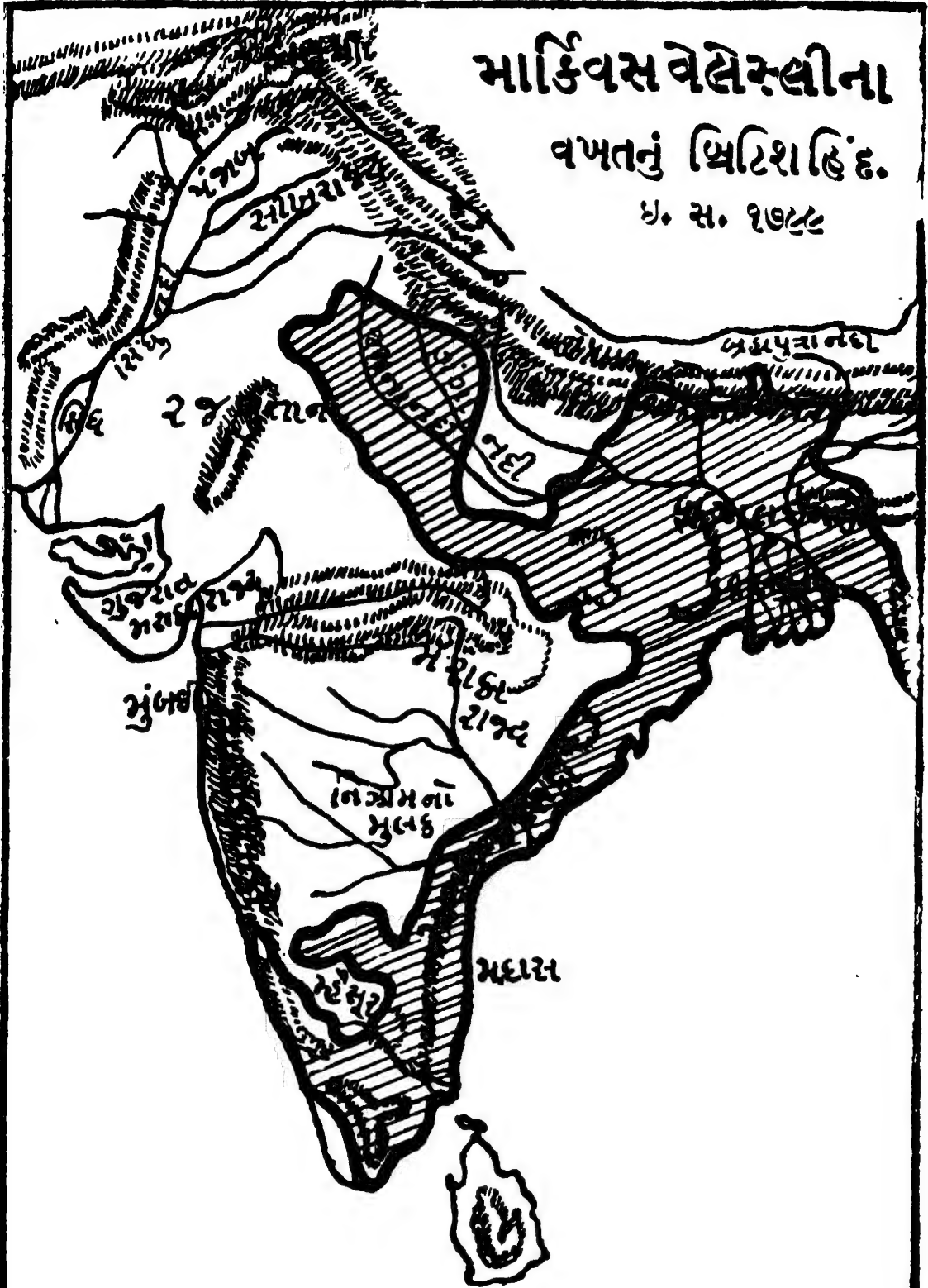
હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી એને માલમ પડ્યું કે રાજ્યોમાં હોંડોળો લડે છે, દેશમાં મારામારી અને લૂંટફાટ ચાલે છે, છતાં આગળના એ ગવર્નર જનરલ પૈકી કોઇએ દેશી રાજ્યોને લડતા અટકાવ્યા નહિ, તેમજ લૂંટફાટ થતી અટકાવવા પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નહિ. આવી રાજનીતિથી દેશી રાજ્યોમાં હોંડોળો લડી દેશને પાયમાલ કરતા હતા. તે જાણતો હતો કે દેશમાં સારો ખંદોખસ્ત જળવાય એવું લશ્કર કંપની પાસે છે, તેથી તેણે જુદીજ પદ્ધતિ ઘડી કાઢી.

વેલેસ્લીએ સઘળા દેશી રાજકર્તાઓને કહેવડાવ્યું, કે “જે દેશી રાજા અમારી સાથે મિત્રાચારીની સંધિ કરશે તેની મદદ અર્થે સહાયકારી લશ્કર આપીશું; પણ લશ્કરનો તમામ ખર્ચ તેને માથે રહેશે. વળી તે ઉપરાંત તે રાજા અંગ્રેજ સરકારની રજા વગર

માર્કિવસ વેલ્ફેરની

વખતનું બ્રિટિશ હિંદ.

ઇ. સ. ૧૭૮૯



M.A.

કોઇ બીજા રાજા સાથે લડી શકે નહિ, તેમજ જો કોઇ બીજો રાજા તેના ઉપર ચઢી આવે તો અંગ્રેજ સરકારે તેને મદદ કરવી.

તે વખતે બજવાન રાજાઓમાં પેશ્વા, સિંધીઆ, હોલ્કર, ગાયકવાડ, ભોંસલે, નિઝામ અને ટીપુ સુલતાન હતા. નિઝામે વેલેસ્લીની સરત કબુલ રાખી, અને તે હૈદરાબાદમાં નિર્ભયપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પરંતુ મૈસુરના રાજા ટીપુએ એ સરતનો અનાદર કર્યો, અને તેની સાથે એક મોટો વિગ્રહ થયો, તેમાં તેનો કાળ થયો. પેશ્વા અંગ્રેજ સરકાર સાથે આ સંધિથી જોડાયો. પરંતુ બીજા મરાઠા રાજાઓ એથી નારાજ થયા, તેથી તેમની સાથે મરાઠા વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો. આ પ્રમાણે બંને વિગ્રહમાં જીત મેળવી વેલેસ્લીએ અંગ્રેજ રાજ્યને ઘણું મજબુત બનાવ્યું. તે ઉપરાંત તાંજોર અને કોર્ણાટકના રાજ્યને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે તેણે જોડી દીધાં. વળી અયોધ્યાના નવાબે તેની સરત કબુલ રાખી ગંગા અને જમના નદીની વચ્ચે આવેલો પ્રદેશ અંગ્રેજ સરકારને સોંપી દીધો. ટુંકમાં કહીએ તો એના અમલ દરમિયાન અંગ્રેજ સત્તા હિંદુસ્તાનમાં પણ ખાસ કરીને મદ્રાસ ઇલાકામાં પુરેપુરી જામી.

વેલેસ્લીની હિંદની રાજનીતિ બાબત ઇંગ્લાંડમાં ઘણી ચર્ચા થઇ. અંતે સને ૧૮૦૫ માં તે ઇંગ્લાંડ પાછો વળ્યો. ત્યાં ગયા પછી થોડો વખત તે નિવૃત્ત જીવન ગાળવા લાગ્યો; પણ એવું જીવન એને નીરસ લાગવાથી ફરી રાજદ્રારી બાબતોમાં આગેવાન તરીકે ભાગ લેવા લાગ્યો. ૮૨ વર્ષની ઉંમરે પણ તેનામાં ઘણો જુસ્સો માલમ પડતો હતો. શરીરશક્તિ કરતાં તેનામાં મનોબળ વિશેષ પ્રબળ હતું. તેને કોઇ પણ મુશ્કેલી નડતી ત્યારે તે કહેતો, કે “મુશ્કેલી એજ આપણો ખોરાક છે; હું તો તેના પર જીવું છું, અને તે મને ઘણી માફક આવે છે.” તેનામાં હુપદ વધારે દેખાતું હતું. તેનો પોશાક,

રીતભાત, બોલવુંચાલવું વગેરેમાં તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું; પણ પોતાની હિંમતી પદવીને તે સઘળાં જરૂરનાં છે એમ તે માનતો હતો. એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે, કે તે એક અંગ્રેજ સુલતાન જેવો દેખાતો હતો. ”

૫૯. માર્કિંવસ હેસ્ટિંગ્સ અને તેની રાજનીતિ.

ફ્રાન્સિસ રૉડન હેસ્ટિંગ્સને નાનપણથીજ લશ્કરી નોકરી તરફ ઘણો પ્રેમ હતો; તેથી પોતાનો અભ્યાસ પુરો થયો કે તરતજ સત્તર



વરસની કુમળી વયે તે લશ્કરી નોકરીમાં જોડાયો. ત્યાં ઉત્તરોત્તર પદવી પ્રાપ્ત કરી ઘણી કીર્તિ મેળવી. અમેરિકા ને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે ચાલતા વિગ્રહ દરમિયાન તેણે અમેરિકામાં બહુ બહાદુરી બતાવી. ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં તેનો પિતા મરણ પામ્યો એટલે તેને લૉર્ડ મોન્ટગોમેરી ઇલ્કાબ મળ્યો.

લૉર્ડ મિન્ટો નામનો ગવર્નર જનરલ હિંદમાંથી ઇ. સ. ૧૮૧૩

માર્કિંવસ હેસ્ટિંગ્સ. માં પાછો આવ્યો હતો, તેજ જગ્યાએ હેસ્ટિંગ્સની નીમણૂક થઈ. ગવર્નર જનરલના ઓફીસ વાસ્તેજ તે પુરેપુરો લાયક હતો; કારણ કે એનામાં દૃઢ નિશ્ચય, ઉદાર વૃત્તિ અને ચારિત્રબળ ઘણા ઉત્તમ પ્રકારનાં હતાં. તે ઉપરાંત તે ઘણાજ પ્રમાણિક અને એકવચની હતો; વળી એક બહાદુર લડવૈયા તરીકે

અમેરિકામાં તેણે ખ્યાતિ મેળવી હતી. આ સર્વ ગુણોને લીધે તેની નીમણુક સઘળાને પસંદ પડી.

ઇંગ્લાંડમાં જ્યારે તે હતો, ત્યારે માર્કિવસ વેલેસ્લીની રાજનીતિ તેણે વખોડી કાઢી હતી. તેનું કહેવું એવું હતું કે “ હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓના કજીઆમાં અંગ્રેજ સરકારે શા માટે વચ્ચે પડવું જોઈએ? તેમને તેમનું કામ કરવા દેવું જોઈએ. ” પરંતુ જો તે અહીં આવ્યો કે તરતજ તેને માલમ પડ્યું, કે વેલેસ્લીની રાજનીતિ યોગ્ય હતી.

કંપનિના કારોબારી મંડળને ઇંગ્લાંડમાં હેસ્ટિંગ્સે સવિસ્તર સમાચાર મોકલ્યા, અને વધુમાં જણાવ્યું કે મરાઠા અને પિંઢારાઓ તોફાન મચાવી રહ્યા છે. ત્યાંથી એવો પ્રત્યુત્તર મળ્યો, કે “ તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો. ” આથી લોર્ડ વેલેસ્લીએ શરૂ કરેલું કામ તેણે હાથમાં લીધું, અને હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સત્તાને અમલ વધારવા તેણે યોગ્ય પગલાં લીધાં.

૬૦. માર્કિવસ હેસ્ટિંગ્સ અને પિંઢારા.

હેસ્ટિંગ્સને પ્રથમ પિંઢારા લોકો સાથે બાથ લીડવી પડી. પિંઢારા નામની એક જાત તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં ત્રાસ વર્તાવી રહી હતી. તેઓ લૂંટફાટ કરતા અને લોકોને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવતા હતા. કેટલાક પિંઢારા જાત જાતના હતા, અને કેટલાક અપ્રધાનો હતા. તેઓ નાની ટુકડીઓમાં ઠામ ઠામ કરતા, ઘણી ઝડપથી ગરીબ લોકો પર આર્ચિતો છાપે મારી તેમનાં ગામો લૂંટતા અને તેમને નિર્દયપણે કાપી નાખતા. તેઓ ઘણા કઠોર હૃદયના હતા. દયા શું છે તે બાબત તે અજ્ઞાન હતા. પુરુષ અથવા સ્ત્રી જે કોઈ તેમના સપાટામાં આવતું, તેને તેઓ ફૂરતાથી મારી નાખતા. આખા મદ્રાસ ઇલાકામાં,

નિઝામના પ્રદેશમાં, અને મલખારમાં છૂટા છવાયા ફરતા તેઓ માલમ પડતા હતા. આથી આખી કોમને જડમૂળથી ઉખેડી કાઢવા હેસ્ટિંગ્સ તત્પર થયો.

અમીરખાન નામના પિંઢારાના એક આગેવાન સરદારને ટોંકનો મુલક આપી હેસ્ટિંગ્સે બીજા પિંઢારા સાથે લડાઈ ચલાવવા માંડી. જુદાં જુદાં લશ્કર મોકલી તેમને ઘેરી લેવામાં આવ્યા. તેમનામાંથી હબરો મરણ પામ્યા. વસિલ મહંમદ નામના પિંઢારાએ ઝેર લીધું. ફરીમખાન નામનો બીજો સરદાર અંગ્રેજ સરકારને તાબે થયો. પરંતુ ચિતુ નામનો પિંઢારો જંગલમાં નાસી ગયો, અને તેને વાઘે શાડી ખાધો એવું કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પિંઢારાનું જોર તોડી પાડવામાં હેસ્ટિંગ્સ ફતેહમંદ નીવડ્યો. તેમનામાંના થોડા ઘણા ખર્યા તેઓ સલાહશાંતિથી ધંધે વળગ્યા, અને ફરીથી તેઓએ કદી લૂંટપટમાં ભાગ લીધો નહિ.

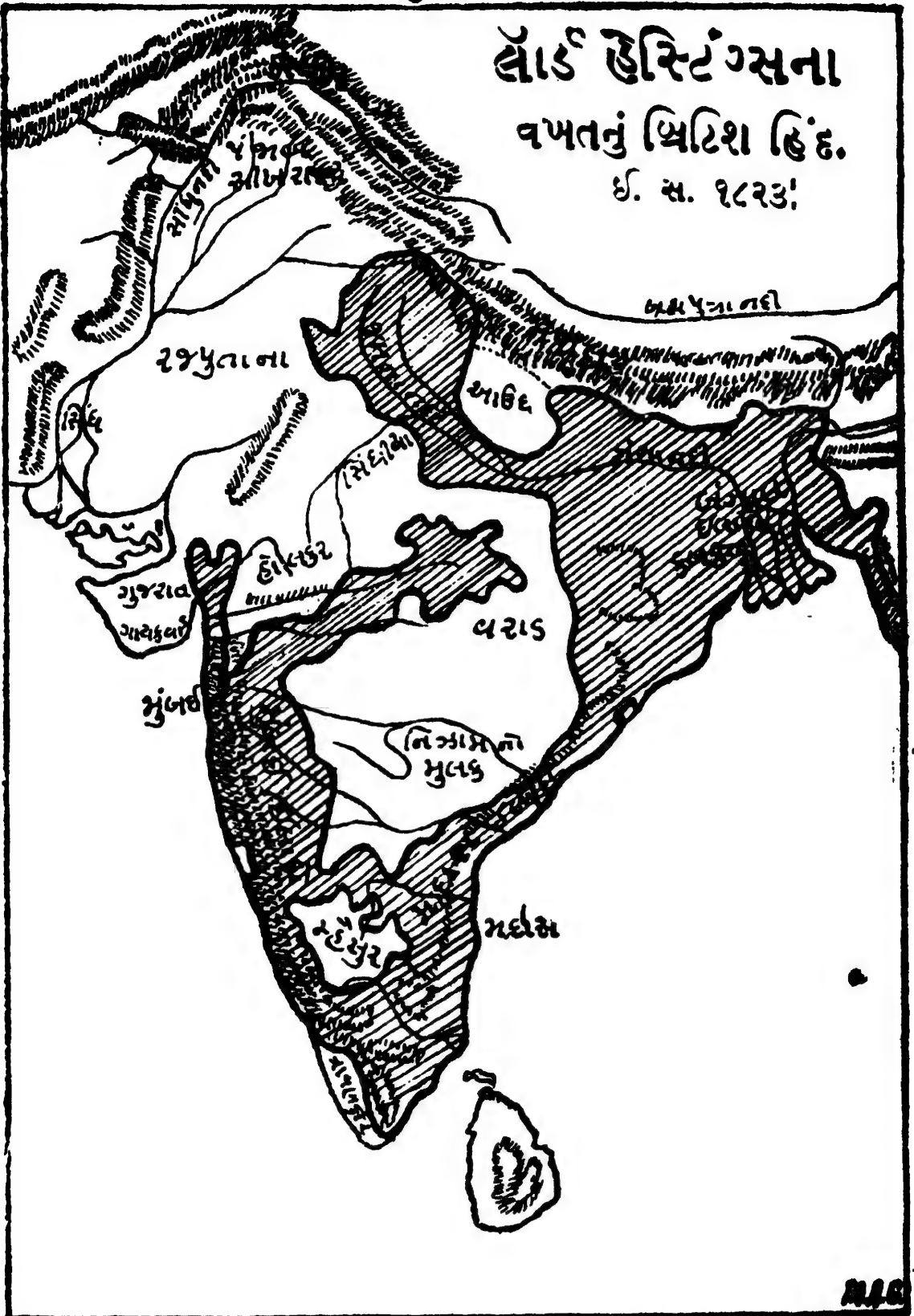
નેપાળના ગુરખા લોકો સાથે હેસ્ટિંગ્સને લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું. ગુરખા લોક હાર્યા અને હિમાલય પર્વતની દક્ષિણને કંટલોક ભાગ અંગ્રેજ સરકારને તેમને આપવો પડ્યો. ત્યાર પછી મરાઠા લોક અંગ્રેજ સરકારની સામે થયા. તેમાં તેઓ હાર્યા અને પેશ્વાનો મુલક લઈ લેવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે હાલ જેમ આપણે જોઈએ છીએ, તેમ મુંબઈ ઈલાકાની સરહદ ખંધાઈ.

હેસ્ટિંગ્સને લડાઈમાં ઘણું રોકાવું પડ્યું હતું, છતાં તેણે જન-સુખાકારી વાસ્તે ઘણો શ્રમ વેઠ્યો. તેણે રસ્તાઓ, પૂલો, નહેરો વગેરે ખંધાવ્યાં, અને દેશમાં વેપારરોજગારને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું. દેશની આબાદી અને વૃદ્ધિના દરેક કામમાં તેણે ઉત્સાહભર્યો ભાગ લીધો; તે વૃદ્ધ થયો હતો, તોપણ પોતાનું કામ ઘણું ધૈર્ય અને

લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સના

વખતનું બ્રિટિશ હિંદ.

ઈ. સ. ૧૮૨૩.



ખંતથી તે કરી શકતો હતો. સને ૧૮૧૩ માં જ્યારે તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, ત્યારે સઘળે તોશન અને અશાન્તિ પ્રસરી રહેલાં હતાં; પરંતુ સને ૧૮૨૩ માં જ્યારે તે ઈંગ્લાંડ જવા નીકળ્યો, ત્યારે દરેક મુખ્ય દેશી રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આવેલું હતું, અને બ્રિટિશ સત્તા સર્વોપરિ બની હતી.

ઈંગ્લાંડ ગયા પછી લાંબો વખત તેણે વાનપ્રસ્થ અવસ્થા ભોગવી નહિ. તે ઘણેજ ઉદાર સ્વભાવનો હતો, તેથી પોતાના સમાગમમાં આવનાર માણસોને તે ઘણી વાર પૈસાની મદદ કરતો. પ્રિન્સ વેલ્સ અને તેની વચ્ચે ગાઢ મિત્રાચારી હતી. પ્રિન્સ તેની પાસેથી પૈસાની મદદ લેતો. તે કહેતો હતો કે “મારો અને હું બન્ને ભાઈઓ જેવા છીએ. જ્યારે એકને પૈસાની જરૂર હોય ત્યારે તે બીજના ગજવામાં હાથ નાખે અને લે એવો અમારો નિયમ છે.” આ પ્રમાણે તે પાછલી અવસ્થાએ નિર્ધન સ્થિતિમાં આવી ગયો. અંતે માદટા નામના ટાપુના ગવર્નર અને મુખ્ય સેનાધિપતિની જગા તેને લેવી પડી. ત્યાં આગળ પોતાના નિયમ પ્રમાણે એકનિષ્ઠાથી નોકરી કરવા લાગ્યો, પરંતુ એની તબીયત બગડી અને અકસ્માતથી ઘોડા પરથી પડી જઈ તે મરણ પામ્યો. પોતાનો દેહ છોડતી વખતે તેણે કહ્યું કે “મારો જમણો હાથ કાપી નાખવો, અને મારી સ્ત્રી મરણ પામે ત્યારે તેની સાથે તે હાથને દાટવો.” તેની ઇચ્છાનુસાર તેમ કરવામાં આવ્યું, અને અત્યારે તેનો હાથ તેની વહાલી પત્ની સાથે પોતાના દેશમાં તેની કબરમાં દટાએલો છે. તે કેટલો પ્રેમાળ હતો, તે ઉપલા દષ્ટાંત ઉપરથી માલમ પડે છે.



(૧૫૪)

૬૧. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક અને વેલોરનો બળવો.

ઈ, સ. ૧૭૭૪ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૧૪ મી તારીખે વિલિયમ કેવેન્ડિશ બેન્ટિકનો જન્મ થયો હતો. યુરોપમાં લડાઈ સંબંધી



થોડું ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી સને ૧૮૦૩ માં તેને મદ્રાસનો ગવર્નર નીમવામાં આવ્યો. તેના જેટલી તરુણ વયે ભાગ્યેજ કોઈ અંગ્રેજ અમલદાર આવા ઉંચા હોદ્દા પર આવ્યો હશે. મદ્રાસ આવી તેને થોડાજ વખતમાં લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં લોકોને સુખ મળે અને તેમનું કલ્યાણ થાય, એવી રાજપદ્ધતિ બ્રિટિશ સરકારની હોવી જોઈએ. આ તરફ તેણે ધીમે ધીમે પ્રયાસ

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક.

કરવા માંડ્યો; પરંતુ વેલોરમાં એકાએક બળવો ફાટી નીકળ્યો, તેમાં તેનું સઘળું ચિત્ત પરોવાયું.

વેલોરમાં લશ્કરી છાવણી હતી. મદ્રાસના સેનાધિપતિએ એવો હુકમ કાઢ્યો કે સઘળા સિપાઈઓએ અમુક જાતની એક સરખી પાઘડી પહેરવી, અને પરંડ કરતી વખતે કપાળમાં ચાંદ્યો કરવો નહિ, તથા કાનમાં કડી પહેરવી નહિ. આથી સિપાઈઓને એમ લાગ્યું કે અંગ્રેજ સરકાર અમને બ્રહ્મ કરવા માગે છે; તેથી તેમની ધાર્મિક લાગણી ઉશ્કેરાઈ અને તેમણે બળવો કર્યો. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે સિપાઈઓ ટીપુના છોકરાઓ જે વેલોરમાંજ રહેતા હતા તેમને ગાદી અપાવવા માગતા હતા, તેથી તેમણે બળવો ઉઠાવ્યો. બેન્ટિકનો

અભિપ્રાય આ બાબત પૂછવામાં આવ્યો, ત્યારે એણે કહ્યું કે “એક વખત હુકમ કર્યા પછી રદ કરવામાં આપણી નિર્બળતા દેખાય, માટે બળવાખોરોને શિક્ષા કરવી જોઈએ.” એની ઈચ્છાનુસાર બળવો કરનારા આગેવાન પુરુષોને પકડવામાં આવ્યા, અને તેમને યોગ્ય શિક્ષા કરી.

આ બનાવથી કંપનિના ડિરેક્ટરોને બેન્ડિક પર અવિશ્વાસ આવ્યો. તેમને એમ લાગ્યું કે પોતાની નોકરીમાં જટલો જોઈએ તેટલો એ જાગૃત રહ્યો નહિ, અને તેની ગણતના પરિણામે કદાચ ભવિષ્યમાં એવા સંજોગો ઉત્પન્ન થાય કે તેને પહોંચી વળવા બ્રિટિશ સરકાર સમર્થ થાય નહિ. આથી તેને ઈંગ્લાંડ પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો. ઈંગ્લાંડ જઈ તેણે પોતાના બચાવમાં ઘણી દલીલો રજુ કરી, પણ ડિરેક્ટરોએ પોતાનો હુકમ રદ કર્યો નહિ. ત્યાર પછી બેન્ડિકે યુરોપમાં ઘણી ઉંચી પદવીઓ ભોગવી. આમ્હુર્સ્ટ હિંદુસ્તાનથી પાછો ફર્યો, ત્યારે ગવર્નર જનરલ તરીકે તેની નીમણૂક કરવામાં આવી. આ નીમણૂકથી તેનું કલંક ધોવાઈ ગયું. સને ૧૮૨૮ માં હિંદુસ્તાન આવી તેણે પોતાના હોદ્દાનો ચાર્જ લીધો.

ઠગ લોકોનાં ટોળેટોળાં તે વખતે જોવામાં આવતાં હતાં. તેઓ મુસાફરોને લૂંટી લઈ તેમના પ્રાણ લેતા. ગામડીઆનો વેશ લઈ મુસાફરો સાથે દોસ્તીને ડોળ કરતા અને તેમને ફસાવી ગળામાં રમાલ નાખી ફાંસો દઈ તેમને મારી નાખતા. તેઓ એમ માનતા હતા, કે આવાં ધોર કૃત્યથી કાલીકા માતા પ્રસન્ન થાય છે. તેમનો ત્રાસ મધ્ય હિંદમાં ફેલાઈ છેક દક્ષિણ સુધી પ્રસર્યો હતો. બેન્ડિકે આવા ઠગ લોકોને શોધી કાઢી તેમને શિક્ષા કરવા સારૂ અમલદારો નીમ્યા. આ કામમાં મેજર સ્લીમન નામના અંગ્રેજ સરદારે ઘણી સારી સેવા બજાવી, અને એને લીધેજ આ આપત્તિમાંથી હિંદુસ્તાન મુક્ત થયું. આશરે ૭૨,૦૦૦ ઠગ લોકોને પકડવામાં આવ્યા, અને તેમાંના ૧,૫૦૦ ને યોગ્ય શિક્ષા થઈ.

૬૨. લોઈ વિલિઅમ બેન્ટિક અને તેણે કરેલા સુધારા.

હિંદુસ્તાનમાં સતી થવાનો રિવાજ ખંધ કરવા માટે બેન્ટિકને ધન્યવાદ ઘટે છે. જ્યારે પતિનું મરણ થતું, ત્યારે તેની સ્ત્રી તેની પાછળ બળી મરતી હતી. મહાન અકબરે આ કૂર ચાલ અટકાવવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા હતા, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. દિનપ્રતિદિન સતીઓની સંખ્યામાં વધારો થયો હતો. કેટલીક સ્ત્રીઓને તેમની મરણ વિરુદ્ધ તેમના પતિના શબ સાથે બાળી મૂકવામાં આવતી હતી. તેમને કોઈ વખત તેમનાં સગાંવહાલાં કેફી વસ્તુ પીવડાવી દેતાં, જેથી પોતાનું સર્વ ભાન ખોઈ આવેશમાં ને આવેશમાં પોતાના પ્રાણનું બળિદાન આપવા તેઓ તત્પર થતી. આ ચાલને વિષે તે વખતે એવું કહેવામાં આવતું હતું, કે તેમાં ધર્મને સમાવેશ થાય છે, અને કોઈ પણ ધાર્મિક કામમાં હાથ ઘાલવો એ વાજબી ગણાય નહિ; પરંતુ દ્વારકાનાથ ટાગોર અને રામમોહનરાયે આ અધમ રિવાજને બહુજ વખોડી કાઢ્યો, અને જણાવ્યું કે સતી થવાના રિવાજને ધર્મની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.

બેન્ટિકના પહેલાં આવેલા ગવર્નર જનરલ આ ઘોર અને નિર્દય કૃત્યથી કંટાળી ગયા હતા, પણ દેશીઓના રીતરિવાજમાં વચ્ચે પડવું તેમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેમ છતાં જેટલું બન્યું તેટલું તેમણે કર્યું. તેમણે એવો હુકમ કાઢ્યો કે જે સતી થવા માગતી હોય તેને કોઈ કેફી વસ્તુ પીવડાવવી નહિ, અને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ચિતામાં બાળી મૂકવી નહિ. તે ઉપરાંત એ બાબતની ખબર મેજિસ્ટ્રેટને આપવી. તેઓ એમ ધારતા હતા કે આવાં પગલાંથી રિવાજ ધીમે ધીમે નાબુદ થઈ જશે. પરંતુ માત્ર ખંગાળામાં એક વરસ દરમિયાન ૮૦૦ વિધવાઓ જીવતી બળી મુક હતી.

બેન્ટિકના વખતમાં આ રિવાજનું જોર વિશેષ વધ્યું હતું, તેથી તેને કેમ નાબુદ કરવો એ બાબત પર હેડો વિચાર ચલાવ્યા કરતો હતો. તે દરમિયાન ટાગોર અને રામમોહનરાય તરફથી એને ઘણું સારું ટેકો મળ્યો, તેથી હિંમત પકડી જાહેર કર્યું કે સતી થવાનો રિવાજ ગેરકાયદેસર છે, અને જે કોઈ એ કામમાં મદદગાર થશે તેના પર ફાજદારી કામ ચલાવવામાં આવશે. આ પ્રમાણે બેન્ટિકે આ કૂર રિવાજ ખંધ કર્યો, અને અસંખ્ય વિધવાઓની આશીષ મેળવી.

આ સિવાય પણ હિંદુસ્તાનના લોકો વાસ્તે તેણે ઘણું સુધારા કર્યાં. દેશીઓને પોતાની લાયકાત મુજબ ઉંચી જગાઓ આપવા માંડી. એને લીધેજ હાલ દેશીઓ સરકારી નોકરીમાં ઉંચી પાયરીઓ ભાગવે છે. તે ઉપરાંત મોટાં મોટાં શહેરોમાં તેણે અંગ્રેજી શાળાઓ સ્થાપી, જેથી દેશીઓ અંગ્રેજી ભાષા શીખી પોતાની લાયકાત વધારી શકે. હાલ હિંદુસ્તાનમાં દરેક સ્થળે વસતા લોકો પોતાના વિચારોની અંગ્રેજી મારફત આપણે કરી શકે છે. તેને માટે આપણે તેના આભારી છીએ. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની સેવા કરી તે ઇંગ્લાંડ પાછો ફર્યો. સને ૧૮૩૬ માં ૬૫ વરસની વયે તે મરણ પામ્યો.

૬૩. સીખ લોકો અને રણજીતસિંહ.

પંદરમા સૈકામાં જ્યારે હિંદુ અને મુસલમાન પ્રબલ વચ્ચે યુદ્ધો થયા કરતાં, તે અરસામાં સને ૧૪૬૬ માં નાનકે નામના એક પુરુષનો જન્મ થયો. તે મોટો થયો ત્યારે મુસલમાન અને હિંદુ ધર્મનું સમાધાન કેવી રીતે થાય તે સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો. અંતે તે એજ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે સઘળાં પ્રાણીઓનો સરજનહાર અનાધનંત ઈશ્વર એક છે, તેથી મુસલમાન

તથા હિંદુઓએ હળીમળીને ચાલવું જોઈએ. તેણે હિંદુઓને કહ્યું કે “તમે મૂર્તિપૂજા તથા નાત-જાતના ભેદ કાઢી નાખો, અને એકજ ધર્મરત્ની ભક્તિ કરો.”

તેજ પ્રમાણે મુસલમાનેને ઉપદેશ આપી તેણે કહ્યું કે “ગાયનો વધ તમારે કરવો નહિ, અને બીજા પંથના લોકોને હિરાન-ગતિ કરવી નહિ.” આ પ્રમાણે તેણે એક નવો પંથ સ્થાપ્યો. તેમાં હિંદુ અને મુસલમાન બંને જોડાયા. તેઓ પોતાને સીખ કહેવડાવવા લાગ્યા, અને નાનકને પોતાના ગુરુ તરીકે તેમણે સ્વીકાર્યો.



રણજીતસિંહ.

સને ૧૫૩૫ માં નાનકનું મૃત્યુ થયું. એના પછી ચોથા ગુરુ રામદાસે અમૃતસર સ્થાપ્યું, અને પાંચમા ગુરુએ પોતાની પહેલાંના ગુરુઓનાં વચનામૃતોના સંગ્રહને ગ્રંથસાહેબનું નામ આપી દેવસ્થાનમાં તેનીજ પ્રતિષ્ઠા કરી. છઠ્ઠા ગુરુ ગોવિંદે તરવાર હાથમાં લઈ સીખોને શિકારી અને માંસાહારી બનાવ્યા, તથા મોગલો સામે લડવા માંડ્યું. તેમનામાં ધર્મના ઐક્યનું બીજ રોપાયું, અને ધીમે ધીમે રાજ્યવ્યવસ્થા તથા લડાયકવૃત્તિ અને કેળવણી પણ દાખલ થયાં. ધીમે ધીમે સીખ લોકોએ સતલજ અને જમનાના પ્રદેશમાં કિલ્લાઓ બાંધ્યા, અને મોગલાધની પડતીને લાલ લઈ પ્રથમ સરહિદ અને લાહોરના પ્રાંતો જીત્યા. પછીનાં વીસ વર્ષમાં કાશ્મીરથી મુલતાન સુધીનો મુલક તેમના હાથમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૭ માં કાબુલના ઝમાનશાહે રણજીતસિંહ નામના એક તરુણ સરદારને રાજનો ઇલ્કાબ આપ્યો.

રણજીતસિંહ સીખ લોકોને સૌથી બળવાન સરદાર હતો. તે સિંહ જેવો બહાદુર હતો, તેથી સર્વ તેને ‘પંજાબનો સિંહ’ કહેતા હતા. તેણે સીખ સરદારોને હરાવી તેમને પોતાના પક્ષમાં લીધા, અને પોતાનું બળ વધાર્યું. લશ્કરને તાલીમ આપવા માટે ફ્રેંચ તથા ઇટાલિઅન સરદારોને તેણે પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યા. આથી સીખ પ્રજાનું લડાયક બળ ઘણું વૃદ્ધિ પામ્યું.

રણજીતસિંહનું શરીર કદાવર નહોતું; વળી માંદગી ને શીતળાને લીધે તે ઘણો બેડોળ થયો હતો, અને એક આંખ તેણે ગુમાવી હતી. એ ઉપરાંત તેનું ડાબું અંગ લકવાથી શિથિલ થએલું હતું, છતાં તેનામાં શક્તિ અસાધારણ હતી. જ્યારે તે ઘોડે બેસતો, ત્યારે એક કાબેલ લડવૈયા જેવો દેખાતો હતો. તેને જોઈને સઘળાં મનુષ્ય ઇક થઈ જતાં, અને તેના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દ ઝીલો લેતાં.

૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે દરમિયાન તેણે એવી ચાલાકી અને હોશિયારી બતાવી કે અંગ્રેજ સરકારે તેની સાથે મિત્રાચારી કરી. જીવ્યો ત્યાં સુધી તે અંગ્રેજનો મિત્ર રહ્યો. પરંતુ એના છોકરા દુલિપ-સિંહના વખતમાં સીખ લોકોમાં કુસંપ રહ્યો નહિ. સીખ લશ્કર દિનપ્રતિદિન વધીને સવા લાખ જેટલું મોટું થયું હતું, અને અંગ્રેજ લશ્કર સાથે પોતાનું બળ અજમાવવા તત્પર થઈ રહ્યું હતું. આથી સીખ સરદારોએ અંગ્રેજો સાથે લડાઈ બેડી.

એ સીખ વિગ્રહો થયા. તેમાં સીખ સરદારો બહુ દઢતાથી લડ્યા. ફિરોજપુર અને ચિલિઅનવાલાની લડાઈમાં તેમણે ઘણીજ બહાદુરી બતાવી. તેમના ઘણા માણસોની ખુવારી થઈ તો, પણ તેઓ હિંમત હાર્યા નહિ; પરંતુ ગુજરાતની લડાઈમાં ભારે તોપખાનું અંગ્રેજ લશ્કરને આવી મળ્યું, અને કંપનિના પાયદળના ધસારા સામે સીખ લશ્કર ટકી શક્યું નહિ. તેમની ઘણી ટુકડીઓ કપાઈ ગઈ, અને અંતે તેમને શરણ થવું પડ્યું. પંજાબનો મુલક

બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દઇ તેનો રાજ્યવહીવટ સર જોન લોરેન્સ-
ના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો. તેણે પંજાબમાં ઘણા સુધારા વધારા
દાખલ કર્યા, અને પરિણામે આખો પ્રાન્ત આબાદ થયો. સીખ
સિપાઇઓની અડગ હિંમત અને શુરાતન અંગ્રેજ સરકારે જોયાં હતાં,
તેથી તેમને અંગ્રેજ લશ્કરમાં દાખલ કર્યા. તેઓએ ૧૮૫૭ ના
બળવામાં અંગ્રેજ રાજ્યની ઘણી સારી સેવા બજાવી. હમણાંના
મહાન યુરોપિયન વિગ્રહમાં પણ પોતાની કીર્તિ બજાવી રાખી બ્રિટિશ
લશ્કરની સાથે રહી તેઓ ઘણી બહાદુરીથી લડ્યા છે.

૬૪. લૉર્ડ ડેલહાઉસી અને દેશી રાજ્યો.

લૉર્ડ ડેલહાઉસીનો જન્મ સને ૧૮૧૨ ના એપ્રિલની ૧૨ મી



તારીખે થયો હતો. એનો પિતા
કેનેડામાં ગવર્નર જનરલ
હતો, તેથી બાલ્યાવસ્થામાં તે
ત્યાં ઉછર્યો હતો. દસ વરસની
વયે ઇંગ્લાંડ આવી હેરોની
પ્રખ્યાત શાળામાં વિદ્યાર્થીજીવન
ગાળવા લાગ્યો. માર્કિવસ
હેસ્ટિંગ્સે પણ ત્યાંજ વિદ્યા-
ભ્યાસ કર્યો હતો, તેથી હિંદુ-
સ્તાનથી તે પાછો આવ્યો, ત્યારે
પોતાની નિશાળની તેણે મુલા-
કાત લીધી. ત્યાં તેનો અને

લૉર્ડ ડેલહાઉસી.

ડેલહાઉસીનો પ્રથમ મેળાપ
થયો. હેસ્ટિંગ્સે હેરોની શાળામાં દરેક વિદ્યાર્થીને બખ્ખે પૌંડની બક્ષિસ
આપી. આથી તરુણ ડેલહાઉસીના મગજ પર ઘણી અસર થઈ

અને તે પણ એવું સાડું કામ કરી નામના મેળવે એવા દિવસની રાહ બેવા લાગ્યો.

પ્રાથમિક કેળવણી લઈ ઉચ્ચ કેળવણી લેવા તે ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો. ત્યાં પોતાની હોશિયારીથી સઘળાને ચકિત કર્યાં. અંતે સને ૧૮૩૩ માં ત્યાંની ડીગ્રી મેળવી જનસેવા કરવા તે તત્પર થયો. એની કીર્તિ ઘણી ફેલાઈ, અને ૩૫ વરસની યુવાન વયે હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ તરીકે તેની નીમણૂક કરવામાં આવી. સને ૧૮૪૮ ના જાન્યુઆરિ માસની ૧૨ મી તારીખે તે કલકત્તે આવી પહોંચ્યો. બોલવા ચાલવાની ઢબ તથા સામાન્ય રીતભાતથી જે કોઈ જોના પરિચયમાં આવતા, તેઓ એને વાસ્તે ઘણું ઉંચો અભિપ્રાય બાંધતા. તેનું માનસિક તથા શારીરિક બળ એટલું તો પ્રબળ હતું, કે આઠ વરસ દરમિયાન ઘણીજ ખંતથી તે પોતાનું કામ બજાવી શક્યો. ટુંક સમયમાં હિંદના લાભાર્થે જેટલું એ કરી શક્યો, તેનો ચોથો ભાગ પણ બીજે કોઈ કરી શકત નહિ એટલું તો નિર્વિવાદ છે.

પ્રાતઃકાળમાં સૂર્ય ઉગતાં તે હૃમેશ ઉઠતો. પોતાના નિત્યકર્મમાંથી પરવારી દેવાગે કામ શરૂ કરી સંધ્યાકાળ સુધી તે જરા પણ વિશ્રાંતિ લેતો નહિ. નોકરીને અંજો ટાઢતડકો વેઠવાં પડતાં, ત્યારે તે જરા પણ કંટાળી જતો નહિ. બલકે જેમ શ્રમ વધારે વેઠવો પડતો, તેમ તેનો ઉત્સાહ વધતો, અને એક ચિત્તથી પોતાના કામમાં પ્રવર્તતો.

તે હિંદમાં આવ્યો ત્યારે હિંદનો ઘણો ભાગ બ્રિટિશ સત્તા તળે આવેલો હતો. સઘળે આબાદી માલમ પડતી હતી, અને પ્રબં નિર્ભયપણે પોતાનું કામ કરી શકતી; પરંતુ જે મુલક દેશી રાજ-ઓના તાબામાં હતો, ત્યાં થોડે ઘણે અંશે ગેરવ્યવસ્થા અને અશાન્તિ દેખાતાં હતાં. તેણે તેવાં રાજ્યોને બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવા નિશ્ચય કર્યો. અયોધ્યાના નવાબની બેદરકારીને લીધે રૈયત ઘણી હેરાન

થતી હતી. ડેલ્હાઉસીએ નવાબને તેની રાજનીતિ સુધારવા સૂચવ્યું; પરંતુ તેણે માન્યું નહિ. ત્યારે કંપનિના ડિરેક્ટરોની પરવાનગીથી એ રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી સતારા, ઝાંસી, નાગપુર વગેરે રાજ્યોને બ્રિટિશ પ્રદેશ સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યાં. રૈયતને આથી બ્રિટિશ રાજ્યના આશ્રયનો અનહદ લાભ મળ્યો, અને તે સુખચેનમાં દિવસ ગાળવા લાગી.



૬૫. લૉર્ડ ડેલ્હાઉસી અને તેણે કરેલા સુધારા.

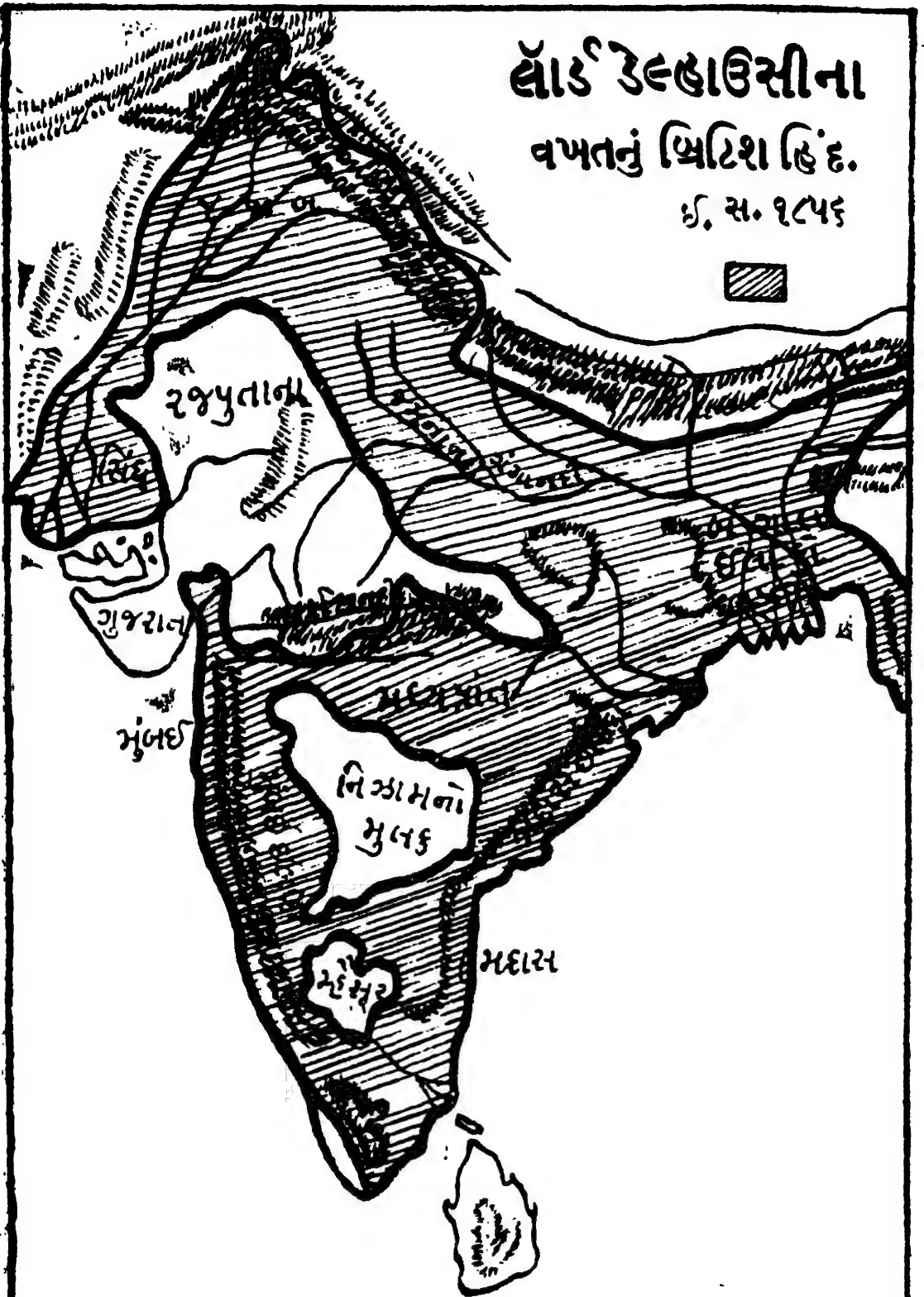
ઇંગ્લાંડમાં વરાળથી ચાલતાં એન્જિનોની શોધ થઈ હતી, અને ઠામઠામ લોઢાની સડકો મારફતે મુસાફરો આગગાડીમાં બેસી ઘણી ઝડપથી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે દૂર દેશાવર જઈ શકતા હતા. તે ઉપરાંત ત્યાં તારનાં દોરડાં નાખવામાં આવ્યાં હતાં. તેની મારફતે લોકો એક ગામથી બીજે ગામ સંદેશા મોકલાવતા હતા. ડેલ્હાઉસીના અમલ દરમિયાન ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સત્તા નીચે આવ્યો હતો. ઉત્તરની પ્રજા દક્ષિણની પ્રજાના ગાઢા સંબંધમાં આવે, તથા પોતાના માલની આપલે કરી શકે, એવા હેતુથી હિંદુસ્તાનમાં આવાં સાધનો ડેલ્હાઉસીએ પ્રથમ દાખલ કર્યાં. આજથી આસરે ૭૫ વરસ ઉપર તેણે પ્રથમ અહીં લોઢાની સડકો નંખાવી, અને આજે ૩૦,૦૦૦ થી પણ વધારે માઈલની રેલવેની સડકો ખંધાઈ ગઈ છે. હાલ તારનાં દોરડાં મારફત આપણે ઘણી ઝડપથી દૂર દેશાવર સંદેશા મોકલાવી શકીએ છીએ, તેથી પણ આપણે તેને આભારી છીએ.

અસલના વખતમાં ટપાલખાતું નહોતું, અને માણસો ખેપીઆ મારફતે કાગળો મોકલાવતા હતા. તેમાં બહુ મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડતી હતી. લૂટારા ખેપીઆને માર્ગમાં લૂંટી લેતા, અને રેલવે ગાડીઓ તે વખતે ખંધાઈ નહોતી, તેથી તેમને દૂર દેશ જતાં ઘણા દિવસ વીતી જતા.

લૉર્ડ ડેલહાઉસીના

વખતનું બ્રિટિશ હિંદ.

ઈ. સ. ૧૮૫૬



M.A.G.

લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ ટપાલખાતું કાઢ્યું. હાલ અર્ધા આનાની કિંમતે હિંદુસ્તાનને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી એટલે લગભગ ૨૦૦૦ માઇલ સુધી કાગળદ્વારા આપણે સંદેશા મોકલાવી શકીએ છીએ. આ ઉપરાંત એના અમલ દરમિયાન બીજા ઘણા સુધારા કરવામાં આવ્યા. તેણે ઘણી નવી શાળાઓ ઉઘાડી, અને તેમાં દેશી તથા અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ મળી શકે એવી સર્વ ગોઠવણ કરી. હાલ ૨,૦૦,૦૦૦ થી પણ વધારે નિશાળો છે. તેનો લાભ અસંખ્ય બાળકો આનંદપૂર્વક લે છે. વળી એણે જનસમાજના લાભાર્થે ઘણે સ્થળે નહેરો ખોદાવી. ગંગા નદીની નહેર દુનિયામાં મોટામાં મોટી છે. જે પ્રદેશમાંથી તે વહે છે, તેમાં પાક પુષ્કળ થાય છે, અને પ્રજા તથા ઢોરને કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી.

આવાં સાધનોથી હિંદુસ્તાનના જુદે જુદે સ્થળે વસતા લોક એક બીજા સાથે ગાઢા પરિચયમાં આવ્યા, વેપારમાં વૃદ્ધિ થઈ, મદ્રાસના વેપારીઓ મુંબઈના વેપારીઓ સાથે વેપાર ચલાવવા લાગ્યા, અને મુંબઈનો માલ પંજાબ અને ખંજાળામાં જવા માંડ્યો. વેપાર-રોજગારમાં તથા દુકાળના સમયમાં આગગાડી એક ઈશ્વરી બક્ષિસ સમાન થઈ પડી છે. ટુંકામાં કહીએ તો આખા હિંદુસ્તાનમાં અને લોકોમાં જાગૃતિ થઈ માંડોમાંડેના કજીઆકંકાસ વિસરી ગયા.

આ સઘળાં સુખનાં સાધનો અને તેનાં પરિણામ વાસ્તે આપણે સર્વ લૉર્ડ ડેલહાઉસીના આભારી છીએ. આઠ વરસ દરમિયાન અથાગ મહેનત લઈ દેશમાં સુવ્યવસ્થા કરી; તેમાં તેને ઘણી વિટંબણા પડી, પણ તેની તેણે જરાએ દરકાર કરી નહિ. પોતાની વહાલી સ્ત્રી સને ૧૮૫૩માં મરણ પામી, અને ત્યાર પછી એના શરીરની સ્વસ્થતા જળવાઈ નહિ. ડાકટરોએ એને હોદાનું રાજીનામું આપવા સલાહ આપી, ત્યારે તેણે કહ્યું, કે “જે કામ મેં માથે લીધું છે તે મારે પરિપૂર્ણ કરવું જોઈએ, અને ઈશ્વર ઉપર ભરોસો રાખી હજી હું અહીં

રહેવાના દૃઢ નિશ્ચય ઉપર હું.” ત્યાર પછી આગલી વાર્તામાં કહ્યા મુજબ તેણે અયોધ્યાનો મુલક સને ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરિ મહીનામાં બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. પોતાની તબીઅતમાં વધારે બગાડો થવાથી તેણે ફેબ્રુઆરિ મહીનાની છેલ્લી તારીખે પોતાની જગાનું રાજીનામું આપ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે “આ મહીનો ૨૯ દિવસનો છે, એટલું સારું છે; કારણ કે હવે એક બે દિવસ પણ વધારે ટકવાની મારામાં શક્તિ નથી.” હિંદુસ્તાનની આબોહવા એને માફક આવી નહિ, છતાં તેણે પોતાનું કામ એક નિષ્ઠાથી કર્યું. પરિણામે એનું શરીર તદ્દન નિર્બળ થઈ ગયું. ઈંગ્લાંડ ગયા પછી ચાર વરસમાં ૪૮ વર્ષની વયે તે મરણ પામ્યો.

૬૬. ૧૮૫૭ નો બળવો અને દિલ્હીનો ઘેરો.

લોર્ડ ડેલહાઉસી પછી લોર્ડ કેનિંગ ગવર્નર જનરલના ઓફિસ ઉપર આવ્યો. તેના અમલ દરમિયાન દેશી સિપાઇઓએ બળવો કર્યો. લોર્ડ ડેલહાઉસીએ લોકકલ્યાણ વાસ્તે ઘણા ફેરફાર અને સુધારા કર્યા હતા; પરંતુ લોકો અશિક્ષિત હોવાથી તેમને આ સુધારા ગમ્યા નહિ. આગગાડી અને તારનાં દોરડાંથી તેઓ લયલીત થવા લાગ્યા. તેઓ તો એમજ માનતા હતા, કે લોઢાની સડકો અને તારનાં દોરડાંથી બ્રિટિશ સરકાર દેશને ખાંધી લેવા ધારે છે, અને અંગ્રેજી ભાષા શાળાઓમાં દાખલ કરી બધાને ખ્રિસ્તી કરવાનો તેમનો ઇરાદો છે; વળી સરકારે ખાલસા કરેલાં રાજ્યોએ આ મતને પુષ્ટિ આપી અસંતોષમાં વધારો કર્યો. તેઓ એવી આશા રાખવા લાગ્યા, કે જો દેશમાં બળવો થાય, અને બ્રિટિશ સત્તા થોડી ઘણી નરમ પડે, તો તેનો લાભ લઈ તેઓ પોતપોતાનું રાજ્ય પાછું પ્રાપ્ત કરી શકે.

બળવાખોરોના મદદગારોમાં છેલ્લા પેશ્વા બાજીરાવનો દત્તક પુત્ર નાનાસાહેબ અંગ્રેસર હતો. અંગ્રેજ સરકારે તેનું પેન્શન બંધ કર્યું

હતું, તેથી તે મનમાં તેમની સામે વૈરલાવની લાગણી રાખતો હતો; વળી મોગલ વંશનો છેલ્લો રાજા મહંમદ બહાદુરશાહ એવી ઉમેદ ધરાવતો હતો, કે બળવાને પરિણામે તેને તેના પૂર્વજોની ગાદી પાછી મળે, અને મોગલ પાદશાહ થઈ દિલ્હીની ગાદી પર તેનાથી તખ્તનશીન થવાય. અયોધ્યાનો નવાબ તથા ઝાંસીની રાણી પણ આ સામાન્ય ઉશ્કેરણી અને અશાન્તિનો લાલ લેવા ચૂક્યાં નહિ.

આવા સંજોગોમાં દેશી સિપાઇઓને અસંતોષનું એક બીજું નવું કારણ મળ્યું. નવી જાતની ખંદુકો તેમને આપવામાં આવી, તેમાં જે ટોટી મૂકવાની હતી, તેને ગાય તથા ડુક્કરની ચરબી લગાડેલી છે, એવી વાત ખંગાળા અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઈ. આથી મુસલમાન તથા હિંદુ સિપાઇઓનાં દીલ દુખાયાં, અને તેઓ પોતાના અમલદારોની સામા થયા, તથા અયોગ્ય વર્તણૂક ચલાવી.

બહેરામપુરની છાવણીમાં એક દેશી પલટણ રહેતી હતી. એણે ૧૯ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૫૭ માં બળવો કર્યો, અને અંગ્રેજ અમલદારોના ખંગલાઓ સળગાવી મૂક્યા. આ વાત એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે પ્રસરી, અને તેનો ચેપ મીરતની છાવણીને પણ લાગ્યો. મીરતની પલટણ સાથે બીજી પલટણના સિપાઇઓ તેમજ બીજા બળવાખોરો જાગ્યા. તેમણે અંગ્રેજ અમલદારો તથા તેમનાં ભૈરાંછોકરાંને કતલ કર્યા, ખંગલાઓ બાળી મૂક્યા, અને પછી સર્વે મોગલ પાદશાહની રાજધાની દિલ્હી તરફ વળ્યા.

તા. ૧૧મી મેની સવારમાં બળવાખોરો દિલ્હી શહેરમાં પેઠા. તેમણે અંગ્રેજ અમલદારોને અને તેમની સ્ત્રીઓને કતલ કર્યા. મોગલ પાદશાહને તખ્તનશીન કરી તેની આણુ ફેરવી, અને દારૂ-ગોળાના ખજાના ઉપર ધસારો કર્યો. આ પ્રમાણે દિલ્હી શહેર બળવાખોરોને હાથ ગયું. આ વાતની ખબર પડતાં મીરતથી થોડુંક અંગ્રેજ લશ્કર સાંજ થતાં પહેલાં આવી પહોંચ્યું. પરંતુ બળવાખોરોના

પ્રમાણમાં એ લશ્કરને એમને એમ બેસી રહેવું પડ્યું. આખરે બહાદુર નિકલ્સનની સરદારી નીચે પંખબથી કેટલુંક અંગ્રેજોનું તથા સીખ અને ગુરખાઓનું લશ્કર અસાધારણ ઝડપથી કૂચ કરીને આવી પહોંચ્યું, અને દિલ્હી પર હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અંગ્રેજોએ શહેરના કોટ ઉપર તોપનો મારો ચલાવ્યો. તેમના પ્રત્યુત્તરમાં સિપાઈઓએ પણ બંદુકો ફેડવા માંડી. અંતે ખાઈમાં સીડી ગોઠવી દેવામાં આવી, અને નિકલ્સન સૌથી પહેલો ખાઈમાં ઉતરી સીડી ચઢી કોટ ઉપર જઈ ઉભો. આથી એના લશ્કરમાં હિંમત આવી, અને તે પણ તેની પાછળજ ચઢ્યું. કેટલાક અંગ્રેજ સિપાઈઓ જુદે જુદે ઠેકાણે ધસારો કરવા લાગ્યા, અને શહેરના દરવાજા દાફગોળાથી ઉડાડી તેમાં દાખલ થયા. આમ પોતાની ફરજ બજાવતાં અનેક નરવીરો પડ્યા. નિકલ્સન પોતાના લશ્કરને મોખરે ગોળીથી ઘવાયો. છ દિવસ સુધી દિલ્હીમાં ભારે જંગ મચ્યો. અંતે બ્રિટિશ લશ્કરને ફતેહ મળી. મોગલ પાદશાહ પકડાયો, અને તા. ૨૭ મી સપ્ટેમ્બરે દિલ્હી પુરેપુરું અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું.

દિલ્હીમાં ઘેરો ચાલતો હતો, તે દરમિયાન કાનપુર અને લખનૌમાં બળવો અસાધારણ બેસથી સળગી ઊઠ્યો. કાનપુરમાં નાનાસાહેબે સેંકડો અંગ્રેજ પુરુષોને, અબજાઓને, અને બાળકોને અતિ ઘાતકી રીતે વિશ્વાસઘાત કરીને કતલ કરી નાખ્યાં, તેમનાં મડદાં તેણે કાનપુરના એક કુવામાં નાખ્યાં, અને અંગ્રેજ લશ્કર સામે લડવા તે તૈયાર થયો. પરંતુ બ્રિટિશ લશ્કર જ્યારે કાનપુર નજીક આવી પહોંચ્યું, ત્યારે તે હિંમત હાર્યો અને નાસી ગયો. તે ક્યાં ગયો અને તેનું શું થયું તે વિષે ખરી હકીકત બહાર આવી નથી, પણ નેપાળના જંગલોમાં રવડીરઝળી મરી ગયો એવું ધારવામાં આવે છે. ઝાંસીની શૂરવીર રાણી લડાઈમાં પુરુષને વેશે લડતી મરાઈ, અને નાનાસાહેબનો સેનાપતિ તાત્યાટોપી કેદ પકડાયો, અને આખરે

એને શાંતી દેવામાં આવી. આ પ્રમાણે બળવો દાબી દેવામાં આવ્યો, અને દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી. આ બળવો ‘સિપાઈઓનો બળવો’ એ નામથી ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે; કારણ કે બળવામાં દેશી સિપાઈઓએ જ ભાગ લીધો હતો. હિંદુસ્તાનની પ્રબળ બ્રિટિશ રાજ્યના કાયદા અનુભવ્યા હતા, તેથી તે તદ્દન અલગ રહી હતી. પંજાબ પ્રાન્ત માત્ર થોડા સમય ઉપર જ જીતી લેવામાં આવ્યો હતો, તોપણ સીખ લોકો અંગ્રેજ સરકાર પ્રત્યે ઘણા વફાદાર રહ્યા. તેમણે બળવામાં જરા પણ ભાગ ન લીધો એટલું જ નહિ, પણ બ્રિટિશ સરકારને કીમતી મદદ આપી.

બળવા પછી હિંદુસ્તાનની રાજપદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો.

હિંદુસ્તાન પરથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની હકુમત કાઢી નાખી ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટે સઘળો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં ઇંગ્લાંડની રાણી વિક્ટોરિયા હિંદુસ્તાનનાં પણ રાણી થયાં. તેમણે હિંદમાં સર્વ ઠેકાણે જાહેર કર્યું, કે “મારા રાજ્ય દરમિયાન હિંદુ કે મુસલમાન સર્વે સાથે એક સરખી રીતે વર્તવામાં આવશે. શાંતિ કે ધર્મની બાબતમાં કોઈને હિંદુસ્તાનમાં શરૂ થશે નહિ. બધાને



મહારાણી વિક્ટોરિયા.

સમાન હક મળશે, અને એક સરખા કાયદાથી બધાનો ન્યાય થશે.” આ શબ્દોથી દરેક હિંદુસ્તાનીવાસીના હૃદયને શાંતિ થઈ, અને તે

ભલાં રાણીને સર્વ અંતઃકરણપૂર્વક ચાહવા લાગ્યા. મહારાણી પોતે હિંદુસ્તાનમાં રહી શકે નહિ, તેથી પોતાને બદલે રાજ્ય કરવા સાડ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે હંચી પદવીના ઉમરાવને મોકલવો એવું તેમણે નક્કી કર્યું. એવા ઉમરાવને વાઈસરોય કહે છે. આથી લૉર્ડ કેનિંગ હિંદુસ્તાનનો પહેલો વાઈસરોય થયો. ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં વિક્ટોરિઆએ કૈસરે હિંદનો ખિતાબ ધારણ કર્યો, અને પોતાના વાઈસરોય મારફત ઘણી ઉત્તમ રીતે રાજ્ય કરવા માંડ્યું; પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૦૧ના જન્યુઆરિ માસમાં આ ભલાં અને માયાળુ રાણી દેવલોક પામ્યાં. તેમના મરણની ખબર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ફેલાઈ, ત્યારે સર્વ ઠેકાણે શોક વર્તાઈ રહ્યો, અને અઘાપિ મહારાણીના ઉત્તમ ગુણોની છાપ દરેક હિંદવાસીના અંતઃકરણમાં હંડી પડેલી છે.

૬૭. લૉર્ડ રિપન અને બ્રિટિશ રાજ્યથી થતા લાભ.

લૉર્ડ કેનિંગ પછી અત્યાર સુધીમાં ૧૫ વાઈસરોય હિંદમાં અમલ કરી ગયા છે. વૉરન હેસ્ટિંગ્સે બ્રિટિશ રાજ્યની બરાબર વ્યવસ્થા કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતા, તે તમે આગળ વાંચી ગયા છો. જિલ્લાઓમાંથી કરવેરા ઉઘરાવવા તેણે કલેક્ટરો નીમ્યા હતા, તેમના ઉપર હાલ કમિશનરો મૂકવામાં આવે છે. તેઓ પ્રાંતના સુબાઓ હોઈ તે ઉપર અમલ ચલાવે છે. તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવા ગવર્નર અને વાઈસરોય હોય છે. તેઓ પોતાની કાઉન્સિલની મદદથી આખા હિંદુસ્તાનનો કારભાર ચલાવે છે.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પછીના ગવર્નર જનરલોએ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ હદ વધારી, અને ધીમે ધીમે તેઓ અહીંના વતનીઓને હંચી પદવીઓ આપવા લાગ્યા. લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કે દેશીઓને તેમની લાયકી અને યોગ્યતા પ્રમાણે મોટી મોટી જગાઓ આપી. લૉર્ડ રૅલ્ફોર્ડે તેના અમલ દરમિયાન ઘણી અંગ્રેજી શાળાઓ ઉઘાડી, અને તેથી અહીંના વતનીઓ હંચી કેળવણી લેવા લાગ્યશાળી થયા.

તેના મરણ પછી આસરે ૨૫ વર્ષે એટલે ઇ.સ.૧૮૮૦ માં લૉર્ડ રિપન નામનો વાઈસરોય હિંદમાં આવ્યો. તેને લાગ્યું કે હિંદી પ્રજાએ ધીમે ધીમે પોતાના દેશના રાજકારભારમાં ભાગ લેતાં શીખવું જોઈએ.

શરૂઆતના પગલા તરીકે દેશીઓએ પોતપોતાના ગામનો વહીવટ ચલાવવો એવું એણે નક્કી કર્યું. મોટાં શહેરોમાં સુધરાઈ ખાતાં તેણે સ્થાપ્યાં, અને શહેરીઓને તેનો વહીવટ ચલાવવાનો અધિકાર આપ્યો. ત્યારથી શહેરના લોક તે વહીવટ પોતાના પ્રતિનિધિ મારફતે ચલાવે છે. સુધરાઈ ખાતાં પોતાનું કામ સારી રીતે બજાવી શકે, તેટલા માટે લૉર્ડ રિપને તેમને કરવેરો વગેરે ઉઘરાવવાની સત્તા આપી. તેઓ હાલ ઘરવેરો, જમીનવેરો, બજારવેરો વગેરે લે છે. તેમાંથી



લૉર્ડ રિપન.

જનસુખાકારીનાં સાધનો પૂરાં પાડે છે. જેમ ગામ કે શહેરની સુખાકારી બળવવા વાસ્તે સુધરાઈ ખાતાં સ્થાપવામાં આવ્યાં છે, તેમ તાલુકા અને જિલ્લાઓની દેખરેખ રાખવા માટે લોકલબોર્ડ (સ્થાનિક મંડળો) સ્થાપવામાં આવે છે; બોર્ડના સભ્યો ગામડાના લોકોની જરૂરિયાતો ઉપર ધ્યાન આપી તેમનાથી બને તેટલી મદદ આપે છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં શહેરો ઘણાં સુધર્યાં છે, જળાશયો અને ગટરો ઘણું સ્થળે બંધાયાં છે, અને એકંદરે શહેરોની સુખાકારી ઘણી સારી થઈ છે.

આ પ્રમાણે પોતપોતાનાં ગામ, તાલુકા, અને જિલ્લાનો વહીવટ બરાબર કરી શકે એવી કુશળતા હિંદનીવાસીમાં આવે, તો ધીમે ધીમે

પોતાના દેશના રાજકારભારમાં પણ ભાગ લેતાં તેઓ શીખશે, એવું લોર્ડ રિપનનું માનવું હતું. ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં લોર્ડ મિન્ટો વાઈસરોય નિમાયા. તેમણે પોતાની ધારાસભામાં પ્રજાના ચુંટાએલા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા અને પ્રમાણમાં વધારો કર્યો. વળી વાઈસરોય અને ગવર્નરની કારોબારી સભામાં એક હિંદી સભાસદ નિમાવવાની પહેલ પણ તેમણે કરી. આવા સુધારા પ્રાંતિક સભાઓમાં પણ તેજ સમયે કરવામાં આવ્યા. આથી લોર્ડ રિપનની ઇચ્છાનુસાર હિંદી પ્રજા રાજકારભારમાં ભાગ લેવા લાગી છે.

હિંદુસ્તાનના રાજવહીવટમાં સમયને અનુસરીને ઘણા સુધારા-વધારા કરવામાં આવે છે. જંગલોની પૂરતી દેખરેખ માટે મોટા મોટા અમલદારો નીમવામાં આવે છે. તેઓ જંગલોમાં લાકડાં વગેરેનો કેમ સફુપયોગ થાય, તે બાબત પર પૂરતું લક્ષ આપે છે. તે ઉપરાંત દેશમાં સુલેહશાન્તિ બળવવા પોલિસ અમલદારો રાખવામાં આવે છે. તેઓ ગુનેગારને પકડે છે, અને તેમને યોગ્ય શિક્ષાએ પહોંચાડે છે. ન્યાયને વાસ્તે અદાલતો હોય છે, તેમાં વાજબી ન્યાય આપવામાં આવે છે. ન્યાયાધીશે પૈસાવાળા કે રાજ્યાધિકારીનો પક્ષ કે લાગવગ લેશ માત્ર પણ ધ્યાનમાં લેતા નથી. આથી બ્રિટિશો તેમની ન્યાયવૃત્તિ વાસ્તે ઘણાજ પ્રસિદ્ધ થયા છે. વળી દેશનાં બાળકો અને મોટી વયનાં છોકરાંની કેળવણી ઉપર ધ્યાન આપવા માટે બ્રિટિશ સરકારે કેળવણી ખાતું ખોલ્યું છે; તેમાં ઇન્સ્પેક્ટરો અને બીજા અમલદારો કેળવણીની અગત્ય વિચારી કેળવણીના પ્રચાર વાસ્તે બહુ પ્રયત્ન કરે છે. આ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં ખાતાંઓ હોય છે. તેમાં હંમેશ લોકોપયોગી કામ નિયમિત થયાં કરે છે.

ઉપર કહેલા અમલદાર તથા તેના હાથ નીચેના માણસોને સરકાર પગાર આપે છે. તે ઉપરાંત સામાજિક સંસ્થાઓ જેવી કે નિશાળો, દવાખાનાં વગેરેનાં બાંધકામ પર ઘણો ખર્ચ થાય છે. તે માટે નાણાંની જરૂર પડે છે. નાણાં રૈયતેજ પુરાં પાડવાં એ સ્વાભાવિક છે; કારણ

કે તેના લાલ માટેજ એ પૈસા વપરાય છે. આ ઉપરથી બ્રિટિશ સરકાર શા માટે મહેસુલ ઉઘરાવે છે, તથા કેટલાક કરો રૈયત પર નાખે છે, તે તમારા સમજવામાં આવ્યું હશે. અસલના વખતમાં રાજ્યો સઘળા મહેસુલનો ઉપયોગ પોતાના મોજશોખનાં સાધનોમાં કરતા હતા. જો કોઈ રાજ્ય તેનો થોડો ઘણો ભાગ લોકોપયોગી કામમાં વાપરતો, તો તે રાજ્ય ઘણો સારો તથા ભલો કહેવાતો. પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિમાં રૈયતનો પૈસો રૈયતનાજ ઉપયોગમાં વપરાય છે. એક રીતે આપણે એકત્ર કુટુંબમાં રહેનારાં મનુષ્યના જેવા છીએ; આપણાં સુખ અને આખાદી વાસ્તે આપણે દરેક પોતપોતાનો કાળો એક સામટા ભંડોળમાં આપીએ છીએ.

લૉર્ડ મિન્ટો અને લૉર્ડ હાડિન્ગ.

મહારાણી વિક્ટોરિયાના મરણ પછી તેમના વડા પુત્ર જ્યો વેલ્સના શાહજાદા કહેવાતા હતા, તેઓ ઇંગ્લાંડના રાજ્ય અને હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ હતા. એડવર્ડ તરીકે ગાદીએ આવ્યા. તેમણે ૬ વરસ સુધી મહાન અને ભલા રાજ્ય તરીકે રાજ્ય કર્યું. તેમના રાજ્ય દરમિયાન હિંદુસ્તાનની રાજનીતિમાં થોડાક ફેરફાર થયો. લૉર્ડ મિન્ટો અને હિંદી પ્રધાન લૉર્ડ મોલીએ મહારાણી વિક્ટોરિયાની ઇચ્છા પ્રમાણે શહેનશાહ એડવર્ડના હુકમથી હિંદુસ્તાનના રાજ્યકારભારમાં ઘણા સુધારા કર્યા. વાઇસરોયની કાઉન્સિલમાં



સાતમા એડવર્ડ.

હિંદના વિદ્વાન પુરુષો જેસી રાજવહીવટમાં લાગ લેતા થયા છે એ તેમ-
નોજ પ્રતાપ છે. અસલના વખતમાં રાજકીય કામકાજમાં રૈયતનો અભિ-
પ્રાય કે મત કોઈ રાજ લેતો નહિ. રાજની મરજી તેજ કાયદો હતો; પરંતુ
હાલ કાઉન્સિલમાં જે કાયદા ઘડાય છે, તેમાં હિંદની પણ સંમતિ તેના
ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિ મારફત લેવાય છે.

લાર્ડ મિન્ટો પછી લાર્ડ હાર્ડિંગ નામના વાઈસરોય આવ્યા.
હિંદ અને તેની પ્રજા વાસ્તે તેમને ઘણી લાગણી હતી, તેથી તેઓ
ઘણા લોકપ્રિય થયા. તેમણે હિંદની પ્રજાને જણાવ્યું હતું કે “કેળવણી-
નો ખહોળો પ્રચાર થાય તથા જનસુખાકારી વધે, એવા
ઉપાય હું મારા અમલ દરમિયાન લેવા ધારું છું, અને હું આશા
રાખું છું કે એ બંને કામમાં દરેક હિંદનિવાસી તરફથી મને
પૂરતી મદદ મળશે.” તેમનાં વચન પ્રમાણે તેમણે યોજનાઓ
ઘડી કાઢી, અને આજે તેનાં મીઠાં ફળ આપણે ચાખીએ છીએ.

લગભગ એ અરસામાં આપણા ભલા અને માયાળુ શહેનશાહ
સમ્રાટ એડવર્ડ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. તેમની પછી તેમના પુત્ર, અને



પાંચમા જ્યોર્જ.

વિક્ટોરિયાના પૌત્ર મહા-
રાજાધિરાજ પાંચમા
જ્યોર્જ ગાદીનશીન થયા.
તેમના મનમાં હિંદને વાસ્તે
ઘણોજ પ્રેમ હતો, અને હજી
પણ છે; તેથી ઈંગ્લાંડમાં
રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા પૂરી
થઈ એટલે તેમને વિચાર
થયો, કે હિંદુસ્તાનના શહેન-
શાહ તરીકેનો મારો રાજ્યા-
ભિષેક હિંદુસ્તાનમાં મારી

પ્રજા આગળ થવો જોઈએ. આથી શહેનશાહ ખાનુ મેરીને લઈ મુસાફરી કરી તેઓ દિલ્હી આવ્યા, અને ત્યાં તેમણે એક ભવ્ય દરબાર ભર્યો.

સઘળા હિંદી રાજાઓ, જમીનદારો, પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો, અને સંખ્યાબંધ માણસો દરબારમાં ભાગ લેવા ગયાં. ત્યાં શહેનશાહ પ્રત્યે વફાદારીની લાગણી તેમણે જાહેર કરી. શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ ઇંગ્લાંડથી રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા વાસ્તે આટલે દૂર આવ્યા, તેથી સઘળા હિંદુનિવાસીના મન ઉપર ઘણીજ ઉડી અસર થઈ. તેમને ખાતરી થઈ કે શહેનશાહને તેમના હિત માટે ઘણોજ ઉત્સાહ છે, અને હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો એક અગત્યનો ભાગ છે એમ તેઓ ગણે છે. દરબારમાં શહેનશાહે જણાવ્યું, કે “હિંદુસ્તાનનું પાટનગર જે અત્યાર સુધી કલકત્તા હતું તે દિલ્હીને ગણવું. હિંદુસ્તાનનું ભવિષ્ય ઘણું ઉજ્જવળ છે અને આગળ જતાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું તે એક ઉપયોગી અને અગત્યનું અંગ થશે.” પ્રભુ આ આશા સફળ કરે, અને તેમની શુભ વાંચના પાર પાડવાને તેમને દીર્ઘાયુ બક્ષે. અસ્તુ !

(૧૭૫)

૬૯. લૉર્ડ હાર્ડિંગ અને મહાન યુરોપીય વિગ્રહ.

લૉર્ડ હાર્ડિંગના અમલના અંતમાં યુરોપીય મહાન વિગ્રહ સળગી ઉઠ્યો. તેમાં ફ્રાંસ, રશિયા, ઇંગ્લાંડ અને બીજા કેટલાક દેશોનાં સંયુક્ત લશ્કરો જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા અને તુર્કી સામે લડયાં.



લૉર્ડ હાર્ડિંગ.

લડાઇનું કારણ-ઑસ્ટ્રિયાના રાજકુંવરનું સર્વિઆની હાથમાં ખૂન થયું, તેથી સર્વિઆ અને ઑસ્ટ્રિયા વચ્ચે લડાઇ સળગી. જર્મનીને દુનિયામાં સર્વોપરિ સત્તા મેળવવી હતી, તેથી તેણે ઘણાં વર્ષોથી તૈયારી કરી હતી. તેણે યોગ્ય પ્રસંગ આવ્યો જાણી ઑસ્ટ્રિયાનો પક્ષ લીધો. તેનો વિચાર યુરોપની પ્રજાઓમાં થયેલા કરાર તોડી નાનાં રાજ્યોને કચરી મારવાનો હતો. ફ્રાંસ રશિયાના મિત્ર

તરીકે લડવા તૈયાર થયું. તેને નમાવવા જર્મનીએ બેલ્ગ્રાદના રાજા પાસે તેના દેશમાં થઇને જવાનો રસ્તો માગ્યો. તે તેણે આપ્યો નહિ, તેથી જર્મની અને બેલ્ગ્રાદ વચ્ચે વિગ્રહ સળગ્યો. બેલ્ગ્રાદે અંગ્રેજોની મદદ માગી. પવિત્ર કરારને માન આપી બ્રિટિશ સરકાર ન્યાયની ખાતર નિઃસ્વાર્થપણે નાનાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા જર્મની સાથે વિગ્રહમાં ઉતરી.

હિંદ બ્રિટિશ રાજ્યનું એક મહત્વનું અંગ છે, તેથી તેણે આ લયંકર વિગ્રહમાં તન, મન, અને ધનથી બ્રિટિશ સરકારને બેહદ મદદ કરી હતી. આ લડાઈ પુરી થયા પહેલાં ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના માર્ચ મહીનામાં લૉર્ડ હાર્ડિંગ હિંદ છોડ્યું.

તેમના પછી લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ હિંદના વાઈસરોય નિમાયા. તેમણે હિંદુસ્તાનના રાજરજવાડા પાસેથી વિત્રલનાં લશ્કરની તથા નાણાંની સારી મદદ મેળવી. હિંદી લશ્કરે પોતાના શહેનશાહ ખાતર અતિ બહાદુરી બતાવી. રણક્ષેત્રમાં પોતાનું લોહી વહેવડાવ્યું. લડાઈમાં રશિયા બેસી ગયું; પરંતુ ક્રાન્સ અને ઘિટને વિત્રલ ચાલુ રાખ્યો. આખરે અમેરિકા અંગ્રેજોના પક્ષમાં વિત્રલમાં ઉતર્યું. આ ભયંકર યુદ્ધમાં અસંખ્ય માણસોના પ્રાણ અને અઢળક દોલતનો ભોગ અપાયા પછી ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં સલાહ થઈ.

હિંદના લોકોને તેઓએ કરેલી મદદની કદર કરવા રાજ્યકાર-ભારમાં વધારે હક આપવા બાબતની તપાસ કરવા હિંદી પ્રધાન મિ. મૉન્ટેગ્યુ હિંદમાં આવ્યા. તે પહેલાં કોઈ પણ હિંદી પ્રધાન હિંદમાં આવ્યો નહોતો. તેઓએ વાઈસરોયની સંમતિથી એક સુધારાની યોજના તૈયાર કરી. તે સુધારાવધારા સાથે ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટમાં પસાર થઈ, અને નામદાર શહેનશાહે તે મંજૂર કરી. એ સુધારા પ્રમાણે પ્રાંતિક સરકાર (ગવર્નરોની સરકાર)નું કેળવણીખાતું અને બીજાં કેટલાંક ખાતાં દેશીઓને સોંપવામાં આવ્યાં છે, અને રાજ્યકારોખાર ચલાવનારી સલાઓમાં હિંદીઓને વધારે પ્રમાણમાં રાખવામાં આવ્યા છે.



મિ. મૉન્ટેગ્યુ.

લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડે ઇ. સ. ૧૯૨૧ ના માર્ચમાં હિંદ છોડ્યું. તેમના પછી લોર્ડ રીડિંગ હિંદના વાઇસરોય નિભાયા. તેઓએ ઇ. સ.



લોર્ડ રીડિંગ.

૧૯૨૧ ના એપ્રિલની શરૂઆતથી પોતાના હોદ્દાનો ચાર્જ સંભાળી લીધો. તેઓ પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી, ઉત્તમ સલાહકાર, અને ધુરંધર ન્યાયાધીશ હતા.

આપણા દેશમાં પહેલાં કદી જોવામાં આવેલી નહિ એવી, માયાળુ, ન્યાયી અને ન્યાયનો પક્ષ લેનાર, વળી જોના સામ્રાજ્યની સત્તામાં આપણે અસંખ્ય અમૂલ્ય લાભ મેળવ્યા છે, એવી નામદાર બ્રિટિશ સરકાર હિંદમાં ચિરંકાળ રહેા.

૭૦. હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનો ખાલસા મુલક છે; તે ઉપરાંત નાનાં મોટાં અનેક દેશી રાજ્યો પણ આવેલાં છે. હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ સમજવા માટે આપણે ખાલસા મુલક તેમજ દેશી રાજ્યોનો રાજ્યકારભાર જોવો જોઈએ.

આપણા દેશ ઉપર નામદાર બ્રિટિશ સરકારનો અમલ છે. તે સરકાર તરફથી નામદાર શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ હિંદના શહેનશાહ છે. શહેનશાહને એક પ્રધાનમંડળ છે, તેનો એક સલાસદ હિંદી

પ્રધાન છે. તેમના હાથ નીચે એક મદદનીશ હિંદી પ્રધાન હોય છે. હિંદી પ્રધાનને મદદ કરવા માટે ૧૦ થી ૧૪ સભાસદ સુધીની એક સભા હોય છે. સભાસદમાંના ઘણાખરા હિંદુસ્તાનના અનુભવી હોય છે. હિંદના રાજ્યકારભાર માટે હિંદી પ્રધાન ઇંગ્લાંડની સરકારને જવાબદાર છે. તે હિંદની ઉપજ અને ખર્ચનું અંદાજપત્ર દરેક વર્ષે પાર્લિમેન્ટમાં રજુ કરે છે.

ઇંગ્લાંડના રાજ અને હિંદુસ્તાનના શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે વાઇસરોય હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય ચલાવે છે. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં કંપનિ સરકાર પાસેથી હિંદનું રાજ્ય ઇંગ્લાંડની સરકારે પોતાના હાથમાં લીધું, ત્યારથી ગવર્નર જનરલને વાઇસરોય પણ કહેવામાં આવે છે. તે પોતાના કારભાર માટે હિંદી પ્રધાનને જવાબદાર છે.

એની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરિ છે. એ હિંદુસ્તાનનો પર-રાજ્ય સાથેનો સંબંધ દોરવી શકે છે, દેશી રાજ્યો સાથે કરારો કરી શકે છે, ઇલાકાઓની સરકાર પર અંકુશ રાખે છે, અને એની પર-વાનગી સિવાય કોઈ પણ ઇલાકા-સરકાર કાયદો પસાર કરી શકતી નથી. એની મંજૂરી સિવાય કોઈ પણ કાયદો રચી શકાતો નથી. ન્યાયકચેરીઓની શિક્ષામાં એ મરજી મુજબ ઘટાડો કરી શકે છે, કે તે રદ કરી શકે છે.

દરેક અગત્યની બાબતમાં તેને હિંદી પ્રધાનની સંમતિ લેવી પડે છે. વાઇસરોયને રાજકારભારમાં મદદ કરવા માટે ૭ સભાસદોની એક કાર્યવાહક સભા હોય છે.

એ સભ્યોની નીમણૂક શહેનશાહ હિંદુસ્તાનના રાજ્યમંત્રીની સલાહથી કરે છે, અને સાધારણ રીતે તેઓ પાંચ વર્ષ સુધી રહે છે. ત્રણ સભ્યો એવા હોવા જોઈએ કે જેમણે હિંદમાં દસ વર્ષ સુધી નોકરી કરી હોય; એક કાયદામાં પ્રવીણતાવાળો હોવો જોઈએ, કે જેને દસ વર્ષનો કાયદાનો અનુભવ હોય; અને ત્રણ હિંદી હોવા.

જોધએ. રાજ્યના વહીવટમાં આ સભ્યો અને વાઈસરોય જે હુકમો કાઢે તે હિંદની વડી સરકારના હુકમો તરીકે જાણવામાં આવે છે. ઘણું કરીને વાઈસરોય કારોબારી સભાની મદદથી હુકમો કાઢે છે, છતાં દેશની સહીસલામતી અને શાન્તિની ખાતર વાઈસરોય પોતે સભાની ધૃષ્ટિ વિરુદ્ધ કેટલાક હુકમો કાઢી શકે છે. સભાનું કામકાજ જુદાં જુદાં ખાતાંઓ પાડી વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે. જેવાં કે પરદેશ ખાતું, સેના ખાતું, સ્વદેશ ખાતું, આંધકામ ખાતું, ઉધોગ ખાતું, વેપાર ખાતું, ધારા સંબંધી ખાતું, નાણાં ખાતું, અને કેળવણી ખાતું. દરેક સભ્યના હાથ નીચે અમુક ખાતાં હોય છે, અને તેમની સહાયમાં મંત્રીઓ વગેરે હોય છે.

વડી ધારાસભા:—એ વાઈસરોયને ધારાઓ ઘડવાના કામમાં મદદ કરે છે. એના બે વિભાગ છે. (૧) ‘કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ’ અને (૨) લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લી. કોઈ પણ ધારાનો ખરડો આ બંને સભાઓમાંથી પસાર થાય ને વાઈસરોયની સંમતિ મેળવે, ત્યાર પછીજ તે કાયદા તરીકે ઓળખાય છે.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ:—એમાં ૬૦ સભ્યો હોય છે. તેમાંના ૩૪ લોકોએ ચૂંટેલા અને ૨૬ સરકારના હોય છે. એમાં અમલદારોની સંખ્યા આસરે વીસેકની હોય છે. વાઈસરોય આ સભામાં ભાગ લેતા નથી, પણ સભાના પ્રમુખની નીમણુક એ પોતે કરે છે. જરૂર હોય તો કોઈ પ્રસંગે સભામાં તે ભાગલું કરી શકે છે. આ સભાના સભ્યો પોતાના નામ આગળ ‘આનરેબલ’ પદ મૂકી શકે છે.

લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લી:—એમાં ૧૪૪ સભ્યો છે. તેમાંના ૧૦૪ લોકોએ ચૂંટેલા અને ૪૦ સરકારના નીમેલા સભ્યો હોય છે. સરકારના નીમેલા ૪૦ માંથી ૨૬ અમલદાર હોવા જોઈએ. આ સભાના પ્રમુખપદ માટે પ્રથમના ચાર વર્ષ માટે વાઈસરોયની નીમણુકથી નક્કી કરવામાં આવે છે. ભવિષ્યમાં તેની નીમણુક ‘એસેમ્બ્લી’ કરે છે, અને તે બાબતમાં વાઈસરોયની સંમતિ જોઈએ.

દેશના કેટલાક ભાગોને ઈલાકામાં વહેંચ્યા છે. તે ઉપર ગવર્નર કારભાર કરે છે. તેમની નીમણુક શહેનશાહ પોતે કરે છે. તેમને રાજ્યકારભારમાં મદદ કરવા માટે વાઈસરોયની પેઠે કારોબારી અને ધારાસભા નામની બે સભાઓ હોય છે. કારોબારી સભામાં ૪ સભ્યો હોય છે. ધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યા બહુજ મોટી હોય છે, જેનો મોટો ભાગ પ્રજા તરફથી ચુંટાય છે. મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરો સિવાય બંગાળા, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ, આસામ, મધ્ય પ્રાંતો, અને બિહાર પ્રાંત સાથે ઓઢીઆમાં ગવર્નરોની નવી નીમણુક ઈ. સ. ૧૯૨૦ થીજ થઈ છે. આ ગવર્નરોને મદદ કરવા માટે પણ કારોબારી સભા અને ધારાસભા હોય છે. તેમાં હિંદી સભ્યોનું પ્રમાણુ પ્રથમ કરતાં વધુ રાખવામાં આવ્યું છે.

પ્રાંતોથી નાના ભાગ પર કારભાર કરવા ચીફ કમિશનર નીમ્યા છે. તેમને મદદ કરવા કારોબારી કે ધારાસભા હોતી નથી. વાયવ્ય સરહદનો મુલક, કુર્ગ, દિલ્હી, અજમેર સાથે મારવાડ, અને બલુચિસ્તાન ઉપર ચીફ કમિશનરનો અમલ છે. પ્રાંતોને નાના નાના ભાગોમાં વહેંચવામાં આવેલા છે, તે પર કમિશનર કારભાર કરે છે.

પ્રાંતોના વિભાગમાં નાના નાના પેટા ભાગ પાડ્યા છે. તેને જિલ્લા કહે છે, અને તેના અધિકારીને કલેક્ટર કહે છે. તેનું મુખ્ય કાર્ય મહેસુલ એકઠી કરવાનું છે, પણ તે કેળવણી, પોલીસ વગેરે બીજાં સરકારી ખાતાં પર દેખરેખ રાખે છે. (બ્રિટિશ હિંદમાં હાલ એવા ૨૬૭ જિલ્લા છે.) કલેક્ટરના હાથ નીચે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, હજુર ડેપુટી કલેક્ટર, અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર હોય છે. તેઓ જિલ્લાનો કારભાર કરવામાં મદદગાર છે. કલેક્ટરને મદદ કરવાને એક સભા હોય છે તેને જિલ્લા સભા કહે છે; કલેક્ટર તેનો પ્રમુખ છે. પોલીસ ખાતાનો પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કલેક્ટરના હુકમ પ્રમાણે વર્તવા બંધાયેલો છે.

જિલ્લાના તાલુકા પર મામલતદાર કારભાર કરે છે. તેને મદદ કરવાને તાલુકાનું મંડળ હોય છે. તેનો પ્રમુખ ડેપુટી કલેક્ટર હોય છે. તાલુકાનાં ગામો પર દેખરેખ રાખી કારભાર કરવાને પોલીસ પટેલ અને પટેલ તલાટી નીમેલા હોય છે. તેઓને મદદ કરવાને એક સ્થાનિક મંડળ—લોકલબોર્ડ ઠરાવેલું હોય છે. તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીઓના જેવાં લોકહિતનાં કામોમાં મદદ કરે છે. તે રસ્તાઓ અને સડકો બંધાવે છે અને સમારકામ કરાવે છે, પ્રાથમિક શાળાઓ ચલાવે છે, તેમજ દવાખાનાં ઉઘાડે છે અને નિભાવે છે.

પંચાયત:—સ્વરાજ્ય, મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલબોર્ડની પંક્તિ એ પ્રાચીન પંચાયતની પંક્તિનો વિકાસ છે. અગાઉના વખતમાં દરેક ગામમાં પંચાયત હતી. ગામનો કારભાર પટેલ અને ગામના મુખ્ય માણસોના હાથમાં હતો. તે પાંચની સભા હોવાથી પંચાયત કહેવાતી. પટેલના હાથ નીચે કેટલાક અમલદારો હતા. તેમાં ગામનો રક્ષક અને તલાટી મુખ્ય હતા. પટેલ અને તેની સભાના હાથમાં ન્યાયનું કામ કરવાનું હતું. તેઓ ગામના વતનીઓના કળ્યાનો નિવેડો લાવતા, અને ગુનેગારોને શિક્ષા કરતા. પંચાયતના ઠરાવો મુખી અને તેના હાથ નીચેના અમલદારો અમલમાં લાવતા. મોટેગુ—એમ્સકર્ડના સુધારાની યોજનામાં એવી સૂચના કરવામાં આવી હતી, કે ગામડાંમાં પંચાયત પંક્તિને બરાબર રીતે ખીલવવી. એ પંક્તિ વ્યવસ્થિત થાય તો તેને નાનાં નાનાં કામોમાં દિવાની કે ફોજદારી સત્તા સોંપવી, આરોગ્યમાં સુધારો કરવાનો વહીવટ આપવો, અને ગામડા પર સ્થાનિક વેરો મૂકવાની પણ સત્તા આપવી.

આવક:—

હિંદુસ્તાનની સરકારને આવકનાં સાધન નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) જમીનવેરો.

(૨) મીઠાવેરો.

(૩) દાઝ પર વેરો, અને દેશમાં નીપજતાં વસાણાં પર વેરો.

(૧૮૨)

(૪) અક્ષીણુ પર વેરો, અને અક્ષીણુના વાવેતરથી થતી પેદાશ પર વેરો.

(૫) સ્ટાંપનો વેરો.

(૬) જકાત અને કમાણી પરનો વેરો.

ખરચ:—

સરકારને નીચેની બાબતો માટે ખરચ કરવો પડે છે:—

(૧) લશ્કરનો ખરચ.

(૨) સરકારી નોકરોનો ખરચ.

(૩) રાજ્યમંત્રીએ કરેલો ખરચ (હોમ-ચાર્જિસ).

દર વરસે સરકાર હિસાબી વર્ષના આરંભમાં ઉપજ-ખરચનો અડસટ્ટો (બજેટ) કાઉન્સિલ આગળ મૂકે છે. ઉપજ અને ખરચ બંને ત્યાં સુધી સરખાં કરવામાં આવે છે, છતાં ખરચ વધારે હોય તો નવા કર મૂકવા પડે છે. ખરચની રકમો પર ને નવા કર મૂકવા ધાર્યા હોય તે પર પ્રાંતિક અને હિંદુસ્તાનની ધારાસભાના સભ્યો તકરાર કરી શકે છે, પણ અનામત ખાતાના ખરચ પર ટીકા કરી શકતા નથી, તેમજ લશ્કર અને લશ્કરી ખાતાનાં ખરચ પર 'લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લી' અથવા કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ ટીકા કરી શકતી નથી.

શહેરોમાં કારભાર કરનારી સભાને મ્યુનિસિપાલિટી કે શહેર-સુધરાઈ ખાતું કહે છે. કારભાર કરનાર મંડળને મ્યુનિસિપલ કૌન્સિલ કહે છે, અને તેના સભ્યો કૌન્સિલર કહેવાય છે. તેઓ લગ-લગ બધાજ હિંદીઓ હોય છે. તેમાંના કેટલાક સરકારે નીમેલા અને કેટલાક લોકોએ ચૂંટી કાઢેલા છે. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં લૉર્ડ રિપને દેશીઓ પોતાનો કારભાર પોતે કરતાં શીખે એ માટે આ ગોઠવણુ કરેલી છે. તેઓ પોતે કાયદા ઘડે છે, કર ઉઘરાવે છે, અને નાણાંનો વહીવટ પણ કરે છે. રસ્તાઓ સાફસૂફ કરવા, શહેરમાં રાત્રે અજ-વાજું પુરું પાડવું, શાળાઓ અને દવાખાનાં ચલાવવાં વગેરે કામો મ્યુનિસિપાલિટી કરે છે. હિંદમાં ૭૧૨ કરતાં વધુ મ્યુનિસિપલ કૌન્સિલો છે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓ પર સરકારનો અંકુશ છે. સરકારની પરવાનગી સિવાય નવી લોન ઉભી કરવાનું કામ, અથવા ઉંચા દર-જ્જની નીમણુંકનું કામ, અથવા કરમાં ફેરફાર કરવાનું કામ વગેરે કામો મ્યુનિસિપાલિટી કરી શકે નહિ. તે પોતાના કર્તવ્યમાં ગંભીર ભૂલો કરે, તો સરકાર તેનો હક છીનવી લઈ પોતે નીમેલા મંડળ મારફતે શહેરનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ચલાવી શકે છે.

હિંદુસ્તાનમાં નાનાં મોટાં અનેક દેશી રાજ્યો છે. તેઓના રાજ્યકર્તાઓ મહારાજા, રાજા, નિઝામ, નવાબ, ઠાકોર વગેરે જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે. દેશી રાજ્યો પોતાના પ્રધાનો અને પોતાની કૌંસિલોની મદદથી રાજ્ય કરે છે. તેઓમાંના કેટલાક તો પોતાની રૈયત માટે પોતે ધારા ઘડે છે, પોતે કર લે છે, અને પોતાના સિક્કા પણ પાડે છે. મોટાં રાજ્યો પર દેખરેખ રાખવા માટે અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ નિમાય છે, અને નાનાં રાજ્યો પર એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર અને પોલિટિકલ એજન્ટ નિમાય છે.

૭૧. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી લાભ.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અતિ વિશાળ પ્રદેશો પર છે. આથી એમ કહેવાય છે, કે એ રાજ્ય પર કદી સૂર્ય અસ્ત પામતો નથી. જગન્નિયંતા પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરે હિંદુસ્તાનને આવા વિશાળ અને સમૃદ્ધ રાજ્યનું એક પ્રબળ અને મહાન અંગ બનાવ્યું છે.

અંગ્રેજ પ્રજા ન્યાયી અને સ્વતંત્રતા ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખનારી છે. બ્રિટિશ સરકારના અદલ રાજ્યથી સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસરી રહી છે. પ્રજાનાં જનમાલ સહીસલામત છે. રેલવે, ટપાલ, નહેર અને તાર વગેરે પશ્ચિમના સંશોધનથી દાખલ થયાં છે, અને તેથી વેપારની અદ્વિતીય અને અપૂર્વ આબાદાની તથા જાહોજલાલી જેવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા ભાગોમાં બધે રેલવેની શાખાઓ ફેલાઈ રહેલી છે. આથી મુસાફરી નિર્ભય અને સહેલી થઈ છે, અને તેથી સમય અને પૈસાનો બચાવ થાય છે. જેમ્મતો માલ એક ઠંકાણેથી બીજા ઠંકાણે સહેલાઈથી લઈ જવાય છે,

અને આથી પહેલાંની માફક દુકાળનાં અસહ્ય દુઃખો ભૂલી જવાયાં છે. મોટી મોટી નદીઓની નહેરોથી ઘણા પ્રાંતો રંસાળ બન્યા છે. સરકારી ટપાલખાતું સ્થાપવામાં આવ્યું, તે પહેલાં ટપાલ મોકલવી લોકોને ઘણીજ અઘરી અને મોંઘી હતી. બે પૈસાના ટપાલના કાગળ ઉપર અથવા એક આનાના કવરથી સમાચાર હિંદુસ્તાનમાં એક છેડેથી બીજે છેડે મોકલી શકાય છે. દરદીઓના સુખને અર્થે સરકારે સ્થળે સ્થળે દવાખાનાં ખંઘાવ્યાં છે; સ્ત્રીઓને માટે પણ ખાસ ઇન્સ્પિતાલો છે. પશુના સંરક્ષણ માટે પણ દવાખાનાં જોવામાં આવે છે. પ્રજાની સુખાકારી સાચવવા માટે આરોગ્યખાતું સ્થાપવામાં આવેલું છે. મોટાં મોટાં શહેરોમાં નદીઓ કે તળાવોમાંથી નળ મારફત સ્વચ્છ પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે. પોલીસખાતું સુલેહ જળવવાનું કામ કરે છે, અને ન્યાયખાતું ગરીબ અને તવંગરને એક સરખો ન્યાય આપવાનું કામ કરે છે. સર્વના કલ્યાણનો મૂળ આધાર કેળવણી ઉપર છે, એમ સરકાર સારી રીતે સમજે છે; તેથી પુરુષો-ને અને સ્ત્રીઓને કેળવવા માટે પ્રાથમિક શાળાઓ, માધ્યમિક શાળાઓ અને કોલેજો વગેરે ખોલવામાં આવ્યાં છે. સુથારી કામ, કડીઆ કામ, લુહારનું કામ, કોતરકામ, વગેરે ઉદ્યોગો અને અન્ય કળાઓ વગેરે શીખવા માટે ઔદ્યોગિક શાળાઓ અને કળાની શાળાઓ છે. આવાં અનેક પ્રકારનાં સાધનોથી સરકાર પ્રજાનું કલ્યાણ સાધવા પ્રયત્ન કરે છે. ઔદ્યોગિક બાબતો પર પ્રજા ઘણું લક્ષ આપતી થઈ છે. મોટાં મોટાં શહેરોમાં કાપડનાં કારખાનાં છે. આજનો પ્રત્યેક બાળક આવતી કાલનો નાગરિક છે, એ સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખી બાળકોને સરકાર પ્રાકૃતિક વિદ્યાને [સાયન્સ] લગતું ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન મળે તેમ તે સતત કાળજી રાખે છે. આવું બ્રિટિશ રાજ્ય ચિરંકાળ રહે !

(સમાપ્ત.)

(૧૮૫)

પરિશિષ્ટ ૧ લું.

હિંદુસ્તાનમાં ઇ. સ. ૧૭૭૪ થી ઇ. સ. ૧૮૫૭ સુધીમાં
નિમાએલા ગવર્નર-જનરલોની યાદી.

નંબર.	નામ.			
૧ લો.	વૉરન હેસ્ટિંગ્સ	ઇ. સ. ૧૭૭૪ થી	ઇ. સ. ૧૭૮૫ સુધી.	
૨ જો.	લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ	,, ૧૭૮૬ થી	,, ૧૭૯૩	
૩ જો.	સર જૉન શોર	,, ૧૭૯૩ થી	,, ૧૭૯૮	
૪ થો.	માર્કિવસ વેલેસ્લિ	,, ૧૭૯૮ થી	,, ૧૮૦૫	
૫ મો.	સર જ્યૉર્જ આલૉ	કામચલાઉ		
૬ ડો.	લૉર્ડ મિન્ટો	,, ૧૮૦૫ થી	,, ૧૮૧૩	
૭ મો.	લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ	,, ૧૮૧૩ થી	,, ૧૮૨૩	
૮ મો.	લૉર્ડ આમ્હર્સ્ટ	,, ૧૮૨૩ થી	,, ૧૮૨૮	
૯ મો.	લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન	,, ૧૮૨૮ થી	,, ૧૮૩૫	
૧૦ મો.	સર ચાર્લ્સ મેટકાફ	કામચલાઉ		
૧૧ મો.	લૉર્ડ ઓક્લેન્ડ	,, ૧૮૩૬ થી	,, ૧૮૪૨	
૧૨ મો.	લૉર્ડ એલનબરો	,, ૧૮૪૨ થી	,, ૧૮૪૪	
૧૩ મો.	લૉર્ડ હાર્ડિંગ	,, ૧૮૪૪ થી	,, ૧૮૪૮	
૧૪ મો.	લૉર્ડ ડેલહાઉસી	,, ૧૮૪૮ થી	,, ૧૮૫૬	
૧૫ મો.	લૉર્ડ કેનિંગ	,, ૧૮૫૬ થી	,, ૧૮૫૮	

(૧૮૬)

પરિશિષ્ટ ૨ જી.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ ની સાલ પછી હિંદુસ્તાનમાં નિમાએલા
વાઘસરોયોની યાદી.

૧ લો.	લૉર્ડ કેનિંગ	ઈ. સ. ૧૮૫૮ થી	ઈ. સ. ૧૮૬૨
૨ જો.	લૉર્ડ એલ્જન	,, ૧૮૬૨ થી	,, ૧૮૬૩
૩ જો.	સર જોન લોરેન્સ	,, ૧૮૬૩ થી	,, ૧૮૬૬
૪ થો.	લૉર્ડ મેયો	,, ૧૮૬૬ થી	,, ૧૮૭૨
૫ મો.	લૉર્ડ નોર્થબ્રુક	,, ૧૮૭૨ થી	,, ૧૮૭૬
૬ જો.	લૉર્ડ લિટન	,, ૧૮૭૬ થી	,, ૧૮૮૦
૭ મો.	લૉર્ડ રિપન	,, ૧૮૮૦ થી	,, ૧૮૮૪
૮ મો.	લૉર્ડ ડકરિન	,, ૧૮૮૪ થી	,, ૧૮૮૮
૯ મો.	લૉર્ડ લેન્સડાઉન	,, ૧૮૮૮ થી	,, ૧૮૯૪
૧૦ મો.	લૉર્ડ એલ્જન(બીજો),	૧૮૯૪ થી	,, ૧૮૯૮
૧૧ મો.	લૉર્ડ કર્ઝન	,, ૧૮૯૮ થી	,, ૧૯૦૫
૧૨ મો.	લૉર્ડ મિન્ટો	,, ૧૯૦૫ થી	,, ૧૯૧૦
૧૩ મો.	લૉર્ડ હાર્ડિન્ગ	,, ૧૯૧૦ થી	,, ૧૯૧૬
૧૪ મો.	લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ	,, ૧૯૧૬ થી	,, ૧૯૨૧
૧૫ મો.	લૉર્ડ રીડિંગ	,, ૧૯૨૧ થી	,, ૧૯૨૬
૧૬ મો.	લૉર્ડ અરવિન	,, ૧૯૨૬ થી	,, ચાલુ



(૧૮૭)

ઈ. સ. ૧૭૫૭ થી ઇ. સ. ૧૮૫૭ સુધીમાં ઇસ્ટ
ઇન્ડિયા કંપનિએ હિંદુસ્તાનમાંથી મેળવેલા
જુદા જુદા મુલકો.

ગવર્નર-જન- રક્તનું નામ.	જે પ્રાંતો મેળવ્યા હોય તેનાં નામ.	સન.	કેવો સંજોગોમાં (કોના તરફથી અને કેવે પ્રસંગે.)
	૨૪ પરગણાં	૧૭૫૭	મીરજાદરને ગાદી મળવાથી.
	ઉત્તર સરકાર.	૧૭૫૯	ફ્રેન્ચો પાસેથી જીતી લીધો.
વૉરન હેમિટ્સ.	ખંગાળા, બિહાર, અને ઓરિસ્સા.	૧૭૬૫	શાબર્ટ ક્લાઇવે શાહઆલમ ખીજા પાસેથી દિવાની મેળવી હતી. બાદ જેના બદલામાં દર વરસે ૨૬ લાખ રૂપીઆ તેને કંપનિ આપતી હતી. જ્યારે તેણે અંગ્રેજોને પક્ષ તજવો, ત્યારે તે ૨૬મ આપવી ખંધ કરી.
,,	સાલ્સેટ.	૧૭૮૨	સાલખાઇની સંધિથી; જેથી ૧ લા મરાઠા વિગ્રહનો અંત આવ્યો.
કોર્નવૉલિસ	મલખાર કાંઠા ઉપ- રનો કેટલોક ભાગ, તે સિવાય કાલી વગેરે.	૧૭૯૨	શ્રીરંગપટ્ટણની સંધિથી; જેથી ત્રીજા મહાસુર વિગ્રહનો અંત આવ્યો.
વેલેસ્લી	કાનડા, કોઈમટુર.	૧૭૯૯	ચોથા મહાસુર વિગ્રહનું પરિણામ.

વેલેસ્લી	તાંબેર, } સુરત.	૧૭૬૬	દેશી રાજ્યોના અંધેરને લીધે.
„	કર્ણાટક.	૧૮૦૧	„
„	વાયવ્ય પ્રાંતનો } કેટલોક ભાગ.	૧૮૦૧	„
„	મુંબઈ ઇલાકાના કેટલાએક ભાગો,	૧૮૦૨	બેસીનની સંધિથી.
	કટક અને બાલા- સોર સાથે.	૧૮૦૩	દેવગામની સંધિથી.
„	જમના અને ગંગા નદીનો પ્રદેશ, અને ભરૂચ.	૧૮૦૩	સિરજી અંજગામની સંધિથી.
„	જેપુર અને જોધ- પુર, અને તે સિવાય ઉત્તર રજપૂતાનાના કેટલાક ભાગો.	૧૮૦૪-૫	રજપૂત રાજ્યો સાથેની સંધિથી.
લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ	કમાઉન અને કાલીના પશ્ચિમ- ના ભાગો.	૧૮૧૬	સેગાઉલીની સંધિ; નેપાળ સાથે વિગ્રહનો અંત.
	પેશ્વાના મુલકો.	૧૮૧૮	ચોથા મરાઠા વિગ્રહનો અંત.

લૉડ આમ્બર્સ્ટ	આસામ, આરા- કાન, તીનાસરીમ, અને બીજા કેટ- લાક ભાગો.	૧૮૨૬	યાન્દાબુની સંધિ.
લૉડ બેન્ટક	કુર્ગ.	૧૮૩૩	રાજ્યમાં અંધેર ચાલવાથી ખાલસા કર્યું.
લૉડ એલ- ન્ગરો.	સિંધ.	૧૮૪૩	સિંધની લડાઈનું પરિણામ.
લૉડ હાર્ડિંગ	જલંદર, હોઆબ.	૧૮૪૬	લાહોરની સંધિથી.
લૉડ ડેલહા- ઉસી	સતારા.	૧૮૪૯	બીનવારસથી ખાલસા.
„	પેશુ.	૧૮૫૨	બીજા બ્રહ્મી વિગ્રહનું પરિણામ
„	નાગપુર.	૧૮૫૩	બીનવારસથી ખાલસા.
„	ઝાંસી	„	„
„	બિરાર અને બીજાં પાંચ દેશી રાજ્યો.	„	„
„	અયોધ્યા.	૧૮૫૬	રાજ્યમાં અંધેરને લીધે ખાલસા કર્યું.

ઈંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનું

પ્રથમ દર્શન.

કર્તા,

મહાશંકર પી. આચાર્ય.

બી. એ. બી. ડી. (ઓનર્સ).

પૃષ્ઠ. ૨૨૮]

[કીંમત રૂ. ૧-૦-૦

શાળોપયોગી

ઈંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ

કર્તા,

મહાશંકર પી. આચાર્ય,

બી. એ. બી. ડી. (ઓનર્સ)

પૃષ્ઠ ૫૪૪]

[કીંમત રૂ. ૨-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું.

શ્રી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુક ડીપો.

રતનપોળના નાકે, -અમદાવાદ.

ઇંગ્લેન્ડ ધોરણ ૪-૫ માટે.

ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનું

પ્રથમ દર્શન.

કર્તા :

મહાશંકર પી. આચાર્ય.

બી. એ. બી. ટી. (ઓનર્સ).

શ્રી ગુજરાત એડીએન્ટલ બુક ડીપો.

. રીચીરોડ, અમદાવાદ.

